

Prof. Dr.
EROL
GÜNGÖR

AHLÂK
PSİKOLOJİSİ
ve
SOSYAL AHLÂK

Bu eser, Prof. Dr. Erol Göngör'ün "Ahlâk Psikolojisi" (1974) ve "Sosyal Ahlâk" (1975) konularında kaleme aldığı, bu güne kadar yayınlanmamış iki eserinden meydana getirilmiştir.

Ahlâk problemini sosyal-psikoloji hocası olarak ele alıp inceleyen bu iki çalışmanın muhatabı, gençlik ve eğitim konularına özel bir dikkat gösterenlerdir. Kitabın, istikameti, metodu ve muhtevası itibariyle yol gösterici bir nitelik arzettiğini düşünüyor, bu vesileyle Erol Güngör'ü rahmetle yâd ediyoruz.

ISBN 975-427-172-5

Prof. Dr. Erol Güngör
ঃঃ

AHLÂK PSİKOLOJİSİ
ve
SOSYAL AHLÂK

YAYIN NU: 317
KÜLTÜR SERİSİ: 100

1. Basım: 1995, Ötüken
2. Basım: 1997, Ötüken

ISBN 975-437-172-5

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.
İstiklâl Caddesi. Ankara Han 99/3 80060 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212)251 03 50 • Faks: (0212)251 00 12

Kapak Düzeni: Nur-Olcay Okan
Kapak Baskısı: Birlik Ofset
Dizki-Tertip: Ötüken
Baskı: Özener Matbaası
Cilt: Yedigün Mücellithanesi
İstanbul -1998

İÇİNDEKİLER

AHLÂK PSİKOLOJİSİ

I. Ahlâkın Psikolojik Görünüşü

A. İnsanın Kişiliğini Meydana Getiren Unsurlar.....	11
1. Kişiliğin Teşkilinde Rol Oynayan Faktörler	12
B. Ahlakî Davranışın Psikolojik Yönü	24
1. Ahlâk Bir Öğrenme Hadisesidir	24
2. Ahlâkla İlgili Yargılar.....	28
3. Ahlâkın Boyutları ve Gelişmesi.....	40
Pratik Uygulamalar Yönünden.....	48
(1.) Kritik Dönemler	48
(2.) Akıl Sağlığı	53
C. Psikoloji ve Ahlâk.....	55
1. Şuur ile Vicdan Arasındaki İlişkiler.....	55
a) Şuur ve Vicdan Kavramları.....	55
b) Ahlakî Yaşayışın Psikolojik Temelleri.....	57
c) Psikolojik Bakımdan Ahlâk-dışı Haller ve Ahlakî Şuur.....	62

6/Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk

2. Vicdanın Yapıçı Unsurları	65
a) Şuurdan Vicdana Geçiş ve Ahlâkî İlerleme	65
b) Doğruluk ve Ahlâk	68

II. İnsanın Yaşayışı ve Ahlâk

A. Kişiye Saygı	70
1. Vücutça Bütünlüğe Saygı.....	71
a. Yaşamak Ödevi.....	71
(1) Ahlâk Bakımından İntihar	72
(2) Sağlık Kurallarına Uyma Gerekliliği	72
(3) Spor ve Beden Eğitimi.....	73
b. Sağlığa Zararlı Kötü Alışkanlıklar.....	74
(1) İçki ve Sigara Alışkanlığı.....	74
(2) İläçlerin Kötüye Kullanılması ve Diğer Zararlı Alışkanlıklar	76
(3) Kötü Alışkanlıklarla Mücadele.....	79
2. Kişinin Haysiyeti.....	82
a. Haysiyet	82
b. Haklarla İlişkisi Bakımından Ödevler	84
3. Sosyal Yaşayış Kuralları ve Kişinin Ahlâklılığı.....	84

SOSYAL AHLÂK

I. Sosyal Ahlâk

A. İnsanı Medenileştirici Disiplin Olarak Ahlâk	93
1. Örf ve Âdetler ile Ahlâk.....	93
a. Örf ve Âdetlerin İzâfiliği.....	96
b. Ahlâkin Değişmezliği	97
2. Sosyal Hayat.....	99
a. Sosyal Hayatın İlkeleri ve Problemleri	99
b. Medeniyete Doğru Çaba	102
3. İdeal Adalet	104
a. Adalet İdeali Nedir?	104
b. Sosyal Bir Varlık Olarak İnsanın Ödevi	105
c. Adalet Tarzları ve Çeşitleri	107
4. İdeal Adaletin Yorumlanması.....	108
a. Tabîî Hukuk Fikri	108
b. Yarlıgama Fikri.....	110
c. Dayanışma Fikri.....	112
d. Din ve Ahlâk.....	115

<i>B. Adalet İlkesinin Uygulamaları</i>	117
1. Hukuk ve Temelleri.....	117
a. Hak ve Haksızlık Kavramı	118
b. Hukukun Sosyal Kaynağı.....	120
c. Tabîî Hukuk Dayanağı.....	123
2. Sorumluluğun Temelleri ve Dereceleri.....	126
a. Sorumluluğun Sosyal Kaynakları	130
b. Sorumluluğun Şekilleri ve Dereceleri	135
3. Ahlâkî Yargı ve Yargı Kurumları	138
4. Yaptırıcı Kuvvetler.....	145
a. Yaptırıcı Kuvvetler ve Çeşitleri.....	145
b. Fazilet ve Mutluluk	149
5. Ceza Sorumluluğu	151
<i>C. Hukukun Garantileri</i>	155
1. Siyâsi Devlet ve Ahlâk Desteği	155
a. Vatan.....	160
(1) Vatanın Bölünmezliği	162
(2) Vatan Sevgisi	163
b. Millet	165
(1) Millet Birliği.....	166
(2) Millet Sevgisi	168
c. Devlet	169
(1) Devletin Bölünmezliği	172
(2) Devletin Sürekliliği	172
2. Sosyal Adalet	174
(I) Eşitlik Gözeten Adalet.....	174
(II) Hakkın Eşitliği ve Gerçek Eşitlik	176
3. Demokrasi ve Ahlâk	178
a. Demokrasinin Anlamı	178
b. Demokrasi Sevgisi ve Demokrasi Düşmanlığı	180
c. Demokratik Hürriyet ve Eşitlik	181
ç. Vatandaş Olarak İnsan; Siyâsi Sorumluluğun Ahlâkî Dayanağı.....	182
4. Savaş ve Ahlâk.....	185
a. Savaş ve Barış	185
b. Savaşta Ahlâk.....	188
5. Makine Medeniyeti ve Ahlâk	191
a. Teknolojinin Hizmetinde İnsan	195
b. Teknoloji ve İnsânî Değerler	197
c. Meslek Seçimi ve Ahlâk	203

8/Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk

II. Aile Hayatı ve Ahlâk

A. Aile.....	206
1. Toplumun Hücresi Olarak Aile	206
2. Ailenin Evrimi ve Aldığı Farklı Şekiller	209
3. Ailenin Eğitici, Sosyal ve Ahlâkî Rolü	214
NOTLAR	219

AHLÂK PSİKOLOJİSİ

I

AHLÂKIN PSİKOLOJİK GÖRÜNÜŞÜ

A. İnsanın Kişiliğini Meydana
Getiren Unsurlar

Ahlâk dediğimiz zaman, akla gelen şey sadece insan davranışlarıdır. İnsandan başka canlıların hareketleri ahlâkî davranış sayılmaz. Hayvanların ahlâkı yoktur; çünkü onların zekâları "iyi" ve "kötü" hareket kavramlarının doğmasına, üstelik bu davranışların mükâfat veya ceza ile karşılaşılabilmesi için, bir sosyal düzenin kurulmasına yetecek kadar gelişmemiştir. Bu basit gerçeği bildiğimiz için, hayvanların hareketlerini insanların gibi değerlendirmiyoruz; onları sadece iyi hareketleri yapmaya ve kötü hareketleri yapmamaya şartlandırıyoruz. Psikoloji derslerinde görmüş olduğumuz "şartlı öğrenme", çok defa insan için de geçerlidir, ama insanlar kendilerine传授ilen ahlâk kaideleri üzerinde düşünmek, bunları benimsemek, veya yanlış bulmak yeteneğine sahiptirler. İnsanlar ahlâk kaidele-rini kendi iradelerine göre değiştirir veya ortadan kaldırabilirler.

Demek ki, ahlâkın söz konusu olduğu yerde mutlaka insan vardır; iyi ile kötüyü ayırdedebilecek zihin olgunluğuna erişmiş bir insan. Ama ahlâkî davranışın bir de sosyal yönü bulunuyor. İnsanlar birarada, yan yana yaşamasalardı ahlâktan da söz edemezdik; çünkü ahlâk insanlar arasındaki ilişkileri düzenlemek için konmuş kaidelerin bir bütünüdür. Bir insan kötü davranıştırsa onun davranışını başka birine veya bir insan grubuna karşı zararlı sonuçlar doğuracak demektir; iyi davranış ise, yine başkalarının hoşlanacağı ve bu yüzden insanlar arasında iyi geçinme imkânları yaratacak olan bir davranış mânasına gelir. Şu halde ahlâk, insanlararası münasebetlerin, yani toplum hayatının gerektirdiği davranışlarla ilgili bir kavramdır.

Biz bir insanın davranışlarına bakarak, onlardan genel bir hükmü çıkarıyoruz ve o insan hakkında varlığımız bu genel hükmeye "şahsiyet" diyoruz. Günlük hayatta sık sık kullandığımız "şahsiyetsiz adam", "kuvvetli bir şahsiyet sahibi" veya "şahsiyeti bozuk" gibi deyimler aslında hep o kişinin ahlakî davranışları hakkında verdığımız hükümlerdir. Gerçekten, bizim ahlakî davranışlarımız, şahsiyetimizin büyük bir kısmını meydana getirir. Bu yüzden önce şahsiyet (kişilik) kavramını inceleyelim ve böylece ahlâkın kaynağını ve gelişmesini de anlamaya çalışalım.

1. Kişiliğin Teşkilinde Rol Oynayan Faktörler

Kişilik (şahsiyet) her insanın kendine özgü davranış eğilimlerinin dinamik bir bütündür. Dikkat edilirse, bu tarifle, her insanın belli durumlarda şu veya bu davranışta bulunacağı, bu davranış için kendisinde hazır bir eğilim bulunduğu kabul ediyoruz. Bu eğilimlere çok defa "şahsiyet vasıfları" (uysallık, saldırganlık,

içine kapanıklık...) da denir. "Dinamik bir bütün" derken, maksadımız, bütün bu vasıfların gelişigüzel bir arada bulunmadığını, herbirinin öbürleriyle karşılıklı bağlantı içinde olduğunu belirtmektir. Ama iş bu tarife bitmiyor: Biz bu kişiliği doğuştan mı, yoksa yaşadığımız hayat içinde mi kazanıyoruz? İnsan davranışlarında soyaçekimin bir rolü varsa, bu rolün önemi ve büyülüğu nedir? Doğuştan sonraki hayatımızda edindiğimiz tecrübeler soyaçekimin önemini artırır mı, yoksa azaltır mı? Ahlakî şahsiyetimiz doğuştan sonra teşekkül ediyorsa, bu gelişmenin en önemli çağları hangi yaşlar arasındadır? Hangi tip hayat tecrübeleri ahlakî şahsiyetimize iyi veya kötü bir yön verir? İşte bunlara ve daha birçok sorulara kesin cevaplar verebilirsek, insanlara istediğimiz gibi (ideal) bir ahlâk yerleştirmekte büyük kolaylıklar elde edebiliriz. Eğer soyaçekim bizim ahlakımızın temelini teşkil ediyorsa, o zaman insan neslini tipki cins atların yetiştirmesinde olduğu gibi fizikî ve fizyolojik bakımlardan İslâh etmek birinci vazifemiz olmalıdır. Eğer ahlakî şahsiyetimizi doğuştan getirmiyor da, sonradan içinde yaşadığımız toplumda kazanıyorsak, o zaman da eğitim yoluyla çocuk ve gençlere istediğimiz şekilde bir ahlâk aşılamak üzere gerekli çalışmalar yapmalıyız.

Şimdiye kadar edinmiş olduğumuz bilgiler, bize gösteriyor ki, insan şahsiyeti ne sadece ana-baba yoluyla geçen ırsî özelliklerden, ne de sadece toplum içinde öğrenilen davranış kaidelerinden ibarettir. Fakat burada soyaçekimin rolü nisbeten az olduğu için önce onu ele almak ve sonra asıl konumuza, yani sosyal çevre ile şahsiyet arasındaki münasebetlere geçmek istiyoruz.

Soyaçekim (Irsî Veraset): Bugüne kadar yapılan araştırmalarda insana ait şahsiyet vasıflarından hiçbiri-

nin doğuştan geldiği görülmemiştir. Hiç kimse doğuştan şu veya bu şahsiyet tipine sokulamaz. Ama unutmamalıyız ki, hemen hiçbir şahsiyet vasfinin soyaçekimden etkilenmemiş olması da imkânsızdır. Herşeyden önce, insan zekâsı doğuştan gelen, yani sonradan kazanılmamış olan bir yetenektir. Bir kimse sonradan zekâsını kaybedebilir, ama geri zekâlı bir çocuğun zekâsını yükseltme imkânı yoktur. Ahlaklı davranış ise, bir bakıma, zekâlı davranış demektir, çünkü insan kendisinin ve başkalarının davranışları hakkında düşünen, birtakım yargılarla varan bir varlıktır. Bu yüzden dir ki, biz geri zekâlı kimselerin yanlış ve kötü davranışlarını görünce, onları normal insanlar gibi cezalandırmıyoruz; biliyoruz ki, geri zekâlı bir kimse yaptığı davranışın doğuracağı sonuçları hesaplayacak kabiliyeti sahip değildir. Bazan geri zekâlılar, normal kimselere ait davranış kaidelerini, şekil olarak, öğrenme kabiliyetinden de mahrum bulunabilirler.

Tıpkı zekâmız gibi, cinsiyetimiz de doğuşumuzla getirdiğimiz bir özelliktir. Bir insanın kadın veya erkek olması, güzel veya çirkin olması, bünyesinin sağlam veya hastalıklı olması, onun şahsiyetine dolaylı bir şekilde etki eder. Bütün bu özellikler insanların gerek sosyal çevrelerini, gerekse toplumun onlara karşı tutumlarını belirleyeceğine göre, ırsiyetimizin şahsiyetimle çok yakın ilgisi var demektir. Fakat bu ilgi doğrudan doğruya değil, dolaylı bir şekildedir. Aslında biz ahlakî şahsiyet bakımından soyaçekim dediğimiz zaman daha çok dolaysız, yani doğrudan doğruya etkiler akla gelir. Bugün belli bir şahsiyet vasfinin olduğu gibi, ana ve babadan çocuğa geçip geçmediğini veya bu geçişin nasıl olduğunu bilmiyoruz. Ancak, insan şahsiyetinde aileden gelen bazı benzerliklere rastlandığını inkâr edemeyiz. Bu benzerliklerin öğrenme ile mi, yoksa

irsiyetle mi geçtiğini kesinlikle söyleyecek durumda değiliz.

Şahsiyetin meydana gelişinde irsiyetten ziyade biyolojik faktörlerin rolünden bahsetmek daha doğru olur. Biyolojik faktörler insanın gelişmesini doğrudan doğruya belirlemez, fakat bu gelişmeye birtakım sınırlar koyar. Bu arada vücudumuzdaki kimyasal değişimlerle ilgili bulunan iç salgı bezlerinin faaliyetinden özellikle bahsetmemiz gereklidir. Meselâ, tiroit bezi iyi çalışmadığı takdirde, metabolizma yavaşlar ve kan basıncı düşer, insan kolayca yorulur, devamlı bir ruhî çöküntü halindedir. Aynı bezin fazla çalışması ise, tersine bir netice verir ve insan daima sinirli, hemen patlamaya hazır bir vaziyette olur. Cinsiyetle ilgili hormonların faaliyeti ise, insanın daha kadınca veya daha erkekçe şahsiyet vasıfları göstermesinde bir rol oynamaktadır.

Çevre: Şahsiyetin gelişmesinde çevre dendiği zaman, hem çocuğun içinde yettiği aile çevresi hem de daha geniş sosyal çevre, yani toplum akla gelir. Eskiden çevre sözünden fizik çevreyi anlayanlar ve belli fizikî veya coğrafî çevrelerde belli insan tiplerinin yetiştiğini söyleyenler vardı. Dağlık bölgelerde yaşayanların, soğuk memleket insanların daha ferdiyetçi ve bencil, hattâ saldırgan oldukları, öte yandan sıcak memleket insanların yumuşak huylu, işbirliğine fazla yatkın kişiler oldukları bugün bile yaygın birer yanlış fikirdir. İnsan şahsiyetini coğrafî faktörlerle açıklayan teorileri artık kabul etmiyoruz. Fizikî çevrenin insan faaliyetlerini belli noktalarda kolaylaştırdığı veya zorlaştırdığı ölçüde, şahsiyete de etki edeceği söylenebilir. İliman bir iklimde yaşayan insanların mutlaka çalışkan olması beklenemez, ama çok sıcak veya çok soğuk bir iklim, insan faaliyetlerini kısıtlayıcı bir rol oynar. Büy-

lece, insanın etrafındaki hayat şartları ondan belli vasıflar isteyebilir ve insan bu çevreye kendini uydurmak için, o vasıflara sahip olmaya çalışır. İlkel bir tekniğe sahip olan ve dağlık bölgede yaşayan insanlar ferdiyetçi olmak, kendi şahsî inisiyatifleriyle hareket etmek zorundadırlar.

Bu dolaylı etkilerin dışında iklimin veya coğrafyanın insan şahsiyeti üzerinde doğrudan doğruya belirleyici bir rolü yoktur. Bizi asıl ilgilendiren çevre sosyal çevredir.

Yukarıda gördük ki, insan ahlakî davranışları bilmış olarak doğmuyor. Bu davranışların değişik toplumlarda değişik şekiller alması ve farklı olarak değerlendirilmesi de onların sonradan öğrenilmiş şeyler olduğunu gösteriyor. Biz hangi durumlarda nasıl davranışımız gerektiğini, içinde yaşadığımız toplumun yetişkin fertlerinden veya yaşıtlarımızdan öğreniriz, sonra biz de kendi küçüklerimize "iyi ahlâk" kaidelerini öğretiriz. Şu halde ahlâk herseyden önce bir eğitim meselesidir. Bu eğitim okullarda veya okul şeklindeki kuruluşlarda verilen derslerden ibaret değildir. Bir bakıma, bütün toplumu bir okul ve her insanı da bu okulun hem öğretmeni hem öğrencisi sayabiliriz. Biz ahlâk kaidelerini sadece öğretmekle kalmaz, bunları değiştirir ve böylece başka insanlara yeni davranış örnekleri de veririz. İnsanın toplumdaki ahlâkî değiştirici veya düzenleyici rolünden ileride daha geniş bir şekilde bahsedeceğiz. Simdilik şunu aklımızda tutalım: Biz bütün eğitimimizde olduğu gibi ahlakî davranışların öğrenilmesinde de içinde yaşamış olduğumuz çevrenin her yanından etkiler alırız. Ahlâk insanlar arasındaki münasebetleri düzenleyen bir kaideler sistemi olduğuna göre, sosyal münasebetlerin görüldüğü her yer ve her durum bize ahlakî davranış örnekleri veriyor de-

mektir. Ama bu örneklerin hepsini öğrendiğimizi ve benimsediğimizi söyleyemeyiz. Aşağıda göreceğimiz gibi, insanda ahlâkî şahsiyetin meydana gelmesi hem belli bir çağ içinde olur, hem de davranış örnekleri vermekte bazı çevrelerin rolü özellikle büyüktür. İnsana ahlâkî şahsiyetini asıl veren yer, onun yakın çevresidir: ailesindeki büyükler, okuldaki öğretmenleri, ve birlikte bulunduğu arkadaşları. Bunların etkileri insan hayatının ilk yıllarında, yani çocukluk ve ergenlik çağında çok büyük olur. Delikanlılık çağının sonunda insan artık ahlâkî şahsiyetini büyük ölçüde kazanmış demektedir; daha sonraki hayat tecrübesi onu fazla değiştirmez. İşte okullarda ahlâk dersinin okutulması çocuk ve gençlere bu gelişme çağında yardımcı olmak, okul dışındaki çevrelerin kötü etkilerini silerek, onları iyi bir insan ve iyi bir vatandaş olmaya hazırlamak gayesi ni güdüyor.

Buraya kadar ahlâkin öğrenilmesinde asıl rolü sosyal çevrenin oynadığını ve bu yüzden ahlâkin daha çok bir eğitim işi olduğunu belirtmeye çalıştık. Bunları söylemenken, ahlâkî daima insan kişiliğinin ayrılmaz bir parçası olarak ele aldık. Kişiî "davranış eğilimlerinin dinamik bir bütünü" diye tarif etmişlik. Bu davranışlarımızın büyük bir kısmı "iyi" veya "kötü" şeklindeki yargılarla değerlendirildiğine göre, biz bu türlü yargılara konu olan davranışlara ahlâkî davranış adını vermek teyiz. İnsan nasıl bir şahsiyete sahip bulunursa, yani onda ne türlü davranış eğilimleri varsa, ahlâkî davranışları da bu eğilimlere göre olacaktır. Görülüyör ki, ahlâk ile kişilik arasında çok sıkı bir bağ vardır, hattâ bunları birbirinden ayırdetmek imkânsızdır. Beğenilen bir şahsiyet sahibi olmak, herseyden önce, beğenilen ahlâkî davranışlarda bulunmak mânasına gelir. Kötü ahlâklı bir kişide iyi bir şahsiyetin bulunması söz konu-

su olamaz. Bu yüzden biz "şahsiyeti bozuk insan" derken, ahlâkî davranışları kötü olan insanı anlıyoruz. Dürüstlük, mertlik, konukseverlik, haysiyet sahibi olma gibi iyi ahlâk vasıfları aynı zamanda iyi şahsiyet vasıfları olarak bilinir.

Ahlâklı olmanın niçin gerektiği hakkında çeşitli iddialar ileri sürülmüş, özellikle felsefeciler, bu soruya cevap bulmak için çok uğraşmışlardır. Ahlâkin gayesi nedir sorusuna bir sosyal bilimci kolaylıkla şu cevabı verecektir: Ahlâk olmazsa, toplum hayatı denen şey de olmaz, yani insanlar birarada yaşayamazlar. İnsanlar hangi durumlarda nasıl davranışları gerektiğini bildikleri takdirde, başkalarının nasıl davranışacağı hakkında da kuvvetli tahminlerde bulunabilir ve böylece güvenlik duygusu içinde yaşarlar. Neyin iyi, neyin kötü olduğu hakkında ortak bir anlayış bulunmasaydı, insanlar arasında düzen ve huzur yerine tam bir kargasalık hüküm sürerdi. Böylelikle, ahlâka en uygun davranışlarda bulunan kişi toplumun en çok kıymet verdiği kişi olacak, kötü ahlâk örneği verenler ise toplumun sert tepkileriyle karşılaşacaklardır. İşte psikolojik bakımından ahlakî davranışın pratik yönü burada ortaya çıkıyor. Bir insan grubunun yöneticisi (lider) olmak isteyen kişiler, o grupta "iyi ahlâk" diye bilinen özellikleri taşıyan kişiler olmalıdır. Liderlik için sadece iyi ahlâklı olmak yetişmez; ama bozuk ahlâklı veya bozuk şahsiyetli bir kişinin lider olması âdetâ imkânsızdır. Bu türlü kimselerin ahlâkî davranışları, insanları birarada tutmaktan çok onları birbirinden ayıracak ve dağıtan yönde etki yapar. İki yüzlü bir kimseye hiçbir insan güvenemez; ortak sıkıntılara katlanamayarak, yarı yoldan dönen kimseler başkalarından sabır ve dayanıklılık bekleyemezler. Fakat insanın ahlâkî davranış bakımından olgunluk göstermesi, yalnızca liderlik için

gerekli değildir. Hangi mevkide olursak olalım, başkalarıyla uyumlu bir hayat yaşayabilmek için iyi ahlâk kaidelerini gözetmek zorundayız. Uyulacak kaideler ister bizden önceki nesillerden gelmiş olsun, ister bizim tarafımızdan konsun, insanlar bu konuda ortak bir anlayışa varmadıkça, huzur içinde ve işbirliği halinde yaşayamazlar; huzur ve işbirliği ise, bütün toplum hayatının temelidir.

• Ahlâk bir inanç ve düşünce sistemidir; üzerimizdeki elbise ve başımızdaki şapka gibi maddî bir varlığı yoktur. Belki de bu yüzdendir ki, bazı kimseler elle tutular gözle görülür varlıklar ve cisimler dururken, böyle inançlara önem vermenin doğru olmadığını söylerler. Fakat unutmamalıyız ki, insanları birarada tutan şeyler maddî menfaatler veya pazarlıklardan çok manevî bağılardır. Anlaşma vasıtası olarak kullandığımız dil, tamamiyle manevî bir sistemdir. Maddî menfaatın en büyük örneği diye bilinen para bile, maddî varlığı dolayısıyle değil, ancak insanların ona verdikleri kıymet sayesinde geçerli olmaktadır. Para herseyden önce insanların devlete olan güvenleri, yani bir manevî değer sayesinde kullanılmaktadır; cebimizdeki paranın karşılığını devletin veremeyeceğini düşünseydik, bu paranın hiçbir değeri olmazdı.

Bütün sembolik şeyler manevîdir ve insan topluluklarını hayvan topluluklarından ayırdeden en önemli özelliklerden biri, bizim cemiyetimizin sembollere dayalı olmasıdır. İşte ahlâkî değerler, manevî değerlerin en önemlileri oldukları için, onları daima ön plânda tutuyoruz. Manevî sistemlerin en ilerisi olan dinler bile, büyük ölçüde birer ahlâk sistemidirler: İnsanların Tanrı ile ve örür insanlarla ilişkilerini düzenleyen, bu ilişkilerde neyin iyi neyin kötü olduğunu anlatan bir sistem. İnsan topluluklarında dinin çok büyük etkileri-

nin görülmesi daha çok bu yüzden, yani dinlerin ahlâk hayatını düzenleyişi yüzündendir. Hiçbir cemiyet, ahlâktan uzak yaşayamayacağına göre, dinden uzak yaşaması da düşünülemezdi. Fakat dinlerin tabiat-üstü inançlarını kendine göre yanlış bulan veya dinin sadece tek tek fertleri ilgilendiren bir vicdan meselesi olduğunu söyleyenler bile ahlâkin önemini ve gerekliliğini inkâr edemezler. Kaynağı ister dine, ister başka bir otoriteye dayansın, insanlararası davranışların bir kısmı her zaman "iyi" ve "kötü" gibi değer yargılarına vurulacaktır; bu yargıların bulunduğu her yerde, ahlâkî davranış söz konusudur. Şunu da unutmayalım ki, bizim kötü bulduğumuz davranışları yapan insana bile "ahlâksız" diyemeyiz; çünkü her insanın bir ahlâkî ve her toplumun bir ahlâk sistemi vardır. Bizim günlük hayatı "ahlâksız" diye vasıflandırdığımız insan, ahlâksız değil, "kötü ahlâkî"dir.

Buraya kadar anlattıklarımız, bize ahlâkin nasıl vazgeçilmez bir sistem olduğunu göstermiş bulunuyor. Zehirli maddelerle faydalı yiyecekleri ayırdetmek zorunda bulunan insanlar, iyi davranışlarla kötü davranışları ayırdeden bir manevî sisteme de sahip olmalıdır. Aslında ahlâkin varlığı bir çeşit tabiat kanundur: Suyun bulunduğu yerde, nasıl hayat varsa, insanların bulunduğu yerde de ahlâk vardır. İnsanlara düşen iş, ahlâkî en iyi bir şekle sokmaktır; öyle ki, hepimizin davranışlarına sevgi, iyi niyet ve sorumluluk duygusu hâkim olsun, cezayı gerektirecek hiçbir hareket görülmescin! Böyle bir ideali gerçekleştirmek imkânsızdır, ama bir toplum yeni nesillerine bu değerleri ne derecede aşılıyor ise, huzur ve refah içinde yaşama imkânları da o derecede artmış olacaktır. Yeni nesillere mânevî değerlerin verilmesi bu bakımdan büyük bir önem taşır. Çocuk ve gençlere kendi milletleri-

nin tarih boyunca geliştirmiş olduğu ahlâk kaidelerinin öğretilmesi, onları toplumun yetişkin bir üyesi yapmak yolunda attılan ilk ve en büyük adım olacaktır. Bunu yapamazsa kendi çocuklarımızı yalnızca maddî çıkarlarını düşünen bencil birer insan olarak büyütmiş, onları cemiyetimize ve milletimize zararlı birer asalak haline getirmiştir.

Bir toplumun ahlâk düzeni ve bunun geçirdiği değişiklikler psikolojiden çok sosyolojinin ve sosyal antropolojinin konusuna girer. Fakat bu konuların psikolojik bir tarafı olduğu muhakkaktır. Hepinizin bildiği gibi, psikoloji insan intibakının ilmidir ve insanın intibak etmeye çalıştığı en önemli çevre onun sosyal çevresidir. Toplumdaki ahlâk standartlarının niteliği, bu standartların geçirdiği değişimeler insan intibakı bakımından da önemli sonuçlar doğuracaktır. İleride göreceğimiz gibi, şahsiyetimizde görülen bozuklukların başlıca sebeplerinden biri de, insan ihtiyaçları ile değişen dış dünya arasındaki uyumsuzluktur. Geleneksel ahlâkın öğretilmesi, özellikle insanla toplum arasında böyle bir dengenin kurulması bakımından önem taşımıştır. Toplumdaki millî ahlâk değerlerinin nesiller boyunca devam etmesi huzur, güvenlik ve istikrarı sağlayan en önemli unsurdur. Bu sayede biz hem kendimizden öncekilerle olan birlliğimizi korumuş oluruz, hem de ortak bir sisteme sahip olduğumuz için, kendi çağdaşlarımıza birarada rahat yaşama imkânına kavuşuyoruz.

Sağlıklı bir toplum, ne sadece değişmeyen, ne hep değişen, fakat "istikrar içinde değişme" gösteren bir toplumdur. Bu yüzden insan ferdinin toplumdaki ahlâk geleneklerine hep bağlı kaldığını veya öyle olması gerektiğini söylemek doğru olmaz. Filozoflar ne kadar münakaşa ve şüphe ederlerse etsinler, ahlâkın değiş-

meyen değerleri vardır ve bunlar bütün zamanlarda ve yerlerde geçerli olagelmiştir: Aciz olanlara şefkat ve merhamet göstermek, başkalarının kişiliğine saygı göstermek, yakınlarına yardım etmek, dürüst davranışmak vs. Bu genel değerler çeşitli cemiyetlerde ve ayrı zamanlarda birbirinden farklı şekiller almış, fakat şekillerin arkasındaki prensipler değişmemiştir. Toplumları birbirinden ayıran asıl nokta bu prensiplerin uygulanmasında ve işleyebilir şekiller alıp almamasında ortaya çıkmaktadır. İşte bu noktada toplumdaki ahlâk kaidelerinin hayatı uygun bir hale gelebilmesi için değişme geçirmeleri gereklidir. Eski devirlerde servet sahibi kimseler halka "iyilik" olması için çeşme, köprü, ibadethane yaptırıyorlardı; o devirlerin toplum organizasyonuna göre "hayır işlemek" bu şekilde ortaya çıktı. Fakat toplumun değişmesi ve gelişmesi sonunda "hayır hizmetleri"nin cinsi de büyük ölçüde değişmiş, bunlar eğitim vakıflarına yardım etme, yardım faaliyetlerini teşkilâtlandırma, hastahane kurma gibi sahalaraya kaydırılmıştır. Devlet dairelerinde âmir ile memur arasındaki ilişkilerde görülen resmî ve mesafeli tavır, sadece iş münasebetleri çerçevesinde kalmış, dışarıdaki hayatı bu insanlar daha yakın ve eşit ilişkiler kurmaya yönelmişlerdir. Bunlara benzer daha pek çok örnekler verebiliriz ki, hepsinde de aynı ahlâk prensiple ri toplumun değişen ihtiyaçlarına ve değişen organizasyonuna göre yeni şekiller almıştır.

Burada karşımıza iki önemli problem çıkarıyor: 1- Toplumun değişmesi ile ahlâk sistemi de otomatik olarak değişir mi? 2- Toplumdaki ahlâkin değişmesi, fertlerin iradeleri dışında cereyan eden bir olay mıdır? Önce birinci soruya cevap vermeye çalışalım.

Toplumun bütün kısımları -hukuk, ahlâk, siyasi hayat, iktisadi hayat vs- birbiriyle karşılıklı etki halinde

olmakla beraber, bunların herbiri aynı süratle ve aynı nisbettte değişmez. İleri derecede sanayileşmiş bir toplum, insan münasebetleri bakımından geri kalmış veya aynı ölçüde gelişmemiş olabilir. Buna karşılık, iktisadî bakımından az gelişmiş bir ülkenin ahlâk hayatı son derece ahenkli insan münasebetlerinin gelişmesine imkân verebilir. Şu halde toplumda teknik değişimelerle sosyal değişimelerin birbiriyle dengeli bir şekilde yürüdüğünü söyleyemeyiz. İşte bu dengesizlikler, ister-is temez fert psikolojisi üzerinde de etkilerini göstermektedir, ahlakî bunalımlara ve çatışmalara yol açmaktadır. Eşitliği bir ahlâk ideali olarak benimseyen ve öğreten bir toplum, eğer gerçek hayatı bu ideali geçerli kıracak vasıtalara sahip değilse, çok defa topluma uyaçak yerde ona isyan eden veya küsen insanlarla karşılaşır. Çatışmanın veya uyumsuzluğun olduğu her yerde bir ahlâk kaidesi tehlikeye düşmüş demektir. Bu dengesizliklere yol açmamak için, ne yapabiliz? İşte burada biraz önceki ikinci soru önüne çıkmıyor. Ahlâkî davranış bakımından, insan, toplumun pasif bir unsuruundan mı ibarettir?

İnsanlar ahlâkin değişmesine engel olamazlar; ahlâkin değişmemesi için toplumda herşeyin sabit kalması gereklidir ki, bunu yapmaya, yani herşeyi olduğu gibi tutmaya kimsenin gücü yetmez. Esasen, böyle bir durgunluk istenen bir hal de değildir. Fakat insanlar engel olamadıkları değişmeyi kontrol altında tutabilirler. Toplumda akıl sağlığını korumak üzere kurulan her türlü organizasyon, böyle bir kontrolü gerçekleştirmeye amacını taşır. Bütün eğitim kuruluşları, bir taraftan geleneksel ahlâk prensiplerinin yeni nesillere aktarılmasına çalışırken, bir yandan da toplumdaki genel değişimelere uygun ahlakî davranış örneklerinin geliştirilmesine çalışır. Hukuk kuruluşları da böyledir;

onlar da değişen şartlar altında temel ahlâk prensiplerini ayakta tutmaya, ancak bu prensipleri hayatı uydurmaya çalışırlar.

Bazan toplumun ahlâkı üzerinde sosyal organizasyonlardan daha çok tek tek insanların etkili olduğu görülmektedir. Günümüzün çok karmaşık bir hale gelmiş, ayrı kuvvetler halinde teşkilâtlanmış toplumlarında, bir insanın bütün topluma etkili olması âdetâ imkânsız bir hale gelmiştir, ama geçmiş devirlerde bu türlü ahlâk kahramanları çıkıyor ve yeni bir ahlâk sisteminin gelişmesinde başlıca rolü oynuyorlardı. Büyük din kurucuları, hattâ bazı filozoflar böyle insanlardı. Şimdiki toplumlarda, insan hayatı tek bir kıymet sistemi etrafında organize olmadığı için, bir din adamının, filozofun, politikacının, kumandanın, öğretmenin ahlâk örneği olabilecek hareketleri sadece belli bir çevreyi veya hayatın belli bir sektöründeki -iş hayatı, politika vs- faaliyetleri ilgilendiriyor ve orada etkisini gösterebiliyor. Bu demektir ki, bizim ahlâkî şahsiyetimiz oldukça değişik kaynaklardan ve değişik otoritelerden gelen etkilere göre bir şekil almaktadır. İşte bu farklı kaynaklardan gelen etkileri ahenkli bir bütün haline getirebilmek, insan hayatının belki de en çetin problemi teşkil eder.

Önümüzdeki kısımlarda bu bütünlüğe kavuşmanın hangi şartlar altında ve nasıl gerçekleştiğini anlamaya çalışacağız.

B. Ahlakî Davranışın Psikolojik Yönü

1. Ahlâk Bir Öğrenme Hadisesidir

Ahlâk herseyden önce bir öğrenme hadisesidir, yani insanda birtakım psikolojik mekanizmaların faali-

yeti sonunda kazanılan davranış şemalarından ibarettir. İnsanın bu davranış şemalarını nasıl öğrendiğini aşağıda etraflı bir şekilde ele alacağız. Burada kısaca belirtelim ki, insan kendisi ile başkası arasındaki münasebetleri düzenler ve değerlendirirken, hem kendisi hem de başkalrı hakkında birtakım fikirlerden, idrak ve inançlardan hareket eder. İnsanın ahlaklı bir davranışta bulunması onun bazı şeylere belli birer anlam vermesi ve kendi davranışlarını bu anlayışa göre ayarlaması demektir. Babamızla küçük kardeşimize aynı şekilde davranmayız, çünkü bizim kafamızda baba ve küçük kardeş hakkında ayrı ayrı kavramlar vardır; biz bu varlıkların birbirinden farklı olduğunu, her birinin bize karşı durumlarının da birbirinden ayrı olduğunu biliriz. Şu halde ahlakî davranışın psikolojik yönü deyince, davranış yaptığımız kişi veya varlıklar hakkındaki tutumlarımız, onlar hakkındaki bilgi ve görgülerimiz akla gelecektir. Dışımızdaki dünyayı nasıl değerlendirmiyorsak, ona nasıl bir manâ veriyorsak, davranışlarımızı da ona göre ayarlarız. Fakat iş burada kalmıyor: Bir ahlakî davranış hadisesinde yalnızca karşımızdaki kişiler değil, bir de kendimiz bulunmaktayız. Bir şahsin davranışı kendisi ile başkalrı arasında bir münasebet demek olduğuna göre, burada işin içine kendimiz de karışıyoruz. Şu halde insan başkalrını değerlendirirken, kendi kişiliği hakkında da bir fikir sahibi olmak zorundadır.

Kendi şahsimiz hakkındaki bilgi ve tutumlarımız "benlik" veya "ben" dediğimiz kavramı meydana getirir. İnsanı öbür canlı organizmalardan üstün kılan en önemli noktalardan biri de, işte budur. Biz zekâmızın verdiği kabiliyet ve dilimiz sayesinde kendi şahsimizi objektif bir şekilde, yani dışarıdaki varlıklardan biri imiş gibi görebiliyor ve ona karşı da bazı tutumlara sa-

hip oluyoruz. Herkeste bir benlik kavramı, yani kendi kişiliği hakkında bir kanaat vardır. Bir kimseye "siz nasıl bir insansınız, kendi kişiliğinize karşı nasıl duygular besliyorsunuz, kendinize karşı nasıl davranışlarınız" diye sorular yöneltirsek bunlara karşı aldığımız cevaplar o kimsenin "benlik" kavramını ortaya çıkarır. Ahlâkî davranış işte bu benlik ile dış dünya arasındaki müna-sebetin görüntülerinden ibarettir.

Ahlâkî davranışta çok önemli bir yer tutan benlik kavramı nasıl meydana geliyor? Bunu bilmekte büyük fayda vardır, çünkü "iyi ahlâklı bir benlik" kavramının doğuşu iyi ahlâklı bir kişiliğin ortaya çıkışını demektir. Benlik kavramı başka insanlarla münasebet sayesinde doğar, çünkü tek başına kalmış bir insanın başka insanlar hakkında herhangi bir fikri olamayacağı gibi, kendi hakkında da hayvan seviyesinden daha yukarıda bir anlayış kazanması beklenemez; tek başına kalmış insan dil bilmeyen, sadece bedenî ihtiyaçları için yaşıyan bir kimse demektir. Şu halde benliğin kazanılması sosyal bir hadisedir, toplum içinde olur. Bazı ilim adamları benlik kavramının bize tamamen başkalarından geldiğini, çünkü başkaları bizi nasıl görüyorsa, bizim de kendimizi öyle gördüğümüzü söylerler. Bu görüşe göre başkaları bizim nasıl olmamızı istiyorsa veya bize nasıl bir tavır takınıyorlarsa biz de o yolda bir benlik kazanıyor, kendimiz için o görüşleri benimsiyoruz. Şu halde benlik ile toplum birbirinden ayrılmaz, ikisi birbiriyle tam bir uyum içindedir. Toplum bizden neyi bekliyorsa, biz kendimizi o görüşlere uyduruyoruz demektir.

Benliğin büyük ölçüde sosyal bir kaynağı olduğu, yani etrafımızdaki başka insanlarla olan münasebetle-rimiz sonucunda doğduğunu kolaylıkla söyleyebiliriz. Ama benlikle cemiyet aynı şeyler değildir. İnsanlar da-

ima cemiyetin onlardan beklediği davranışları yapan veya etrafın kaanatlarına göre hareket eden kimseler olsalardı, ahlâk kaideleri hiç değişimeyeceği gibi, bir cemiyetin fertleri arasında ahlâk farkları da bulunmazdı. Oysa, biliyoruz ki, insanlar olgunlaştıkça toplumun ahlâk görüşü hakkında daha objektif tavırlara sahip oluyor, onları değiştirmeye çalışıyor veya kendilerine göre bir ahlâk anlayışı içinde yaşıyorlar. Bazı insanlar da başkalarının kendilerine nasıl baktığını önem vermiyor, onları hep kendi açılarından değerlendiriyorlar.

Benlik ile toplum arasında bir uyum bulunduğu ve insanların toplumdan aldıkları etkilere göre benlik kazandıkları görüşüne karşı çıkanlar olmuştur ki, bunların başında meşhur S. Freud'u görüyoruz. Freud yukarıdaki görüşün aksine, benlikle cemiyetin sürekli bir mücadele halinde olduğunu ileri sürüyor. Onun teorisine göre, tabiat insanda haz prensibini hâkim kılmıştır; insan daima zevklerini tatmin etmek ister ki, bunların içinde en kuvvetli olanı cinsî zevktir. Halbuki toplum birtakım yasaklar ve engeller koymak suretiyle, bu zevklerin tatmin edilmesini öner. Bu yüzden ert ile toplum arasında köklü bir çatışma vardır. Freud, toplum tarafından konulan ahlâk kaidelerinin insan şahsiyetine yansımıası üzerine "üst-ben" adını verdiği bir baskı sisteminin doğduğunu söylüyor. Üst-ben toplumu temsil eder; insandaki benliği zevk ve haz prensibine göre çalışmaktan alıkoyar. Bu alikoymada üst-ben'in kullandığı metot, toplumun istemediği arzuları unutturmak, yani onları şuur-altına itmektir. Freud itilen bu isteklerin türlü psikolojik bunalımlara ve akıl hastalıklarına yol açtığını söyler. İnsan isteklerini açıkça ifade veya tatmin ederse, psikolojik gelişmesi de o derecede sağlıklı olur.

Görülüyor ki, yukarıda anlatılan iki görüşten birisine göre, insan ahlâkî bakımından bir melek; ikincisine göre ise bir canavar veya şeytandır. Bu teoriler üzerinde fazla durmayacağız, ama toplumun ferdi dizginlediği, onu keyfine göre hareket etmekten alıkoyduğu muhakkaktır. Başka türlü olsaydı, dünyada kültür ve medeniyete rastlayamaz, sadece kendi zevki peşinde koşan bencil, hattâ canavar insanlar görürdük. Gerçekte insan ne melektir ne de şeytan; sadece iyi ve kötü tarafları bulunan ve bunlar arasında şu veya bu seviyede denge kurmaya çalışan bir varlıktır. Peygamberler, velîler, aziz dediğimiz insanlar benliklerini çok sıkı bir disiplin altına sokmuş kimselerdir. Bunlarda üstben'in temsil ettiği değerler bütün hayatı hâkim olur. Suç işlemeyi günlük hayatın bir parçası haline getirmiş insanlarda ise, insan tabiatının canavar tarafı ağır basmaktadır.

Her iki teori de insan hakkında çok zıt hükümlere yol açmakla beraber, temelde birbirinden çok farklı sayılabilirler. Dikkat ederseniz, ikisinde de insanların bir canlı organizma olarak hiçbir ahlâkî özelliğe sahip bulunmadığı, ahlâkin ona cemiyet tarafından empoze edildiği kabul edilmektedir.Ahlâk kaideleri toplumun bizden beklediği davranış prensiplerinden ibarettir. Fakat insanın bu kaideleri olduğu gibi almadığını, kendi düşünce süzgecinden geçirdiğini de unutmamalıyız.

2. Ahlâkla İlgili Yargılar

Ahlâkî davranış hakkında "iyi" veya "kötü" şeklinde yargıda bulunuruz. Biz bir davranış hakkında bu yargıya nasıl varıyoruz? Herseyden önce, neyin iyi neyin kötü olduğu hakkında bir fikre sahip bulunmalıyız. Bu fikre erişebilmek için de belli bir zihin olgunluğuna

kavuşmuş bulunmamız gerekiyor. Çocuklarla yetişkin insanların ahlâkî davranışla ilgili yargıları birbirinden çok farklıdır, çünkü bunların zekâ seviyeleri ve zihni kabiliyetleri arasında büyük farklar vardır. Şu halde ahlâkî yargı bir psikolojik gelişme meselesidir. İkinci olarak, iyi ve kötüyü nasıl öğreniyoruz? Bu kavramlar bize doğrudan doğruya başkaları tarafından mı veriliyor, yoksa herkes kendine göre bir ahlâk anlayışı mı geliştirmeye? İşte ahlâkla ilgili yargılarda bulunmanın psikolojik yönünü öğrenebilmek için, önce bu sorulara cevap vermemiz gerekiyor.

Ahlâkî davranışın yapılması gibi değerlendirilmesi de zihin gelişmesiyle sıkı sıkıya ilgilidir. İnsan ahlâkî davranışını dünyaya geldikten sonra öğrendiğine göre, öğrendiği şeylerin yaş ve hayat tecrübesi ile değişmesi ve gelişmesi beklenir. Nitekim çocuklarda ahlâkî yargı üzerine geniş araştırmalar yapmış olan Cenevreli psikolog J.Piaget bu yargıların çocuktaki zekâ gelişmesi ile paralel olarak yürüdüğünü göstermiştir. Çocuk değişik yaşlarda bir sosyal norm (yani belli bir durumda nasıl davranışacağı hakkında toplumun koymuş olduğu kaide) üzerinde nasıl bir anlayışa sahiptir? Piaget'ye göre dört yaşından sekiz yaşına kadar olan çocuklar insan davranışlarını bu davranışların objektif sonuçlarına bakarak değerlendiriyorlar. İyi niyetle yapılan bir davranışın doğurduğu maddî zarar kötü niyetli bir davranışın doğurduğu zarardan daha büyükse, çocuğa göre birinci davranış ikinciden daha kötüdür. Çocuk ahlâkî davranışını insanların niyetlerine göre değerlendirmeyi daha sonra öğrenir, çünkü sekiz yaşına kadar onun zihin seviyesi yetişkinler gibi hükmü vermeye müsait değildir. Neyin iyi, neyin kötü olduğunu büyüklerinin kendisine karşı takındığı tavırlardan çıkarır. İlk çocukluk yıllarda tehlikelerden kaçınmayı bilmediği

ve hep zevklerini tatmin etmeye çalıştığı için, genellikle büyüklerinin engelleyici hareketleriyle karşılaşır. Bu çağda onun için ahlâkî davranış cezadan kaçmaktan ibarettir ve ceza da yapılan kabahatin büyüklüğü ile orantılıdır. Çocuk büyüklerinin bu tavrını, hem kendi hareketlerini hem de başkalarının kileri değerlendirdirken esas olarak alır.

Çocuk, davranış kaidelerinin hiçbir şekilde değişmez şeyler olduğunu, çünkü bu kaideleri her türlü otoriteye sahip bulunan kimselerin -Tanrı veya ana-baba-koyduğunu düşünür. Zaten ona davranış normlarını gösteren ve öğretenden, çocuğa göre mutlak kudret sahibi olan büyüklerdir; onların doğru buldukları şey doğru, yanlış buldukları ise yanlıştır. Çocuk, ancak bazı şeylerin değiştiğini, bunları kendisinin de değiştirebileceğini gördüğü zaman, başkalarının kafasıyla düşünmekten kurtulur. Burada çocuğun aile çevresindeki insanlardan ziyade yaşıtlarının rolü görülmektedir. Çocuk kaidelerin değişimini ilk defa arkadaşlarıyla oynadığı oyunlar sırasında görmekte, insanların anlaşma yoluyla ve hür iradeleriyle bazı şeylerin değişebileceğini öğrenmektedir. Çocuk 10-11 yaşından itibaren artık bir davranışının büyüklerinin ne diyeceğini düşünerek değil, kendisinin anlayışına göre değerlendirmeye başlar.

Bir davranış hakkında iyi bir değerlendirme yapabilmek için o davranışla ilgili bütün faktörleri hesab大气 mak zorundayız. Aslında çocuğun yapamadığı şey de budur: Çocuk, sekiz yaşına kadar bir şeyi ancak bir tek yönyle idrak eder, birden fazla boyutu aynı anda düşünemez. Eni ve boyu aynı olan iki cisimden birinin şeklini değiştirdiğiniz zaman, artık bu cisimlerin eşit ağırlıkta olduğunu kabul etmez; çünkü, meselâ, boyu kısaltılan bir plastik parçasının enden kazandığını far-

kedemez. Endeki değişimelere dikkat ederse, boydaki değişimeleri idrak edemez. Ancak, onbir yaş civarından sonra yetişkin insanlar gibi çok boyutlu düşünmeye başlar. Çocuk düşüncesindeki bu eksikliği, ahlâkî yargı konusunda da görüyoruz. Çocuk kavga eden iki kişinin bu davranışlarını, yalnızca gözüne çarpan noktalara ve bir de büyüklerinden öğrendiği bazı kaidele-re göre yargılar: Kim ilk defa vurmuşsa, o kabahatlidir; bir kimse bir kabahat işlemişse başkaları -bilhassa anne ve babası- tarafından dövülmeye lâyık olmuştur. vs.

Çocuk böylece ahlakî davranışını idrak edebildiği taraflarıyla ve başkalarından aynen aldığı kaidelerle yargıladığı sürece, işi çok kolaydır. Ama yetişkin insanlar ahlâk konusunda yargıda bulunurken, pek çok güçlüklerle karşılaşırlar; o kadar ki, bu güçlüklerin tamamıyla çözülmesi belki imkânsızdır. Herseyden önce, iyi ve doğru hareketin ne olduğu problemi kesinlikle çözülmüş değildir. Psikolojik bakımdan, yetişkin insan ahlakî davranışın görülen özellikleriyle bu davranışın arkasında bulunan itici kuvvetleri, birarada hesaba katmak zorundadır. Ahmet, niçin yolda karşılaştığı yaşılı adamın elini öptü? Hüseyin Bey, bu yıl niçin vergi ödemedi? Dün yakalanan hırsızın çaldığı mallar elinden alındığı halde, adama niçin hapis cezası verdi-ler? Savaşa giden bir insan geride kalan küçük çocukların açlık ve sefaletten öleceğini bilse bile, bu işi yapmalı mıdır? Şimdi bu sorulara kısaca cevap bulma-ya çalışalım ve çocuk yargısı ile yetişkin insan yargıları-nın hangi noktalarda ayrıldığını belirtmeye çalışalım.

Ahmet yolda yaşılı bir adamın elini öpmüşse, bunu pek coğumuz ve bilhassa çocuklar bir saygı işaretini ola-rak görür ve Ahmed'i bu davranışından dolayı bege-nir. Ama Ahmed'in elini öptüğü o adam belki kimsesi

olmayan bir milyonerdir ve Ahmet kendisini ona hoş göstererek evlâtlık olmayı ve böylece adamın mirasını almayı düşünüyordur. Görüyorsunuz ki, davranışın dış görünüşü ile onun gerçek sebebi arasında bağlantı kurmak kolay değildir; bu bağlantı, sadece görüntüye bakılarak bulunamaz. Yukarıda belirttiğimiz iki ihtimal Ahmed'in hareketini değişik şekillerde değerlendirmemize yol açacaktır. İkinciörnekte bir tüccar vergisini ödememiştir; şu halde ya zarar içindedir yahut da kendisini zararda göstererek, vergi kaçırmaktadır. Bu davranış çocuğun henüz kavrayamayacağı bir sosyal ve ekonomik yapı ile ilgilidir, ancak bu yapı hakkında bilgisi olanlar tüccarın davranışındaki sebebi araştırır ve bulabilirler. Hırsızın hapse atılması da, buna benzer: Çocukta kamu düzeni ve hukuk anlayışı olmadığı için, hırsızlıkla hiç ilgisi bulunmayan ve hırsızca öfke de göstermeyen kişilerin -polis, savcı, hâkim- onu cezalandırmalarının sebebini anlayamaz. Nihayet dördüncüörnekte, insanı oldukça düşündüren bir tercih problemiyle karşılaşıyoruz: Bir ferde veya aileye ait menfaatların toplum menfaatı adına feda edilmesi. Savaşa giden askerin ailesi belki sefil kalacak ve ölecek, belki adamın kendi de ölecektir, ama milleti kurtulmuş olacaktır. Asker savaşın kaybedileceğini düşünse bile, milletini kurtarmış olur; çünkü, milletine fedakârlık ve mücadele azmi yolunda iyi bir örnek vermiştir.

Yukarıdaki soruların cevaplandırılmasında özellikle iki nokta önümüze çıkmaktadır: 1- Toplum birtakım davranışlara iyi, birtakım davranışlara kötü damgasını vurmuştur: Vergi ödemek iyidir, hırsızlık kötüdür, büyükleré saygı göstermek iyidir, vs.. 2- Biz insan davranışlarının sebeplerini düşünüyor ve o sebeplere göre, bir davranışı "iyi" veya "kötü" grubuna sokuyo-

ruz. Davranışın sebebini ararken de, daha çok insanların niyetlerine bakıyoruz. Kaza ile kötülük yapan kimseri affetmemizin veya hiç değilse az ceza vermememizin sebebi budur. İşte bu anlayış seviyesine gelebilmek için, insan kendi benliği ile dış dünyayı, yani toplumu birbirinden ayırdedebilecek bir zihin gelişmesi gösteriyor ki, bu gelişme de yaşa ve tecrübeeye bağlı bulunmaktadır.
İki yaşından küçük çocuklar kendi vücutlarını bile, dış dünyadan ayırdedemeyecek kadar benlik kavramından uzaktırlar. İki yaşındaki çocuk, artık kendi bedenini "keşfetmiş", kendisini başkalarından ayıran bir ismi olduğunu da öğrenmiştir. Yaşı ilerledikçe, bu benlik kavramı daha gelişecektir. Fakat çocuk aşağı-yukarı ilkokul çağına kadar bütün dünyayı kendinden ibaret görür; yeni kazanmış olduğu "ben" kavramı, âdetâ bütün çevreyi içine alacak şekilde genişlemiş, böylece çocuk başkalarının varlığını âdetâ hesaba katmaz olmuştur. Bilhassa oyun oynarken başkalarının haklarını hiçe sayması, bütün oyuncaklara kendisinin sahip çıkması bunu gösteriyor. Çocuk konuşurken bile kendisine hitap etmektedir; sorduğu sorulara yine kendisi cevap verir. Yetişkin insan, başka kimselerin ayrı benlikleri bulunduğu için, hükmü verirken de, o kimselerin hususî durumlarını gözönüne alıyor, hal ve şartları da hesaba kattıktan sonra, o kimsenin davranışını "iyi" veya "kötü" hareket grubuna sokuyor.
Ahlâkî davranışın bu şekilde şartlara ve niyetlere bağlı olarak değerlendirilmesi çocuk ahlâkının "değişmezlik" prensibine aykırıdır. Yetişkin insanlar, ahlâkî davranışını mutlak bir emirler ve yasaklar sistemi olarak değil, insanların toplu halde iyi geçinmesini sağlayan ve gerektiğinde değiştirebilen bir kaideler sistemi olarak düşünür. Çocukta henüz bu değişme fikri gelişmemiştir.

LHayatın şartları değiştiğine göre, ahlâkın da değişimini daha önce söylemiştık. Üstelik böyle bir değişme sadece bir mecburiyet değil, fakat insanlarca istenen bir gelişme şeklinde de görülebilir. Toplumların ahlâk sistemlerinde büyük ve köklü değişimlere yol açan peygamberler, velîler, bazı büyük devlet adamları, ahlâkî bir dava uğrunda örnek hareket yapan kahraman kişiler, işte bu ihtiyaca cevap vermeye çalışan insanlardır. Bu arada insanların karşısına çıkan en büyük güçlüklerden biri de, fertlerin menfaatleri ile toplumun menfaatlerini dengede tutabilecek bir sistem bulabilmektir. Bazı fikir adamları, fertlerin toplum adına büyük fedakârlıklar yapmalarının daha doğru bir hareket olduğunu söylerler.L Bizim büyük düşüncelerimizden Ziya Gökalp,

Ben, sen yokuz, biz varız.

.....
*Sakin hakkım var deme,
 Hak yok, vazife vardır.*

diyor. Bazıları da "esas olan fertlerin hak ve hürriyetleridir; parçaların iyiliği bütününe de iyiliği demek olacağı için fertlere mümkün olduğu kadar fazla serbestlik vermelidir" derler. Bu görüşlerden birine veya ötekine verilen değere göre, ahlâkî yargımız da değişecektir. Biz Türkler, millî birliğe ve bu birliğin koruyucu gücü olan devlete çok büyük önem verdigimiz için, Türk toplumunda Gökalp'ın bahsettiği vazife ve fedakârlık ahlâkı daha fazla gelişmiş bulunmaktadır. Fakat bu görüşün, fert hak ve hürriyetlerini hesab架madığını sanmak da doğru olmaz; çünkü, toplum sadece belli birtakım kimselerden değil, herkesten aynı vazife ahlâkını istiyor. Herkes, bu ahlâka sahip bulununca, ferdî hak ve hürriyetler de güven altında bulunacak demektir.

Görüyorsunuz ki, insanın zekâsı, bilgi ve tecrübe gelişikçe, onun ahlakî yargılarda hesaba kattığı faktörler de artıyor. Yetişkin insan olgunluğu ölçüsünde, "çok yanlı" düşünüyor. Çocuğun rahat dünyasının yerini artık çok karmaşık, pürüzler ve problemlerle dolu bir dünya almıştır. Ama bütün bunlara bakarak ahlakî yargının pek güç verildiğini, insanın hiçbir zaman bu yargılardan doğruluğuna güvenmeyeceğini düşünmek yanlış olur. Ahlâk üzerinde münakaşa yapanlar ve şüpheli görüşlere sahip olanlar, bu konuyu kendilerine meslek edinmiş -ahlâk felsefecileri, din adamları, terbiyeciler- kimselerdir. Bunların dışında hepimiz de günlük hayatımızda doğruluğuna iyice inandığımız ahlâk kaidelerine göre yargılarda bulunuruz. Ancak bu konudaki inançlarımıza çok zıt düşen durumlarla karşılaşlığımız zaman inandığımız ahlâk prensipleri üzerinde kendimizi yeniden yoklamaya başlarız.

Cinsel Ahlâk: Ahlâk denilince hemen aklımıza gelen kavramlardan biri de "namustur"; öyle ki, günlük hayatı ahlâk ve namus hemen hemen aynı manâda kullanılır. Aslında namus kavramı daha çok cinsel ahlâkla ilgilidir, yani ahlakî davranışın bütününe değil, ancak bir kısmını ifade eder. Namus yanında bir de iffet kavramı vardır. Bazı kimseler namusu cinsel davranış dışındaki ahlakî hareketlerimiz için de kullanırlar, ama iffet doğrudan doğruya cinsel davranışla ilgilidir. Cinsel ahlâk bakımından doğru ve iyi davranışa "iffetli", kötü davranışa "iffetsiz" hareket deriz. Yaptıkları davranışa göre, insanlar da iffetli veya iffetsiz sıfatını alırlar. Biz günlük hayatı iffetli veya namusluadalardan ziyade kadınlardan bahsediyoruz, ama iffet konusunda kadınlar üzerinde gösterilen hassasiyet sosyolojik gerçeklerle ilgili olduğu için, şimdi onun üzerinde durmayacağız.

Cinsel ahlâk, insanların cinsel ihtiyaçlarıyla ilgili olarak yaptıkları davranışlara ait kaideleleri ve değer yargılarını içine alır. Aslında cinsel davranış insan davranışlarının ancak bir bölümündür, ahlâk da cinsel ahlâktan ibaret değildir. Ama dikkat ederseniz, ahlâk üzerinde yapılan bütün münakaşaların çoğunuğu cinsel ahlâk sahasındadır, insan en çok bu noktada zıt görüşlerle karşılaşır. Toplumun ahlâk sistemini beğenmeyenler, daha çok onun cinsel ahlâkla ilgili standardlarına ve yargılarına karşı çıkarlar. Bazılarına göre, cinsel ahlâk çok sert prensiplere bağlı kaldıkça, toplumun sağlıklı bir manevî gelişme göstermesine imkân kalmaz; bazıları da cinsel ahlâka ait kaidelerin gevşemesi halinde, toplumun ahlâk bakımından çökeceğine veya hiç değilse sarsılacağına kuvvetle inanırlar. Bu sert ve sürekli münakaşalar, bize herseyden önce şu gerceği göstermektedir: Cinsel ahlâk toplumun en fazla önem verdiği ve en çok düzenlemeye ihtiyaç gördüğü bir davranış sahasıdır. Bazı kimseler, cinsel davranış bakımından, çok serbest olan ülkelere bakarak, onların bu meseleyi çözdüğünü sanırlar ve tam bir serbestliğin gerekli çözümü getireceğini iddia ederler. Psikolojik bakımından, bu türlü iddiaları ciddîye almak ve hak vermek hemen hemen imkânsızdır; çünkü, cinsel serbestlik çok defa cinsel problemleri çözmek için bulunmuş bir yol olmaktan ziyade başka türlü bunalımlarını çözemediği için, cinsel serbestlikte tatmin arayan insanların sıkıntısını aksettirir.

Toplum ahlâkindan şikayetçi olanlar, en çok cinsel kısıtlamalara hücum ettiklerine göre, toplum bu konuda çok hassas davranıyor demektir. Bu hassasiyetin gösterilmesi sadece yanlış inanışların değil, fakat ondan daha çok sosyal mecburiyetlerin eseridir. Cinsel konularda tam bir serbetlik isteyenler, işin bu sosyal

yanını düşünmeyerek, sadece insanların cinsî ihtiyaçlarını hesaba katan, yani tipki kendi benlikleriyle dış dünyayı iyice ayırdedemediği için, herşeyi kendi istekleri çerçevesinde düşünen çocuklar gibi kimselerdir. Öbür tarafından, her türlü sosyal sarsıntıyı cinsel ahlâktaki değiştmeye veya gevsemeye bağlayanlar da, aynı hatayı işlemekte, ahlâkin sadece cinsî hayatı ilgilendirdiğini sanmaktadır.

Toplumun cinsel davranışları bir düzene sokması, son derece gereklidir; aksi halde insanlar cinsel ihtiyaçlarını doğrudan doğruya tatmin etmeye kalkışacaklar ve cemiyet hayatının çekirdeği olan aile ortadan kalkacak, cinsel davranışlarla birlikte toplum hayatının öbür sahalarında da tam bir kargaşalık hüküm sürecekti. Aslında toplum hayatı, insan içgüdülerini ve ihtiyaçlarını başkalarına zarar vermeyecek şekilde düzenlemek ve böylece insanların huzur, güvenlik içinde birarada yaşamalarını sağlamaktan ibarettir. Bu düzenlemenin psikolojik bakımdan önemi iki noktada özellikle ortaya çıkıyor: Bunlardan birincisi, insanın hem kendi benliğine hem de başkalarının benliğine saygı duymasıdır. Hiç kimse başkalarının cinsel ihtiyaçlarını karşılamaya yarayan bir eşya veya mal değildir. Başkalarını köle olarak çalıştmak, onları dilediği gibi kullanmak nasıl insan haklarına ve haysiyetine bir tecavüz sayılıyorsa, başkalarını kendi cinsel arzuları yolunda kullanmak da insan haysiyetini çiğnemek manâsına gelir. Toplum bizi bu türlü saldırganlıktan koruduğuna göre, biz de başkaları için aynı sorumluluğu duyuyoruz. Zaten kişiye karşı her türlü saldırganlık kanunla cezalandırılacak derecede yasaklanmaktadır. Bir de genel ahlâka aykırı düştüğü için, toplum tarafından kınanan davranışlar vardır ki, bunların bir kısmı kanunlara göre suç sayılır, bir kısmı ise toplum gö-

zünde "kötü ahlâk" örnekleridir. İnsanlar böyle kötü davranış gösterenlerin, hiç değilse kınanmasını isterler; çünkü, bir hatanın karşılıksız kalması onları hem kendi benlikleri ve şahsiyetleri bakımından endişeye düşürür, hem de toplumun ahlâk ve adalet anlayışı hakkında şüpheye kapılmamıza yol açar. İşte cinsel ahlâkla ilgili konularda -örtünme, bekâr insanlar arasındaki yakınlığın belli sınırlar içinde kalması, evli kişilerin birbirlerine sadık kalmaları gibi- gösterilen aşırı titizlik, insanların kendilerine güvenlerini kaybetme korkusundan ileri gelmektedir: Ya giderek herkes cinsel ahlâk kaidelerine çiğnemeye kalkarsa, ya en yakınlarımız ve çocuklarımız da bu örnekleri benimsemeye kalkarsa, ahlâk kaidelerini bu kadar hiçe sayanların çoğaldığı bir toplum nasıl ayakta kalır? Bu türlü korku ve şüpheler, ahlâk kaidelerinin çiğnenmesi halinde çok defa duygusal tepkiler yapmamıza sebep olmaktadır. Bu tepkilerin temelinde, hiç şüphesiz, bize verilen terbiyenin de büyük rolü vardır. Çocukluk çağımızda en şiddetli yasak ve cezalarla cinsel konularda karşılaşıyoruz.

Toplum hayatındaki her değişme gibi ahlâk kaidelerindeki değişimeler de, insanların geleceğe güvenlerini sarsar; sonucun nereye varacağını bilemedikleri için toplumdaki hızlı değişimelerin önlenmesini, hiç değilse yavaşlatılmasını isterler. Bu düşünce aslında toplumun ortak düşüncesidir, çoğunluğun tavridir. Kontrolsüz değişimelerin mutlaka güzel sonuçlar vereceğine kuvvetle inananlar, sadece delikanlılık çağındaki kimseler veya bazı hayalci kişilerdir. Bu demek değildir ki, cinsel ahlâk hiç değişmez veya değişmemesi gereklidir. Sosyal ahlâk derslerinde bu değişimelerin nasıl olduğunu göreceksiniz; biz burada işin sadece psikolojik yönünü ele alıyoruz.

Cinsel ahlâka toplum içinde verilen büyük önem, insanlarda "iffet duygusu" dediğimiz bir duygunun yerleşmesine yol açar. Cinsel konularda takındığımız genel tutumu ifade eden bu duyu bizim kötü bulduğumuz davranışlar karşısında şiddetli tepkiler yapmamızı sağlar. Küçük çocuklardan yaşılı insanlara kadar herkeste bir utangaçlık, bir çekingenlik görürsünüz ki, bu onlardaki iffet duygusunun eseridir. Cinsel hayatı bakımından başıboşluk içinde bulunan kimselerde -cinsî sapıklarda, genel kadınlarda, bazı akıl hastalarında- bu duyu kaybolmuştur. İffetlilik daha çok duygusal tarafı ağır basan bir tutumdur; bize bu türlü davranışımızın sebepleri sorulsa, belki bilgi ve mantık yoluyla kendimizi anlatmaya çalışırız, ama davranışta bulunurken, bize hâkim olan şey bilgiden ziyade duygudur. Böyleşi herhalde insan intibakı bakımından daha elverişli bir yoldur, çünkü karşılaştığımız her durumda bir satranç oyuncusu gibi saatlerce ihtimal hesabı yapma-ya kalksaydık hayat yürümezdi. Duygusal davranışmak, ilk bakışta hiç de doğru görünmeyebilir, ama biz bu duyu sayesinde kendimizi geriye çekerek düşünmeye imkân buluyoruz.

Toplumun cinsel hayatı düzenlemek yolunda en büyük icadı sayabileceğimiz evlilik, ferdin ihtiyaçlarıyla toplumun kaidelerini tam bir uyum haline getiren bir müessedir. Bu bakımından, evliliği sadece sosyal bir müessese değil, aynı zamanda çok elverişli bir psikolojik tatmin yolu olarak görüyoruz. Genellikle cinsel ihtiyaçlarının baskısı altında sıkılan gençler, evliliği herseyden önce cinsel bakımından değerlendirme eğilimin- dedirler; çokları da sevdikleri kimseyle birarada olmanın en çıkar yolu olarak düşünürler. Fakat daha nişanlılık devresinden itibaren görürler ki, cinsel zevkler evlilik hayatının verdiği tatminin ancak bir parçasıdır.

Evlilik insana cinsel ihtiyaçların sanıldığı gibi hersey demek olmadığını göstermekle kalmaz, bu ihtiyaçları karşılamak için güvenli bir ortam da yaratır. Evlilik dışı cinsel ilişki kuran kişiler, evliliğin verdiği huzurdan mahrum kalmış, devamlı suçluluk duygusu veya güvensizlik içinde yaşayan insanlardır.

Kişiye çok mutlu ve verimli bir hayat sağlayan evliliğin bazı hallerde istenen sonucu vermediği de görüldür. Uyumsuz evlilikleri yaratan şartları veya evliliğe karşı saygı ve güveni azaltan sebepler daha ziyade sosyolojinin konusudur. Sunu hiçbir zaman unutmamalıyız ki, evlenmek herseyden önce bir aile kurma demektir; aile ise, onu kuran erkekle kadınının huzur içinde mutlu yaşamalarını sağladığı gibi onlardan sonra gelen nesiller için de en önemli eğitim yuvası olur. Çocuk terbiyesinde, ne okul ne de başka bir eğitim ocağı aile kadar önemlidir. Bu yüzden, ahlâk anlayışları ve sosyal rejimleri birbirinden çok farklı olan ülkelerde bile aileye aynı derecede büyük önem verilmektedir.

3. Ahlâkin Boyutları ve Gelişmesi

İnsanın ahlâkî davranışları genellikle onun ahlâkî tutumuna, yani ahlâkla ilgili bilgi ve görgülerine, his ve heyecanlarına bağlıdır. Fakat ahâkin bilgi, duyu ve davranış olmak üzere, bu üç boyutu arasında mutlaka bir bağlantı olması şart değildir. Hepimiz biliyoruz ki, ahlâkî bakımından kötü hareket eden kimselerin büyük bir kısmı yaptıkları hareketlerin doğru olmadığını biliyorlar halde o şekilde davranmaktadır. Şu halde, insanın ahlâk anlayışı veya ahlakî bilgisi ile davranışı arasında her zaman bir uyum olmuyor. Bizim ahlâk anlayışımız, ahlakî davranışları değerlendirmemize yarar, yoksa her zaman bu anlayışla hareket etmemize

değil. Üstelik ahlâkî davranışımızda his ve heyecanlarımızın da büyük bir rol oynadığını unutmamalıyız.

Ahlâkin bu üç boyutunu bir örnek üzerinde inceleyelim. Ahlâk, herseyden önce bir kaideler sistemidir: Çocuklara şefkat göstermek gerektir, başkalarının haklarına saygı duymalıyız, 'yalan söylemek kötüdür, vs. Demek ki, biz önce bazı kaideler hakkında bilgi sahibi oluyoruz: Bazı davranışları iyi veya doğru, bazı davranışları da kötü veya yanlış davranış olarak yargılıyoruz. Ahlakî bilgi, ahlakî değerler hakkındaki bilgi demektir. İsterseniz bu bilgi boyutuna ahlâkî düşünce veya ahlâk anlayışı da diyebilirsiniz. İşte bu bilgi veya düşünce ahlâkî davranış için bir kılavuz rolü de oynamaktadır. Bir ahlâk kaidesi, belli bir davranışın yapılmasını veya yapılmamasını tavsiye eder niteliktedir: Zayıf ve yoksul kişilere yardım etmek, devlet malını şahsî işlerde kullanmamak, vs. Biz böyle durumlarda yukarıdaki kaideye göre veya onun dışında bir davranışta bulunuruz. Şu halde, ahlâkin ikinci boyutu, ahlâkî hareket veya davranış oluyor. Üçüncü olarak, bir ahlâk kaidesi kendisine bağlı birtakım his ve heyecan halleri de getirir: Kötü bir ahlâkî davranış yaptığımız zaman, suçluluk hissi veya vicdan azabı duyuyoruz, iyi ve doğru bir hareket ise bize vicdan huzuru, sevinç veya gurur verir.

Bilgi, hareket ve duygularımızın seyler, aynı bütünü (ahlâk) boyutları olduğuna göre, bunları birbirinden ayrı olarak düşünmek mantıksız görünüyor. Fakat yukarıda belirttiğimiz gibi, insanlarda ahlâk anlayışı ile ahlâk davranışları, bazan birbirini tutmuyor; üstelik bazı davranışların sonunda bizim tahmin ettiğimiz heyecan hallerinin de tam tersi -kopye çeken öğrencinin suçluluk duyacağı yerde kahramanlık taslaması gibi görülmeyecek.

Ahlâkî gelişmenin ideali, bu üç boyutu tam bir uyum haline getirmektir. Dikkat ederseniz, günlük hayatı ahlâksız veya şahsiyetsiz dediğimiz kimseler çoğunlukla ahlâkî davranışında istikrar ve denge olmayan kişilerdir; düşünceleriyle davranışları birbirini tutmaz. Bunların hangi durumlarda nasıl davranacaklarını önceden kestirememiz; çünkü, her defasında başka türlü davranış yapabilirler. İşte, bu kişilerin ahlâkî bilgileri ile davranışları ve duyguları arasında tutarsızlık vardır. Kötü ahlâklı olup da, kötülükte tutarlı davranışları böyle tutarsız kişilere tercih ettiğimiz de çok olur; çünkü birincilerin ne yapacaklarını bilerek ona göre hareket etmemiz veya tedbir almamız imkânı vardır, ama ahlâkî davranışlarında tutarsızlık olanlar, insanı devamlı kararsızlık ve güvensizlik içinde bırakırlar. Üstelik kötü ahlâkta tutarlı olanlar, yine de ahlâklı sayılabilirler; çünkü, söylediği ile yaptığı birbirini tutan insanlar dürüstlük kaidesini çiğnemiyorlar demektir.

İnsanların ahlâkî tutarsızlıklarını, sadece bilgi, duyu ve davranış arasındaki uyumsuzluklardan ibaret değildir. Bazı hallerde belli bir ahlâkî davranış -yalan söylemeyi- doğru bulan kimselerin başka durumlarda aynı davranıştı yanlış saydıkları görülmektedir. Özellikle çocuklarda ahlâkî davranış hakkında verilen hükm, onların içinde bulundukları duruma göre verilmekte, değişik durumlarda aynı davranış başka başka değerlendirilmektedir. Yetişkin insanların ahlâk anlayışında prensibin genelligi esastır: Yalan söylemek doğru değildir ve insan bütün durumlarda yalan söylememelidir; yalan söylemenin bazan doğru bazan yanlış olduğu doğru değildir. Bununla beraber, yetişkin insanların davranışlarında da bu türlü tutarsızlıklar pekala görülebilir. İşte ahlâk terbiyesi ile uğraşanların çözümü gereken en önemli problemlerden biri burada

karşımıza çıkıyor: Ahlâkın üç boyutu arasındaki veya çeşitli durumlarda yapılan ahlâkî davranışlar arasındaki tutarsızlıklar neden ileri geliyor, bunları ortadan kaldırabilmek için ne gibi çareler bulunabilir?

Bu sorulardan birincisi teorik, ikincisi ise pratik niteliktedir. Önce teorik olanına bir cevap bulmaya çalışmamız gerekiyor. Önümüzdeki başlıca mesele, ahlâk anlayışı veya bilgisi ile ahlâkî hareketin birbirine uymayışı idi. Bizim ahlâk anlayışımız öğrenme yoluyla meydana gelmektedir. Şu halde, önce bu anlayışı kimlerden ve ne gibi vasıtalarla edindiğimizi bilmeliyiz. Bu nokta ise bizi ahlâkî gelişme meselesine götürüyor.

Bundan önce sizlere ahlâkî gelişmenin zihni gelişme ile paralel olarak ilerlediğini anlatmıştık. Çocuğun dış dünyayı öğrenebilmesi ve bu dünyaya ait bazı şeyleri benimsemesi için, belli bir zihin seviyesine erişmesi gerekiyordu. Çocuğun zekâsı ona öğrenme kabiliyeti kazandırır. Başka bir deyişle, zekâ bir öğrenme kabiliyetidir. Bu kabiliyet hangi hallerde ve ne şekilde harekete geçmekte, yani öğrenme dedığımız şey nasıl olmaktadır? Aslında ahlâka ait bilgi ve hareketlerin edinilmesi, başka davranış örneklerinin edinilmesinden pek farklı değildir; psikoloji derslerinizde gördüğünüz öğrenme prensipleri burada da geçerlidir. Fakat ahlâkî davranışın öğrenilmesinde genellikle birçok basit öğrenme şekillerini (şartlanma yoluyla öğrenme, doğrudan doğruya yazılı veya sözlü yoldan öğrenme vb.) içine alan karmaşık öğrenme hallerinden bahsetmek daha doğru olur. İşte, bu karmaşık öğrenme şekillerinden biri, modellere bakarak öğrenme, ikincisi de kendisini bir başkasıyla bir veya aynı tutarak onun davranışlarını benimseme yoludur.

Model yoluyla öğrenmede çocuk bir başkasının davranışlarını görür ve o davranışları kendisi de yapar.

Çocuğu modelin davranışlarını benimsemeye götüren başlıca iki sebep olabilir: 1- Çocuk, başka bir şahsin birtakım davranışlar neticesinde iyi şeyler elde ettiğini, bazı davranışları karşısında ise kötü sonuçlara ulaştığını görür. Bu model çok defa kendisinin bir büyüğü olmakla beraber, kendi yaşıtı veya küçüğü de olabilir. Böylece, çocuk, iyi sonuca götüren davranışları kendisi de yapacak, kötü sonuç verenleri yapmaktan kaçınacaktır. 2- Çocuk, başkasından gördüğü hareketleri onların sonuçlarına bakmaksızın yaptığı takdirde, bu davranışının mükâfatını görebilir. Büyükler gibi hareket eden çocuk, büyükler tarafından daima hoş karşılanır, ve böylece büyüklerin davranışlarını taklit eder. Burada çocuğu taklit yapmaya iten kuvvet, etrafında tasvîb görmüş olması, takdirlle karşılanmasıdır.

Bazan çocuk, kendini belli bir şahısla bir tuttuğu, onunla aynı gördüğü için, o şahsin davranışlarını da benimser. Bu türlü öğrenmenin yukarıda sözünü ettigimiz taklitten yegâne farkı, burada belli bir şahsin model olarak başkalarına tercih edilmiş olmasıdır. Çocuk bu tercihi çok çeşitli sebeplerle (o kişinin sevgisini kaybetmemek için, kendine zarar vermesinden korktuğu için, kendisine sık sık iyilikte bulunduğu için, ya-hut onun özelliklerine hayranlık duyduğu için) yapabilir.

Bu öğrenme şekilleri yetişkin insanlarda da vardır. Fakat çocuklar, ancak yakın çevrelerindeki büyükleri, yani anne, baba ve büyük kardeşleri taklit ederler; ailesiz büyüyen çocuklarda ise, bunların yerine geçen başka büyükler taklit edilir.

Ahlâklı davranışın öğrenilmesi, çocuğun toplum içinde alacağı yerlerle ilgili davranış kaidelerinin öğrenilmesi demektir. Çocuk, yaşı ilerledikçe hayatın çeşitli sahflarında çeşitli roller oynayacaktır ve bu rollere

ait davranış kaidelerini öğrenmek zorundadır. Genç bir kız, yabancı erkeklerle nasıl davranışmalıdır? Bir memur, kendi dairesindeki müdürle nasıl bir münasebet içinde bulunmalıdır? Evli insanların birbirlerine karşı vazife ve sorumlulukları nelerdir? İşte bu yüzden ahlâkî davranışın öğrenilmesine "rol öğrenme" de denir. Biz hayatımızın sonuna kadar çeşitli roller -çocuk, öğrenci, nişanlı, memur, baba, emekli, erkek, milletvekili vb.- aldığımıza göre, her çağda bir öğrenme problemiyle karşı karşıyayız demektir. Üstelik herhangi bir anda birden fazla rol sahibi olduğumuzu -insan hem erkek, hem öğrenci, hem evli vb. olabilir- da düşünürsek, davranışlarımız arasında zaman zaman tutarsızlıkların görülmesine pek şasmamalıyız. Siz şimdi hem öğrenci, hem bir ailenin çocuğu, hem Türkiye devletinin bir vatandaşı, hem belli bir cinsiyet ve yaşın sahibiniz. Öğretmenleriniz size eşitlik terbiyesi vermeye çalıştığı halde, evde aileniz tarafından şımartılmış olabilirsiniz. Bir çevrenin ahlâk standartları bir başka çevreden uymayabilir: Üniversiteye gelen gençler, aile baskısından birdenbire uzak kalmanın verdiği hürriyetle derhal çevrede gördükleri öbür gençler gibi sigara içmeye, kız veya erkek arkadaş edinmeye, taşralı bir genç görüntüsünden çıkararak büyük şehrin kozmopolit havasına uymaya başlarlar.

Su halde, insanın çeşitli durumlarda birbirini tutmayan davranışlarda bulunması hem çevredeki değişimelerin bir gereği, hem de kişinin bu çevreler hakkındaki yargılарının bir sonucu olarak ortaya çıkıyor. Bazı insanlar çok yüce bildikleri bir gaye uğrunda yalan söylemenin kötü bir hareket sayılamayacağını düşünürler; özellikle siyasi hayatı bu türlü davranışlara çok rastlıyoruz. Kendi partisine bağlı kimselerin kötü ahlâklı davranışlarını hoş görerek başkalarında kab-

hat arayanlar, kendi gruplarının veya ideolojilerinin kazanması için her vasıtayı meşru görenler buna örnektirler. Bu kişilere yanlış vasıta ile doğru yolun bulunamayacağını, hiçbir sağlam binanın çürük temelle-re oturtulamayacağını daha küçük yaştan öğretmek gerekirdi.

Demek ki, ahlâkî davranışa kılavuzluk eden ahlâkî değerler, bazı hallerde başka değerlerin -iktisadî, sosyal, estetik, vb- arkasına itilebilmektedir. Sanatkârların ahlâksız olması hiçbir zaman gerekmez, ama bazı sanatçilar toplumun ahlâk standartları dışında yaşarlar ve biz de bu hayatı sanatçılığın bir parçası olarak görmeye alışmışızdır. Aslında böyle bir hayatın sebebi sanatkâr için estetik değerin herşeye üstün tutulması, başka hiçbir şeye kıymet verilmemesidir. İktisadî de-ğeri ön planda tutanların da çok defa ahlâk standartla-rını çiğnedikleri görülür; çok kazanarak çok biriktir-meye veya harcamaya kıymet verenler, vergi kaçakçılı-ğı yapabilir, haksız kazanç ve ticaret yollarına başvura-bilirler. Bütün bunlar insan hakkında çok kısır, dar gö-rüşlere sahip olmaktan ileri gelmektedir. Herşeyi este-tik açıdan değerlendirenler, insanı zevk için yaşayan bir asalak gibi görmektedirler. Herşeye iktisadî açıdan bakanlara göre de, insan, midesi ve barsakları için ya-sayan acayip bir hayvandır.

Ahlâk bütün toplumu ayakta tutan temel değerler sistemidir, bu bakımdan diğer bütün sistemleri ahlâkin sınırlarını aşmayacak bir ölçüde işlemelidir. Birtakım kişilerin başka türlü değerler uğrunda ahlâkî değerleri hiçe saymaları herşeyden önce cemiyet dediğimiz sosyal birliği ortadan kaldırır ki, bu olmayınca da zaten hiçbir değer sisteminin ayakta durması bahis konusu olamaz. Herkesin kendi çıkarları veya kendi önem verdikleri şeyler uğrunda başkalarını düşünmediği bir

dünyada ne sanat hayatından, ne iktisadî veya sosyal hayattan söz edilebilir. Bu gerçeği belirtmek isteyen bir felsefeci, "ahlâkın gayesi yaşamak değil, yaşatmaktadır" diyor. Şu halde, ahlâk terbiyesi veren kişiler -anne, baba, mürebbi, öğretmen, din adamı, hatta politikacı ve devlet adamı- bu gerçeği daima gözönünde bulundurmalı, insanı bütün yönleriyle öğrenmeli ve öğretmelidirler.

İnsanda ahlâkî hareket ile ahlâkî duygusal bilginin aynı olmayacağı, yani kötü bir hareket sonunda utanç veya suçluluk duygusunun doğmayacağı, bazan da bir iç tutarsızlıktan ileri gelebilir. Genellikle bilgi ile duygusal birbirinden bağımsız şeyledir; cin-peri hikâyelerinin aslı bulunmadığına inanan bir kimse yine de karanlıkta sokağa çıkmaktan veya yalnız kalmaktan korkabilir. Ahlâkî davranışında da bu türlü bir bilgi-duygu ayrılığına rastlıyoruz. Bir kimse yalan söylemenin ahlâka aykırı olduğunu bildiği halde, gözünü kırmadan yalan söyleyebilir. Yaptığından utanması için kendi ahlâk anlayışının onda suçluluk duygusu uyandıracak nitelikte olması gerektir. Oysa bir hareketin kötü olduğunu bilmekle o hareketi yapınca suçlu veya kabahatli olacağına inanmak aynı şeyle değildir. Öbür yandan, bazı insanlar da ahlâkla ilgili olmayan birtakım davranışları yapmakla kolayca suçluluk duyabilmektedirler. Disiplini çok kuvvetli öğrenciler, gerçek bir mazeretle okula gitmedikleri zaman bile, sanki kaçakmış gibi vicdan azabı duyarlar.

Bizim davranışlarımızı ahlâk sınırları içinde tutan kuvvet, sağlam bir ahlâkî vicdandır. İnsan davranış kaidelerini öğrenmekle değil, belli davranışlar karşısında birtakım heyecanlara -sevinç, keder, nefret vb- sahip olmakla iyi ahlâklı veya kötü ahlâklı olur. Ancak unutmamalıyız ki, vicdan dediğimiz kuvvet, ancak sıkı bir

ahlâk terbiyesi neticesinde meydana gelir, yoksa insan doğuştan vicdan getirmez. Önümüzde "psikoloji ve ahlâk" bölümünde bu konuyu daha etraflı bir şekilde ele alacağız.

*Pratik Uygulamalar Yönünden:
Kritik Dönemler*

Daha evvel belirtmiştim ki, ahlâk insanın dış dünyadan olduğu gibi alıp kabul ettiği bir sistem değildir;其实 biz sadece ahlâkı değil, hiçbir şeyi dış dünyadan olduğu gibi almayız. Ahlâkı bize verilen bir kalıp halinde benimsemiş olsaydık, toplumun ahlâk standartlarında zamanla hiçbir değişme olmayacağı gibi, insanlar arasında ahlâkî şahsiyet bakımından hiçbir fark da bulunmazdı. Çocukların zekâsı bir çeşit filtre gibidir; bu filtre veya süzgeç dışarıdan gelen şeyleri süzerek bazılarını içeri geçirir, bazı şeyleri dışında bırakır, içeri aldıklarını da kendine göre değiştirir. İşte, bütün bu işleri gören insan zekâsı veya zihni, hayatın her safhasında aynı değildir, onun da gelişme devreleri vardır. Sekiz yaşında birinin zekâsıyla yirmi sekiz yaşındaki bir kimsenin zekâsı aynı değildir; bunlarda zekânın çalışmasıyla elde edilen bilgi ve görgü de aynı olamaz. Şu halde, zekânın çeşitli yaş devrelerinde birbirinden farklı olduğunu kabul edince, çeşitli yaş devrelerinde ahlâk anlayışının da farklı olacağını kabul etmemiz gereklidir. Gerçekten, çocuk dış dünyayı ve kendisine öğretilen şeyleri her zaman aynı derecede kavrayamaz, böylelikle onun ahlâk anlayışı ancak kavrama gücünün ulaşabileceği seviyede kalır. Çocuk gelişmesindeki bu özelliği bilmeyenler, genellikle çocuğu yetişkinlerin küçük bir örneği, bir çeşit minyatürü sayarak bu anlayışa göre davranışırlar. Oysaki çocuk bedenî bakımından bile yetişkinlerin küçük bir örneği de-

ğildir, onlardan farklı bir bünyeye sahiptir. Bazı vücut fonksiyonlarının gelişmesi -cinsiyet hormonlarının faaliyeti vs- ancak belirli yaşlarda olur. Organizmanın bütün sistemleri gibi sinir sistemi ve dolayısıyle ona bağlı fonksiyonlar -idrak, mantıkî düşünce vb.- da büyümeye ile gelişir, ancak belli bir yaşıta bu gelişmesini tamamlar. Bazı psikologlar çocuğun bu gelişmesinde esas olarak idrak ve bilgi bakımından görülen ilerlemeleri yani zihni olgunlaşmayı alırlar, bazıları da duygusal gelişmenin çok önemli olduğunu iddia ederler. Ama hepsinin birleştiği bir nokta vardır: Bazı yaşı devrelerinin, belli şeyleri öğrenmek bakımından kritik bir önem taşıması. Çocuk belli bir şeyi belli bir yaşıta öğrenecek olgunluğa kavuşuyorsa, o yaştan önce kendisine aynı şeyi öğretmek için yapılan teşebbüsler elbetteki boşça bırakacaktır; öğrenmenin daha geç bir çağ'a bırakılması ise, çocukta gözle görülür bir geriliğe yol açmaktadır.

Çocuğun psikolojik gelişmesi ve bu arada ahlâkî gelişmesi dış dünya ile, bilhassa başka insanlarla olan ilişkilerine bağlıdır. Çocuklar kapalı bir odada kimse ile temas etmeden, sadece yiyecek ve içecek verilmek suretiyle yetiştirdikleri takdirde, hem zekâ gelişmesi hem de sosyal bakımından geri kalırlar. Bunlar herşeyden önce başkalarıyla temas için gerekli olan dili öğrenmekten mahrum kalmışlardır. Alışmadıkları için, etraflarında gördükleri insanlara karşı yabancılık ve korku duyarlar. Nitekim, kimsesiz oldukları için bakımevlerinde yetişen çocuklarda dikkati çeken derecede bir gerilik görülüyor; çünkü, büyüklerden gerektiği kadar dikkat ve ilgi görmüyorum, bakıcılar tarafından çok defa ihmäl ediliyorlar. Bazı hallerde anne-baba yanında büyüğü halde, onlar tarafından ihmäl edilen çocukların da bakımevlerinde büyünenlerden daha

olgun davranışmadıklarına şahit olabilirsiniz. Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar bile, annesiz büyümenin veya yaşıtlarıyla ilişki kuramayışın gelişme üzerinde çok olumsuz etkiler yaptığını açıkça isbat etmektedir. Bir hayvanın hayvanlarda görülen tipte davranışları yapabilmesi için dahi uygun bir sosyal ilişki çevresine ihtiyacı bulunduğu düşünülürse, demek ki, sosyal çevreden mahrum bırakılan çocuklar ahlâkî bakımdan hayvanlardan daha gelişmiş olmayacağıdır.

Çocuk, yanında büyüklerin bulunmasına ve onlardan ilgi görmeye sadece bedenî ihtiyaçlarının giderilmesi için muhtaç değildir. Çocuk, toplumun başka fertleriyle birarada yaşamamanın ilk örneklerini de etrafındaki kimselerden alacaktır. Anne, baba veya bunların yerine geçen başka insanlarla olan temaslari çocuğun daha sonraki sosyal temaslарının kaderini çizebilir. Annenin çocuk üzerindeki büyük rolü özellikle bu noktada ortaya çıkmaktadır: Hiç kimse çocuğa annesi kadar sıcak bir ilgi ve sevgi gösteremez ve böylece hiç kimse çocuğa annesi kadar sevgi ve şefkatı öğretemez. Bu arada babanın sevgi ile birlikte disiplinci otoritesi de çocuğu sosyal hayatı hazırlayan başlıca sebeplerden biridir. Çocuk aslında cemiyet hayatının ilk örneğini bu aile veya yakın çevre içinde görür. Toplum onun birçok ihtiyaçlarını karşılayan bir ortam yarattığı gibi, birçok davranışlarını da kısıtlar veya tamamen yasaklar. Çocuğa evde verilen terbiye ise, bundan başka birsey değildir: Bir taraftan ihtiyaçları karşılanırken, bir taraftan da davranışları düzene konur, kaidelere uymayışi halinde büyüklerin müdahalesiyle karşılaşır. Çocuğun otorite ile karşılaşması ilk defa anne ve babası sayesinde olmakta, onların durdurucu veya cezalandırıcı hareketleri çocuğun daha sonra toplum otoritesine karşı takınacağı tavrı, büyük ölçüde belirlemektedir.

Çocuk, her bakımdan gelişme çağında olan bir organizma olduğu için, bu çağda onun psikolojik yapısında meydana gelecek arızaların tamiri de imkânsızdır. Organik yapıda meydana gelen arızaların giderilmeyışı, bize bu gerçeği daha iyi göstermektedir. Yetişkin bir insanın bir organında arıza olduğu zaman, bunun giderilmesi imkânı vardır, çünkü arızalı organ daha önce tam çalışabilecek kadar yetişkin bir duruma gelmiştir. Halbuki, çocukta böyle bir gelişme henüz oluş çağmadadır, böyle bir çağda meydana gelen arıza, organın çalışmasını bozacak yerde gelişmesini durdurur; çünkü zaten tam gelişme dönemine ulaşılmış değildir. Bu yüzden gelişmede kritik dönem kavramı bütçütün önem kazanmaktadır.

Gerçekçi ve olumlu bir eğitim planlaması insan gelişmesinin önemli dönemlerini hesaba katmak zorundadır. Çocukta ahlâk terbiyesi, çocuğun zihni ve duygusal gelişmesi hakkında sağlam bir bilgiye dayanmalıdır. Bize bu bilgiyi psikoloji ilmi verir, psikolojinin verdiği bilgilerin kullanılması da pedagoji dediğimiz uygulama disiplinine ait bir iştir. Kritik dönem denince akla ilk gelen dönemlerden biri de delikanlılık çağıdır. Çocukluk çağında insan nasıl ailesindeki büyüğlerin ve öğretmen veya mürebbiyelerinin özenine muhtaçsa, delikanlılık çağında da yetişiricilerin dikkat ve anlayışına muhtaçtır. Yapılan araştırmalara göre, çocuklar 12-14 yaşından sonra artık büyük insanların mantıklı düşünce sistemini kullanabilecek derecede gelişmiş bir zekâya sahip bulunmaktadırlar. Bu yaşlardaki zekâ, özellikle imkân ve ihtimaller üzerinde durur, belirli şeylerin yapılması üzerine ne gibi sonuçların doğacağı problemi ile uğraşır. İşte, delikanlılık çağındaki insanın düşünce ve faaliyetlerinde bu türlü bir "ihtimaller mantığı" hâkimdir. Ergenlik ve delikanlılık

çağındaki (aşağı yukarı 13-20 yaş arasında) kişiler artık toplum hayatında neler yapacaklarını plânlamaya, hattâ bütün toplum hayatını yeniden düzenlemeyi plânlamaya başlarlar. Zekâları, tıpkı bir ilim adamının yaptığı gibi, belli şartlar yoluyla belli sonuçlar elde etmek şeklinde işler; ama kendileri henüz toplum hayatı bakımından çok tecrübesiz bulundukları için, bu düşünceleri çoğunlukla birer hayalde ibarettir. Delikanlı bu zorlukları bilmediği için, büyüklerin niçin kendisi gibi düşünmediğine ve toplumdaki bütün düzensizlikleri ortadan kaldırımadığına hayret eder. Bu yüzden delikanlılık çağma Psikolojide "Reform çağı", "Teori kurma çağı", veya "Metafizik düşünce çağı" adları da verilir. Bir delikanlı ister kız ister erkek olsun, topluma bozuk gördüğü bütün şeyler gibi ahlâk sistemini de değiştirmek, düzeltmek ister. Bu arada ilk değişecek şeyler elbetteki delikanlığı çok yakından ilgilendiren veya en çok gözüne çarpan konulardır. Toplum hayatının girift, çok yanlış bir sistem olduğunu bilmediği için çok defa tek yanlış ve köklü, birdenbire yapılması gereken değişiklikler üzerinde durur. Bazıları sıkı bir ahlâk disiplinine taraftar olur ve toplumu fazla gevşek, adetâ kokuşmuş olarak görür. Bazıları ise, kısıtlamalardan şikayetcidir, tam bir serbestlik ister.

Unutmamalıyız ki, bu çağdaki insan aynı zamanda toplumun yetişkin bir üyesi olma eşiğindedir. Evlenecek, askerlik yapacak, siyasi hayatı katılacaktır. Kısacası, teorik düşüncenin verdiği rahatlıkla katı gerçeklerin çarpmak üzere olduğu delikanlılık çağı insan hayatının en kritik dönemlerinden biridir. İşte bu dönemdeki insan kendi düşüncelerinden daha çok etrafındaki büyüklerin ona göstereceği anlayış sayesinde ölçülu, olgun ve topluma yararlı bir kişi olacaktır. Ona gerekli dikkat ve ilgiyi göstermediğimiz takdirde, sade-

ce ruhî bunalımlar geçirmesine yol açmakla kalmayız, bazan kendisinin heyecanlarını sömürmek isteyen fırsatçı ve çıkarcılara da meydanı boş bırakmış oluruz. Asırı siyâsi cereyanlara kapılıarak, genç yaşıta istikbalini karartan erkekler, iffetini kaybettiği için aile kurmaktan mahrum kalan kızlar, delikanlılık çağını şu veya bu sebeple tehlikesiz atlatmayı başaramayanlardır.

(2.) Akıl Sağlığı

Bu konuyu da kritik dönem kavramıyla birarada incelemek gereklidir. Akıl sağlığı, kişinin gerek ruhî, gerekse sosyal bakımından tutum ve davranışlarının normal hudutlar içinde bulunması demektir. Normal'in ne olduğu üzerinde uzun uzun münakaşa yapılabilir; ama bunun sosyal bakımından oldukça pratik bir ölçüsü vardır: Çevresindeki insanlarla uyum içinde yaşayamayan, davranışlarıyla hem kendine hem de başkalarına zararlı olduğu çoğulukla kabul edilen kimse normal değildir.

İnsanın akıl sağlığı -veya ruh sağlığı- hangi sebeplerle bozulur? Bu gibi durumları önlemek için ne gibi tedbirler almak gereklidir veya akıl sağlığı bozulmuş bir kimsenin durumunu nasıl düzeltelimiz? Bu türlü sorulara cevap vermek çok zor olduğu gibi, bizim şimdiki konumuzu da aşar. Ahlâk psikolojisi bakımından üzerinde durulması gereken başlıca noktalardan biri, çocuğun bedenî ve zihnî gelişmesiyle uygun bir terbiye görmesi, yani cemiyetle şiddetli çatışma hallerine girmekten alıkonmasıdır. Çocuk genellikle bir aile içinde doğduğuna göre, onun hayatında cemiyeti temsil eden varlıklar ailesindeki büyüklerdir. Bu büyüklerin çocuğa karşı davranışları onun aile, toplum, fert, otorite, ceza ve mükâfat gibi kavamlar hakkında nasıl bir anlayış sahibi olacağını geniş ölçüde belirleyecektir. Fre-

ud, bu hususta çok daha ileri giderek, insan şahsiyetinin beş yaşına kadar teşekkür ettiğini, ondan sonraki bütün hayatın bu ilk beş yıldaki tecrübelere göre bir şekil aldığı söylüyor. Biz onun iddiasını tamamen kabul etmesek bile, ilk çocukluk yıllarının ruh sağlığı bakımından çok kritik bir dönem olduğunu unutmamalıyız.

Çocuk, ahlâkî model edindiği insanlardan taklit yoluyla öğrenmektedir. Bu modeller ise, çok defa anne-baba veya evde kendisini büyütен kimsedir. Çocuğun bunlarla olan münasebetlerini ahlâkî davranışın ilk örnekleri sayabiliriz. Ailede şiddetli geçimsizlikler yüzünden çocuğun ihmal edilişi, sevgi ve şefkate en çok ihtiyaç duyduğu zamanlarda ceza görmesi, tek çocuklu bir ailede olunca aşırı derecede şimartılması, çok çocuklu ve yoksul ailelerde ise gerekli ilgiden mahrum kalışı gibi durumlar onun şahsiyetine büyük etkiler yapar. Bu kötü etkilerin en önemlisi, çocuğun devamlı dayakla terbiye edilmesi sonunda saldırgan bir şahsiyet olarak ortaya çıkmasıdır. Bir psikolog, "Ceza vermek çocuğa ancak nasıl ceza vereceğini öğretir" diyor. Gerçekten, ceza verme yoluyla yetiştirilen çocukların saldırgan oldukları görülmektedir. Yetişme çağında meydana gelen terbiye kusurları ileri bir dereceye varırsa, "psikopat şahsiyet" dediğimiz ahlâkî delilik görülür. Psikopatlar akıl hastası değildirler, ama ahlâka aykırı bir hayat yaşayan ve yaptıklarından zevk alan insanlardır. Bunlar neyin doğru, neyin yanlış olduğunu pekâlâ bilirler, hattâ doğru olanı yapmak istedikleri de olur, ama içlerinde engel olamadıkları itici bir kuvvet vardır ki, o kuvvetin karşısında hiçbir ahlâk teorisi psikopati durduramaz: Her türlü suç -cinayet, ırza geçme, hırsızlık, dolandırıcılık, sabotaj- soğukkanlılıkla işler. Psikopatlar, genellikle zekî insanlar oldu-

ğu için bazı konularda gayet normal davranışlarılar ve bu yüzden gerçek şahsiyetlerini saklar, hattâ büyük mevkilere geçebilir ve büyük işler çevirebilirler.

Ruh sağlığı bakımından rastlanan dengesizlikler, sadece saldırganlık şeklinde görülmez. Bazan tamamıyla pasif, hayatı küskün, saldırgan olmasa bile içi nefret dolu tipler vardır. Bunlar da hangi davranışının iyi, hangisinin kötü olduğunu bildikleri halde, bu bilgilere uygun bir hayat yaşayamazlar. Günlük hayatta "ruhî bunalım" geçiriyor dedığımız bu tiplerin büyük çoğunluğu ahlâkî-zihnî gelişmenin kritik dönemlerinde kendilerini şiddetle sarsan yaştılar (experience) geçirmişlerdir. Bu yaştılar, bazan hafif dozda fakat uzun süreli olabilir; bazan da çocuğu şok niteliğindeki bir tek yaştı bütün ömrü boyunca sarsabilir.

Akıl sağlığı, sadece aileyi ilgilendiren veya ailennin sorumluluğunda olan bir mesele değildir. İnsan bütün hayatı boyunca öğrenmeye devam ettiğine göre, ahlâkî davranışın öğrenilmesi de hayatın sonuna kadar sürer. Bu yüzden, insanları idare etmek ve onlara birşeyler öğretmek durumunda olan herkes bu sorumluluğa ortaktır. Öğretmenler, komutanlar, daire müdürleri, devlet büyükleri hep insanların akıl sağlığını bozmaya-
cak davranış örnekleri vermelidirler.

C. Psikoloji ve Ahlâk

1. Şuur ile Vicdan Arasındaki İlişkiler

A) ŞUUR VE VİCDAN KAVRAMLARI

Şuur, psikoloji tarihi boyunca çeşitli manâlarda kullanılmış olan bir kavramdır. Günlük hayatta insanlar şuurlu davranış derken, daha çok mantıklı davranıştan bahsederler; şuursuz dedikleri davranışlar ise,

mantıksız veya belli bir manâ verilemeyen davranışlardır. Psikolojide bu kavramı çok değişik bir anlamda kullanıyoruz. Şuunun oldukça basit ve kolay anlaşılır bir tarifini yapmak istersek şöyle diyebiliriz: İnsanın gerek kendi içinde, gerekse dışında meydana gelip de kendisi tarafından farkedilen değişimeler. Şu anda duyu organları yoluyla neleri idrak ettiğinizi ve kafanızda ne gibi düşüncelerin geçtiğini sorarsam, anlatacağınız şeyler sizin şuurnuzda olanları gösterir. Şuur bizim kafamızdaki şeyler arasında farkına varabildiğimiz unsurlardan ibarettir; bunlar her an değişimelir, çünkü yeni idrakler ve yeni bilgiler edindiğçe eskilerden birçoğunu unuturuz, yani belli bir anda şuurnuzda ancak bazı şeyler vardır. Unuttuğumuz şeyleri hatırlarsak bunlar tekrar şuura çıkmış olur. Uyuyan veya bayılmış bir insanda şuur hali kaybolur; bunlar kendi durumlarını farketmezler, bu yüzden kendileri ile dış dünya arasındaki münasebeti bilmelerine de imkân yoktur. Fazla alkol veya uyuşturucu ilâç almış olanların da büyük ölçüde "şuursuz" bulunduklarını söyleyebiliriz.

Ahlâk psikolojisi bakımından, şuur özel bir önem taşır, çünkü şuur bizim hayat boyunca edindiğimiz idrak ve bilgileri içine alır; bu yüzden ahlâkî davranışla ilgili bilgilerimiz, ahlâk anlayışımız ve ahlâkî hareketler hakkında yaptığımız değerlendirmeler hep şuurnuzda olan şeylerdir. Bazı psikologlar, şuunun bizi topluma uygun davranışlara götürdügüünü, insanda topluma uymayan istekleri baskı altında tuttuğunu söylerler. Şuuraltı kavramı buradan çıkmıştır: Vicdanımızın kabul etmediği şeyleri şuurlaştına iter, yani unutmaya çalışırız. Şu halde, şuur, ahlâkî davranışın temel verileri olan bilgi ve görgüleri, yani cemiyetin bize verdiklerini temsil etmektedir. Ama yukarıda görmüşük

ki, insanın ahlâkî davranışında asıl önemli rolü oynayan unsur ahlâkla ilgili bilgiler değil, duygulardır. İnsan pişmanlık veya vicdan azabı duymadığı takdirde, yanlış ve kötü olarak bildiği hareketleri rahatlıkla yapabilir. İşte bu noktada vicdan kavramı karşımıza çıkıyor. Ahlâkî davranışımızın temeli olan "vicdan" nedir?

Vicdan, bir kaideler sistemidir; bu sistem insanların kendi davranışları veya başkalarının davranışları hakkında "doğru" veya "yanlış" şeklinde yargılar yapmasına yarar. Doğru olarak değerlendirilen davranışlar, insanların kendi benliğine karşı iyi ve olumlu duygular beslemesine yol açar; yanlış veya "kötü" sayılan davranışlar ise, suçluluk duyguları yaratır. Biz ahlâkin bir bilgi olarak nasıl öğrenildiğini biliyoruz, ama bu bilgilerle duyguların nasıl bir araya gelerek vicdan dediğimiz "iç-kontrol" mekanizmasını meydana getirdiği konusunda bilgilerimiz tam değildir. Şimdi bizi asıl ilgilendiren bu konuyu, vicdanın doğuşunu ve gelişmesini etraflıca incelemeye çalışalım.

B) AHLÂKÎ YAŞAYIŞIN PSİKOLOJİK TEMELLERİ

Ahlâk insanlar arası münasebetleri ilgilendiren bir sistemdir ve bu sistem öğrenme yoluyla edinilir. Başkaları bizim davranışlarımız karşısında iyi ve kötü tavırlar almamış olsalardı, ahlâklı olup olmamak da söz konusu edilmezdi. Aslında ahlâkî bakımdan iyi davranış, başkalarının bizden bekledikleri davranıştır; özellikle çocuk kendi başına ahlâk teorisi geliştirecek çağda olmadığı için, davranış kaidelerini başkalarından öğrenir. Bu öğrenmeyi yapabilmesi için hiç değilse bir şahsa -çok defa anneye- muhtaç bulunması gerekiyor. Eğer anne onun en önemli ihtiyaçlarını karşılayan bir kimse olmasaydı, çocuk annenin istediği şekilde davranışmak için hiçbir sebep görmezdi. Şu halde çocuk

kendi hoşuna giden şeyleri elde edebilmek için, önce annesinin hoşuna gidecek davranışlarda bulunmak zorundadır. Böylece annenin istediği gibi davranışlığı takdirde mükâfat, aksine davranışlığı takdirde ceza görür. Çocukta hangi davranışları yapması, hangilerinden kaçınması gerektiği hakkında ilk bilgiler, bu şekilde meydana gelir. Büyüdükçe anneye ve öbür büyüklerine, en sonunda yaşıtları ve küçükleri de dahil olmak üzere kendisini herhangi bir şekilde tatmin eden herkese karşı bağlılık duyar, davranışlarını onların değerlendirmelerine göre ayarlar.

Burada anlattığımız öğrenme şeması oldukça basittir, fakat belirlemek istediğimiz noktayı yeteri kadar göstermektedir. Çocuk kendi davranışları sonunda, annesinden gelen tepkiye göre, onun beklediklerine daha çok veya daha az uyuyor. Anne çocuğunda ahlâkî bakımından doğru bulduğu davranışları mükâfatlıyor, yanlış ve kötü davranışları için de çocuğu cezalandırıyor. Fakat burada ceza ve mükâfatın cinsi ile birlikte bunların nasıl uygulandığı meselesi son derecede önemlidir. Hangi tip cezalar daha etkili olur? Cezayı büsbütün kaldırmak doğru mudur? Ceza ve mükâfatın şiddeti, miktarı, belli bir zamanda ne kadar sık ve hangi sırâ ile uygulandığı gibi problemler bütün ana baba-ların, çocuk yetiştircilerin ve ilim adamalarının kafasını işgal etmektedir. Biz şimdi bu konularda yapılmış araştırmalardan elde edilen genel neticeleri kısaca göreceğiz.

İnsan, ömrü boyunca, hep başkalarının bekleyiş veya tepkilerine göre davranışlarda bulunmaz, gerekli zihni olgunluğa erişikçe bu davranış kaidelerini bir sistem halinde benimser ve artık her davranışı bu sisteme göre değerlendirir. İşte bu noktada vicdan dediğimiz iç kontrol mekanizması teşekkür etmiş demektir.

Vicdan bizi hem ahlâkî davranışta tutarsızlıklardan kurtarır, hem de dışardan bir kontrol olmadan da ahlâklı davranışımızı sağlar. Böyle olmasaydı herkesin peşinde her an bir polisin veya müfettişin dolaşması gerekiirdi; kaldı ki kontrol görevi verilenlerin de vicdan sahibi olması gerekdir.

Vicdanın teşekkürülü dıştaki kontrol gücünün (anne-baba, yetiştirici, öğretmen ve benzeri) bir iç kontrol mekanizması haline dönüşü demek olduğuna göre, çocuğun kendisini ayrı bir fert olarak görmesi, bir benliğe sahip olması gerekdir. Çocuklar, genellikle sekiz yaşına kadar, bütün dünyayı kendileriyle olan münasebetlerine göre bir düzen içinde idrak ederler, kendilerini ve başka insanları bağımsız fertler halinde düşünemezler. Vicdanın teşekkürülü için, çocuğun kendini ayrı bir "ben" olarak görmesi, insanlar arasında "karşılıklı münasebet" esasının bulunduğu anaması lazımdır. Bu yüzden vicdan ancak belli bir olgunluk seviyesine ulaştıktan sonra meydana gelir. Küçük çocukta vicdan yoktur, fakat küçük çocuğun hayat tecrübesi onda teşekkürül edecek olan vicdanın kuvvetini belirler. Vicdan herkeste aynı kuvvette değildir; bazı kimseler büyük bir suç işledikleri halde, vicdanları onları fazla rahatsız etmez, bazıları da en ufak bir kabahat işleyince büyük bir suçluluk duygusuna kapılırlar. Vicdanda ki bu gevşeklik veya sertlik, özellikle çocukluk çağında görülen terbiyeye bağlıdır.

Çocuk kendisinden beklenilen şekilde hareket etmediği takdirde, bu hareketinin büyükleri tarafından hoş karşılanmadığını bilmelidir. Bunu kendisine bildirmek için, en çok kullanılan yol da çocuğu cezalandırmaktır. Bu ceza bazan onu istediği bir şeyden mahrum bırakmak şeklinde olduğu gibi, doğrudan doğruya acı vermek şeklinde de olur. Hoşa giden bir davranışın

mükâfatla karşılanması herkes uygun bulmaktadır, ama kötü davranışlar karşısında ne yapılacağına dair ayrı ayrı görüşlere rastlıyoruz. Son zamanlarda cezalandırmaya karşı aleyhte bir kampanya açılması yüzünden hemen herkes cezanın kötü olduğu fikrine- dir. Fakat cezanın verilmediği takdirde, çocuğun kötü davranıştan nasıl vazgeçeceğini sormak gereklidir, çocuğa öğüt vererek mi? Unutmayalım ki çocuk kendisine verilen sözlü veya yazılı öğütleri anlayacak çağ'a gelin- ceye kadar, onun ahlâkî vicdanı aşağı-yukarı bir şekil almıştır. Kaldı ki, yetişkin insanlar bile kötü hareketlerinin hep cezasız kaldığını görürlerse, vicdanlarından çok maddî hırs ve iştahlarına göre hareket etmeye baş- larlar. Şu halde, çocuğun yanlış hareketlerine ceza ile karşılık vermek zorundayız. Nitekim sadece iyi hare- ketlerinin mükâfatını görmekle kalmayıp, kötü hare- ketleri yüzünden de cezalandırılan çocukların, babala- rını daha çok dinledikleri, onların isteklerine daha çok uydukları görülmüştür. Fakat burada dikkat edilmesi gereken bazı noktalar vardır. Önce, cezadan ne anla- şılması gerektiğini görelim.

Ceza, mutlaka çocuğun dayak yemesi veya banyo- ya kapatılması demek değildir. Çocuğun ihtiyaç duy- duyu birşeyden mahrum bırakılması da bir cezadır. Bu ihtiyaçlar; yiyecek-içecek cinsinden maddî şeyler oldu- ğu gibi, sevgi ve şefkat cinsinden manevî ihtiyaçlar da olabilir. Araştırmalar gösteriyor ki, manevî cezalar maddî cezalardan daha iyi sonuç vermektedir. Dayak ve işkence yoluyla terbiye edilen çocukların kuvvetli bir vicdانا sahip olmadıkları, fırsat bulunca onların da başkalarına aynı şeyi yaptıkları görülmüştür. Daha önce de anlatmış olduğumuz gibi, bedenî cezalarla ço- cuğa doğru yolu öğretmeye kalkışanlar, çok defa bir

"psikopat", yani ahlâk bakımından deli insan yetiştirmiş oluyorlar.

Çocuğa verilecek en iyi ceza, onu sevgiden mahrum bırakmaktır; bu cezanın etkili olabilmesi için de, cezayı verenle alan arasında kuvvetli bir sevgi bağının bulunması gereklidir. Çocuk kendisi için bir model seçer ve kendisini onunla bir tutarak modelin davranışlarını benimser. İlk çocukluk yıllarda bu model gerek erkek, gerekse kız çocuk için daima annedir; daha sonra erkek çocuk kendisini baba ile, kız çocuk da anne ile bir tutar ve onun davranışlarını benimser. İşte, çocuğu en çok etkileyen ceza, sevdiği ve kendisini onunla bir tuttuğu insanın ilgisinden, sevgisinden mahrum kalmaktır. Yetişkin insanlar bile daha çok sevdikleri insana kırılırlar; onları darıltmak veya onlar tarafından kötü muamele görmek kendilerine çok acı gelir. Demek ki çocuğa manevî ceza vermek, onu sevgiden bırakmak veya bu yolda tehdit etmek için, önce anne veya baba ile çocuk arasında sevgiye dayanan sıcak bir münasebetin kurulmuş olması gereklidir. Bir taraftan sevgi bağı, bir taraftan da bu şekilde manevî disiplin olduğu zaman, çocukta kuvvetli bir vicdan teşekkül etmektedir. En kuvvetli vicdan, annesinden ancak iyi davranışlar yapınca sevgi gören ve genellikle annesi tarafından sıcak karşılanan çocuklarda görülmüştür. Suçlu çocuklar üzerinde yapılan araştırmalar ise, bunların babaları tarafından dayakla terbiye edildiğini gösteriyor.

Ahlâksızca davranış denince insanların başkalarına ve kendine karşı saygısız hareket etmesi, yani saldırganlık akla gelir. Bazı psikologlar, saldırganlığın doğuştan gelen bir özellik olabileceğini düşünmektedirler. Bunlara göre anne ve babasından sevgi disiplini gören çocuklar gelişmiş bir vicdana sahip oluyorlar,

ama bunun sebebi büyüklerin yaptığı muamele değil, bizzat kendi davranışlarıdır. Doğuştan yumuşak huylu olan bir çocuk, zaten anne-baba tarafından şiddetle cezalandırılmaz, doğuştan saldırgan olan çocuk da istenemeyen büyüklerini şiddet kullanmaya zorlar. Bu görüşü tamamen yabana atmamak gereklidir. Ama şimdilik kesin olan bir nokta varsa, o da saldırganlığın yine saldırganlığa yol açlığıdır. Biliyoruz ki, çocukların çok defa taklit yoluyla öğrenirler. Eğer etraftaki büyükler yanlış harekete karşı saldırganlıkla cevap veriyorlarsa, çocuk da aynı durumlarda saldırgan olmayı öğrenecektir. İşte bu gerçeği düşündükçe, çocuğa saldırgan olmamayı öğretebileceğimiz de anlaşılıyor. Çocuğun hatalı hareketleri karşısında kendimizi tutmayı bilirsek, bizim durumumuzu gören çocuk da öfkesini dizginlemeyi öğrenebilir.

Aşağıda vicdanın yapıcısı unsurlarını ele alırken, ahlâkî yaşamışın psikolojik temelleri üzerinde yeniden ve etraflıca duracağız.

C) PSİKOLOJİK BAKIMDAN AHLÂK-DIŞI HALLER VE AHLÂKÎ ŞUUR

Ahlâk-dışı haller denince genellikle belli birtakım ahlâk kaidelarının çiğnenmesi akla gelir. Biz burada işin psikolojik yönünü alacağız. Bazı ahlâk konularında davranış kaideleri toplumdan topluma değişse bile, bunların çiğnenmesiyle ilgili psikolojik mekanizma her zaman aynıdır.

Bir hareketin ahlâk-dışı olup olmaması konusunda toplumun yargısı ile ferdin yargısı birbirini tutmayı yabilir. Ahlâkî davranış, ferdin vicdanına bağlı olduğuna göre, ahlâk-dışı haller hakkında psikolojik kriter kullanılacaktır: İnsan bir hareketi yanlış kabul ediyor

ve onu işlediği zaman suçluluk hissi duyuyorsa, bu hareket ahlâk-dışıdır. Ahlâk terbiyesinin ideali, işte bu ferdî vicdan ile toplum vicdanını uzlaştırmak, yani cemiyetin kötü bulduğu şeyle ferdin kötü bulduğu şeyler arasındaki farkı kaldırılmaktır. Bu bir idealdır ve hiçbir cemiyette tam olarak gerçekleştirilmesi imkânı yoktur. Fakat ahlâkî davranıştaki bozukluklar, çok defa iki kıymet sisteminin çatışmasından değil, ferdin ahlâkî şuurundaki kusurlardan ileri gelir.

Yukarıda şuuru tarif ederken, "kendinin farkına varma, kendi benliğinden haberdar olma"dan bahsetmiştik. Şuur, herhangi bir anda kendimize ait farkedbildiğimiz unsurlardan ibarettir. Şu halde, ahlâkla ilgili tutum ve davranışlarımız da şuur konusudur. Şuur kendi varlığımız hakkında belli bir anda edindiğimiz bilgi demek olduğuna göre, şuurlu halimizde kendi kendimizi gözlüyor, yani benliğimin farkına varıyoruz; çünkü bir şeyin farkına varmak veya onu bilmek, o şeyi kendimizden ayrı bir varlık halinde inceleyebilmek demektir. İşte insanı başka varlıklara üstün kılan en önemli noktalardan biri burada karşımıza çıkmaktadır: İnsan kendinin farkında olan, ayrıca bu farkedisi de farkeden bir varlıktır. Eğer böyle bir özelliğimiz olmasaydı, ahlâklı davranış da olmazdı, çünkü kendimizi kontrol edemezdik. Fakat bu kontrolün de iyi işlenmediği, yani ahlâkî şuurun bencil isteklere kendini uydurduğu görülür. İnsan bazı hallerde yaptığı yanlış davranışı mazur gösterecek sebepler bulabilir, sonra da aslında yanlış olan bu hareket onun gözünde doğru ve makul bir hareket halini alır. Bizi bir davranışa götüren sebepler hiç de ahlâka uygun olmayabilir, fakat bu davranış için haklı sebepler gösteririz, kendimizi mazur göstermeye çalışırız. Bu gibi hallerde insan kendi kendini aldatıyor demektir. Böylelikle, benliğin kendi

kendini farketme veya anlamasında kusurlar bulunduğu görülmektedir.

Ahlâkî şuurda zaman zaman görülen bu kusurlar başka bakımdan birer meziyet de sayılabilir. Hakikatte insanın kendi yanlış hareketlerini meşru ve makul görmeye kendini de inandırması, benliğini korumak için kullandığı vasıtalardan biridir. Benliğimiz daha başka korunma veya savunma mekanizmalarına da sahiptir. İnsanlar çok defa kendilerine ait kusurları başkalarında görürler, bu şekilde vicdan huzuru bulmaya çalışırlar. Elbetteki benliğin bu korunma veya savunma çabaları insanın kendi gözünden kaçmakta, yani farkedilmeden yürümektedir.

Benliğin kendini savunmaya çalışması aslında vicdanın kontrolünden bir kaçış manâsına gelir. Eğer ortada vicdanın kabul etmeyeceği şeyler bulunmasaydı, savunmaya ve gizlenmeye de ihtiyaç kalmazdı. Bu türlü mekanizmaların çok kullanılması benliğin kendi şuruna varmaktan aciz kalması, böylece de ahlâkî kontrol veya vicdanın iyi işlememesi manâsına gelir. Şu halde, vicdanın kuvveti insanın kendi benliğini bilme derecesi ile orantılıdır. Kendimizin ne kadar iyi bir şekilde farkına varırsak, davranışlarımızın gerçek sebepleri ile benliğimizin bize gösterdiği aldatıcı sebepleri birbirinden ayırma gücümüz o kadar artmış olur.

Kuvvetli bir vicdan, insanın kendi benliği hakkında iyi bir sezgi kazanmasıyla, içe-bağış metodu sayesinde kendisini daha iyi bilmesiyle var olur. Bu yüzünden ki, en büyük idealleri yüksek ve mükemmel bir ahlâka erişmek olan kişiler, kendileriyle devamlı hesaplaşma halindedirler. Tasavvufta "nefs muhasebesi" adı verilen şey budur: İnsanın her fırسatta içe-bağış yoluyla benliğini kontrol etmesi, yaptığı hareketlerin ve kafasındaki fikirlerin ahlâka uygun olup olmadığını düşünmesi gibi.

2. Vicdanın Yapıçı Unsurları

A) ŞUURDAN VICDANA GEÇİŞ VE AHLÂKÎ İLERLEME

Daha önce de belirtmişti ki, ahlâk şuuru insanın iyi ile kötüyü birbirinden ayırdedecek ölçülere sahip bulunması demektir. Fakat bu ölçüler birer bilgi olarak kaldıkça insanın ahlâklı davranışması hiçbir zaman garanti edilemez. Ahlâk-dışı bir hareket karşısında "vicdan azabı duymak"tan veya "vicdanın sızlama-sı"ndan bahsederiz. Demek ki, vicdanda ahlâkî bilgiye bir de "duygu" unsuru eklenmektedir. İnsanı ahlâklı davranışmaya iten asıl kuvvet işte bu duygu unsuru, yani ahlâkî şuurun ahlâkî vicdan haline gelmesidir. Vicdanlı insan, kötü olduğunu bildiği bir hareket yaparsa bundan dolayı "suçluluk" duyar. Belli bir hareketi yapan insanların bazıları böyle bir vicdan azabı veya "suçluluk" duymadıkları gibi, yaptıklarından pişman olan kimselerde de bu pişmanlık hep aynı şiddette olmuyor. Şu halde, ahlâka aykırı davranış, ancak vicdanlı kimselerde suçluluk duygusu yaratıyor. Herkeste -bazi akıl hastaları hariç- bir vicdan vardır, ama insan bu vicdanın kuvveti nisbetinde kendini kötü davranıştan alıkoyar. Vicdan nasıl bir mekanizmadır, hangi hallerde daha kuvvetli olur?

Günlük hayatta aklımıza şöyle bir münasebet geliyor: İnsan ne kadar kuvvetli bir vicdan taşıyorsa, kötü bir davranış karşısında duyacağı suçluluk da o kadar büyütür. Bu düşünce ilk bakışta çok makul görünür, ama Freud insanı şaşırtan bir başka iddiada bulunuyor. Ona göre suçluluk duygusu ile kötü davranış bir-biriyle ters orantılıdır, yani insan ne kadar dürüst ve namuslu ise, vicdanı o kadar kuvvetli olur. Demek ki, en iyi ahlâklı insanlar en kuvvetli vicdan sahibi olanlar,

yani en çok suçluluk ve günah duygusu duyanlardır. Kısaca ifade edersek, iyi davranışın sebebi kuvvetli bir vicdan değil, fakat kuvvetli bir vicdan iyi bir davranışın neticesidir.

Freud'un bu iddiası, bizim yukarıda söylediğimizden pek farklı değildir, ancak vicdanla dürüstlük veya ahlaklılığın hangisinin önce, hangisinin sonra olduğunu öğrenmek bakımından yeni bir yol gösteriyor. Freud, vicdanın rolünü inkâr etmiyor, sadece onun nasıl meydana geldiği hakkında ilgi çekici bir iddia ortaya atıyor. Bu fikri iyi anlaşılabilir bir hale getirmek için, Freud'un şahsiyet teorisi hakkında bazı temel bilgiler de vereceğiz.

Freud'a göre insanın benliği onun hayvanî ihtiyaç ve istekleriyle toplumdan gelen yasaklar arasında bir denge kurmaktadır. Şahsiyetimizde toplumu temsil eden sosyal şuur'a Freud "üst-ben" (super-ego) adını veriyor. Toplum, insan benliğini daima kendi isteklerine ve yasaklarına göre davranışmaya zorlar, hayvanî tabiatımızı temsil eden "alt-ben" ise, bizi hep maddî iştihâ ve zevklerimizi doğrudan doğruya tatmin etmeye zorlar. İşte insan benliği bu iki kuvveti dengede tutmaya çalışmaktadır. Diyelim ki, insan babasına veya öğretmenine karşı isyan etmek, kötü sözler söyleyerek hırsını almak istedi. Cemiyet veya onun bizim içimizdeki temsilcisi olan "üst-ben" böyle bir saldıriganlığı yasaklar ve benliğimizi bu tecavüzü yapmaktan alıkoyar. Freud, tabiattaki enerji gibi, ruhî enerjinin de kaybolmayacağını söylüyor. Şu halde, karşımızdaki şahsa gösteremediğimiz saldıriganlık enerjisi ne olacaktır?

 Üst-ben, boşaltılamayan enerjiyi benliğe yöneltir; yani başkasına saldırmadığımız zaman kendi benliğimize saldırırız. Kendimize saldırmak, kendimizi suçlamak demektir. Benliğe yöneltilen saldıriganlık enerjisi,

ne kadar kuvvetli ise, bizdeki suçluluk duygusu o derecede fazla olur. Şu halde, insan içinden gelen isteklere direndiği ölçüde onun vicdanı daha kuvvetli olacaktır, çünkü insandaki suçluluk duygusu (vicdan azabı) harcanmayan saldırganlık enerjisinin şiddetiyile doğru orantılıdır. Gerçek dindar insanların, başkalarından daha kuvvetli bir vicdانا, dolayısıyle de daha iyi bir ahlâka sahip olmalarının sebebi budur. Dindar kimüler, kendilerini birçok maddî zevklerden mahrum bırakıkları gibi, başlarına gelen felâketleri de kendi hatalarının, günâhlarının eseri olarak görürler; başkalarını değil, kendi benliklerini suçlarlar.

İşti tersinden alırsak, diyebiliriz ki, toplumun kısıtlamalarına ve yasaklarına en az uyan kişiler vicdanları en zayıf kişilerdir. Bunlar hayvanî tabiatlarından gelen enerjiyi istedikleri gibi (kızdığını adamı dövmek veya öldürmek, hoşuna giden şeyleri zorla veya hırsızlıkla almak vs.) harcadıkları için, benlikleri huzur içindedir. Hiç veya pek az vicdan azabı duyarlar.

Freud, bu fikre deney yoluyla varmamıştı, ama sonradan yapılan araştırmalar onun haklı olduğunu göstermektedir. Talebelerin serbest bırakılıp, fakat gizli bir yerden gözetlendikleri bir imtihanda bazlarının kopya çektiği, bazlarının dürüst hareket ettikleri görülmüştür. Kendilerinden başka bir vesile ile edinilen bilgilere göre, kopya çekmeyenler, günlük hayatı yaptıkları hatalı davranışlardan dolayı çok defa suçluluk duyanlardır; kopyecilerin çoğu bu duygudan uzak bulunmaktadır. Ayrıca, kopya imkânı olmayan bir imtihanda çözümü zor bir problem geldiği zaman, eski kopyecilerin öfkeli davranışlarda bulundukları, dürüst talebelerin ise, hiç ses çıkardıkları görülmüştür. Dikkati çeken bir başka nokta da, kopyacı talebelerin çocukluk çağında çoğulukla dayak terbiyesi görmüş

olmaları, dürüst ve vicdanlı olanların ise, manevî ceza ile yetiştirmeleridir.

B) DOĞRULUK VE AHLÂK

Doğruluk veya dürüstlük, ahlâklı olmanın bir sonucu olarak kazanılan şahsiyet vasfıdır. Burada ahlâklılık derken, insanın kuvvetli bir vicdan sahibi olmasını kasdediyoruz. Vicdanlı insan, kendi içinde kendi davranışlarını idare ve kontrol eden bir mekanizma kurmuştur; bu mekanizma gelişigüzel değil de, sistemli olduğu için, davranışlarda tutarlılık meydana gelir; aynı ahlâk prensiplerini her zaman ve her yerde uygularız. Doğruluk bu prensiplerden şaşmamak demektir.

Görülüyör ki, ahlâk ve doğruluk, bir bakıma, aynı kavramlardır; fakat bu ikisini aynı görmek yüzünden yanlışlığımız haller de olur: Dürüst bir davranışın arkasında her zaman kuvvetli bir ahlâkî vicdanın bulunduğu zannederiz. İnsanların davranışları ile bu davranışların arkasındaki gerçek sebepler arasında bağlantı kurmak çok zordur. Yukarıda görmüşük ki, belliğin savunma mekanizmaları yüzünden kendi davranışımızın gerçek sebebini bilmediğimiz haller bile olmaktadır. Bu zorluk başkalarının davranışını değerlendirmekte daha fazla karşımıza çıkar. Bizi bu konuda yaniltan başlıca iki tip vardır: 1-Başkalarını aldatmak için, maksathâ bir şekilde doğru davranış gösterisinde bulunanlar; 2- İçinde bulunduğu çevre kötü harekete imkân vermediği için doğru davranışanlar.

Birinci tipe giren kişiler psikopat dediğimiz insanlardır. Bunlar genellikle zekî insanlar oldukları için başkalarını nasıl aldatacaklarını iyi bilirler. İnsanları aldatmanın en sağlam yollarından biri ise, onlarda güven uyandırmak, yani dürüst görünerek itimatlarını

kazanmaktadır. Bunları günlük hayatı kolayca teşhis edemeyiz, fakat kötü hareketlerinden dolayı pişmanlık duymadan yine ahlâksızlığa devam etmeleri onları tanımamız için kuvvetli bir ipucu verir. İkinci tipe girenlere ise, kendi çevreleri ve hayat şartları içinde ahlâklı insanlardır, ama alışmadıkları bir durum karşısında kolayca çözülebilirler. Yüz lira rüşveti reddeden, fakat on bin lira teklif edilince direnemeyen bir memur, veya ordu gibi sıkı disiplin ve kontrol altındaki bir müessesede ahlâklı davranıp da sivil hayatı geçince gevşeyen bir insan da bu tipe örnektir. Her iki tipte de ahlâkî vicdan zayıf teşekkür etmiştir. Bazı keşişlerin dağ başlarındaki manastırlara kapanmaları sadece kendilerini dünya nimetlerinden mahrum bırakmak için değil, aynı zamanda insanı kolayca günaha iten şehir hayatından kurtulmak içindir. Ahlâklı insan kendisini inanmadığı şeyleri yapmaya zorlayan, her türlü etki karşısında sonuna kadar direnen insandır.

Ahlâkin taviz vermeye tahammülü yoktur; bir konuda zayıf davranır ve prensiplerinizden fedakârlık ederseniz bu fedakârlığın sonu gelmez. Hatırlayacağınız gibi, insan benliği kendisiyle tutarlı kalabilmek için, hatalı davranışları haklı ve mazur göstermek üzere, bahaneler bulmaya daima hazırlıdır. Böyle bir mekanizma ile haklı bulunan bir davranış, şuurumuza gerçekten haklı bir davranış şekli olarak yerlesir. İnsan bu türlü bahanelerle kendini kurtarma yolunu sık sık kullandığı takdirde, âdetâ bataklığa düşmüş gibi, çabaladıkça daha çok batar; her hatalı hareket bir başka hatayı davet eder. Unutmayalım ki, tekrarlar yoluyla alışkanlık kazanma başlıca öğrenme usûllerinden biridir; sık sık ahlâk dışı davranışlar yapan insanın da ahlâksızlığa alışması pek mümkündür.

II

İNСANIN YAŞAYIŞI VE AHLÂK

Buraya kadar ahlâkî bir psikolojik hadise olarak ele aldık, ahlâkin insan hayatı içindeki yerine pek az dokunduk. İsterseniz bundan önce anlattıklarımıza ahlâkin teorik meseleleri, bundan sonrakilere de ahlâkin pratik meseleleri adını verebilirsiniz. Bir psikolojik hadiseyi sîrf merakımızı gidermek için araştırabiliriz; ama ahlâk gibi bazı konular vardır ki, bunları incelerken işin pratik tarafını düşünmemek imkânsızdır. Ahlâkî davranış hepimizin günlük hayatında en büyük yeri almaktadır. Sosyal hayat insanlar arası ilişkilerden ibaret olduğuna göre, bütün sosyal hayatı ahlâkî davranışlardan meydana gelen bir sistem saymak da mümkündür.

A. Kişiye Saygı

İnsanlar arası münasebetlerin bir ucunda biz, bir ucunda da öbür kişiler vardır. Şu halde, bu ilişkilerden her iki tarafın da memnun kalması için karşılıklı saygı duyulması gereklidir. Saygıya dayanmayan ilişkiler, insanları birarada tutmaz, onları birbirinden uzaklaştı-

rır. Ahlâkî davranışının gayesi de insanların birarada ahenk içinde yaşamalarıdır.

1. Vücutça Bütünlüğe Saygı

Hatırlayacağınız gibi, insanın kendi benliğinin farkına varan, yani benlik şuuruna sahip bir varlık olduğunu söylemişistik. Ahlâkî şuurun ve vicdanın teşekkürülü bakımından, bu benlik şuurunun ne kadar önemli olduğunu da gördük. İnsan mademki kendisini bir varlık halinde idrak ediyor, onun durumunu düşünüyor ve kontrol ediyor, o halde kendi varlığını da ayrı bir kişilik saymaktadır. İnsanın kendi kişiliğine saygı duyması derken, işte bunu anlıyoruz. Biz benlik şuuru sayesinde kendi kişiliğimizi tipki karşımızdaki bir insanın kişiliği gibi farkediyor ve kendimizle de birtakım ilişkiler içinde olduğumuzu görüyoruz. Şu halde, başkalarına karşı nasıl ahlâklı davranışımız gerekiyorsa, kendimize karşı da ahlâklı olmak zorundayız.

A) YAŞAMAK ÖDEVİ

Yaşamak bütün insanlar için hem bir hak, hem de ödevdir. Bu yüzden, kişiye saygı derken herseyden önce insan hayatına karşı saygılı olmayı anlıyoruz. Bazı kimseler "kuvvet kimde ise hak da onundur" diyerek bu saygı prensibini inkâr ederler. Şimdi bu işin münağasını yaparak, vakit kaybetmek istemiyoruz. Şu kadarını söyleyelim ki, dünya çok küçüktür ve herkes herkese muhtaçtır; hiç kimse her türlü kuvveti sonuna kadar kendi tekelinde tutamaz. Eğer başkalarıyla bir arada yaşamak zorunda olduğumuza inanıyorsak, insanlar arası ilişkileri kuvvet yerine eşitlik ve saygı prensibine dayandırmalıyız. İnsanlar yaşamak isterler, o halde başkalarının hayatına engel olmadığı sürece herkes yaşama hakkına sahip bulunmalıdır.

Bu prensibi önce kendimize uygulayalım. Biz bir insan olduğumuza göre yaşama hakkına sahibiz; şu halde kendi yaşama hakkımıza saygı göstermek ve bu hakkın kullanılması için gerekenleri yerine getirmek bizim için bir ödev olmaktadır. Biz bedenimiz ve ruhumuzla bir bütünüz; ahlâklı bir insan bu bütünü parçalanmasını isteyemez, çünkü bütün parçalandığı zaman parçalar da işlevsiz olur.

(1.) Ahlâk Bakımından İntihar

İntihar bir insanın kendi yaşama hakkını ortadan kaldırması, yani kendini öldürmesi demektir. İntihar eden insan en önemli ahlâk prensiplerinden birini çiğnemiş olur. Demin anlatmış olduğumuzu hatırlarsanız, göreceksiniz ki, intiharla cinayet arasında bir fark yoktur; her ikisinde de bir insanın yaşama hakkını elinden almış oluyoruz. Nitekim İslâm dini bu yüzden intihar eden insanı katil sayar ve onun cenazesesi için dinî tören yapılmaz. Yalnız akıl hastalarında görülen intiharları bunlardan ayrı tutmak gereklidir; zaten hem kanunlarımız hem de törelerimiz onları ahlâkçı davranışla yükümlü kılmaz. Basit bir ifade ile söylesek, akı olmayanın ahlâkçı olamaz.

(2.) Sağlık Kurallarına Uyma Gerekliliği

İnsan sadece hayatına kıymamakla değil, aynı zamanda bu hayatın kendi kastı olmaksızın elden çıkışını önlemekle de görevlidir. Aslında sağlık kurallarına bile bile uymayanlar intihar ediyorlar demektir. İntihar bir anda olduğu ve dikkati çok çektiği için daha dramatik bir hadise olarak karşımıza çıkıyor, sıhhatini ihmali ettiği için yavaş yavaş ölen kimseler gözümüze fazla çarpmıyor. Bazı hallerde sağlık kurallarına uymak insanın maddî veya malî imkânları dışında kalab-

lir, ama elimizde bu imkânlar varken sıhhatimizi ihmal edersek kendi kişiliğimize karşı kötü davranışmış oluruz.

Sağlık kurallarına uymamak halinde açıkça başkalarına da zarar verebiliriz. Bulaşıcı bir hastalığa yakalanan insan, başkalarının hayatı için de büyük bir tehdikedir. Aynı şekilde, ihmalkârlık ve dikkatsizlik yüzünden sıhhatini kaybettiği için işini de kaybeden ve ailesine bakamayan insan zayıf ahlaklı sayılmaktadır.

(3.) Spor ve Beden Eğitimi

Beden eğitimi, insanın vücut bütünlüğü bakımından yapmasında fayda bulunan işlerden biridir. Beden eğitimini bu yüzden sağlık kurullarına uygun davranışın bir şekli olarak görebiliriz.

Sporun ahlâk terbiyesi bakımından büyük önemi vardır; fakat dikkat edilmezse beklenen iyi netice yerine tamamen kötü neticeler de verebilir. Spor çalışmaları çok defa grup halinde yapıldığı ve yarışmalı oyun niteliğinde olduğu için, insanları daima karşılıklı münasebet haline getirir. Grup halindeki çalışmalar yardımlaşma ve dayanışma ahlâkını geliştirmeye yarar. Bir futbol takımı, bir dağcılık ekibi, bir yarış ekibi başarılı olabilmek için üyeleri arasında sıkı bir işbirliği ve yardımlaşma düzeni kurmalıdır. Özellikle genç yaşarda böyle bir terbiye almış olan kimseler bu ahlâk disiplinini hayatlarının başka faaliyetlerinde de uygulayacaklardır.

Spor yapan kimseler, kuvvetli bir vücut yapısına sahip olabilmek için, ister-istemeyen bazı zevklerden uzak kalırlar; bu da insana zevk ve istihalarını dizginlemeyi öğretir. Uykudan, bazı yiyeceklerden, hele keyif verici maddelerden kendini mahrum etmek insan da kuvvetli bir iradenin gelişmesine yardım eder.

Yarışmalı sporlar amatör bir ruhla yapıldığı takdirde de dürüstlük ve karşılıklı saygı gibi ahlâkî vasıfları geliştirir. İnsan bu oyunlarda yenmek gibi yenilmenin de pek normal şeyler olduğunu, bu yüzden her iki halde de dürüst davranışın ve saygının elden bırakılmaması gerektiğini öğrenir.

Ne yazık ki, kazanç gayesiyle yapılan spor karşılaşmaları çok defa hem yarışan tarafta, hem de onların taraftarları arasında kötü çatışmalara yol açmaktadır. Biz burada beden eğitimi ve spor derken, sadece vücutu geliştirmek için yapılan eğitim hareketlerini ve maddî kazanç veya rekabet dışında kalan yarışmaları düşünüyoruz.

B) SAĞLIĞA ZARARLI KÖTÜ ALIŞKANLIKLAR

Burada sağlıktan yalnızca beden sağlığı anlaşılmalıdır. İnsan vücutu bir bütün halinde çalışır; sağlam bedenli olanların mutlaka sağlam kafalı olmaları gerekmek, ama sağlam kafalı insanın sağlam bir bedene ihtiyacı vardır. Bu yüzden, sağlığa zararlı alışkanlıklar insanın hem bedenini hem de psikolojik yapısını bozar. Bu alışkanlıkların bazıları doğrudan doğruya, bazıları da dolaylı bir şekilde ahlâkî bozucudur.

(1.) İçki ve Sigara Alışkanlığı

İçkinin (alkollü içkiler) ve sigaranın insan vücutunda ne gibi zararlara ve yıkıntılarla yol açtığını bugün hepimiz biliyoruz. Bunların bir de ahlâkî davranış üzerinde bozucu etkileri vardır. İçki, insan ahlâkını doğrudan doğruya bozar: Alkol yüzünden şuurumuzu büyük ölçüde kaybettigimiz için, ahlâkin emir ve yasakları yerine hayvanî benliğimizin ahlâk-dışı isteklerine uyarız. Bazı hallerde alkol insanı akıl hastalığına

kadar götürür. Alkol alanlar hem kendi benliklerini, hem de başkalarını aldatmak için birçok bahaneler bulurlar: Az içilirse zararsızdır, viski damarları açar, derdimi unutmak için içiyorum, vb. Bunların hiçbiri doğru değildir, alkollü içkilerin faydalı olduğunu hiç kimse iddia edemez. Hele az içmenin zarar vermediği hakkında yanlış inanıştan çok kaçınmak gereklidir; çünkü alkolik adını verdığımız insanların bir kadeh içmesi ile bir fiçı içmesi arasında fark yoktur, her ikisi de aynı fena etkiyi gösterir. Bu hale tıp ve psikolojide "marazî sarhoşluk" adı verilir. Bünyesinde böyle bir anormallik bulunmayan insanlar da çoğu zaman bir kadehle başlar, arkasından şişelerle içki içerler.

Daha önce anlatmış olduğumuz gibi, ahlâk-dışı hareketler şuurda açılmış birer gedik gibidir; ahlâkî şuuru en ufak bir tahribattan bile korumak lazımdır, çünkü açılan gedikler gitgide genişleyerek bütün duvarın yıkılmasına sebep olurlar. Bunun en iyiörneğini sigara alışkanlığında görüyoruz. Yemeklerden sonra içilen birer sigara kısa zamanda bir, hattâ 2-3 pakete kadar çıkar; başlangıçta hazırlık kolaylığı veriyor bahanesiyle yemek sonrası sigara içenler bir zaman sonra aç karnına içtikleri sigaralar yüzünden iştahlarını da kaybederler.

Sigara insanda şuur bulanıklığı yaratmadığı için, doğrudan doğruya ahlâk bozucu etkisi yoktur. Fakat bu alışkanlığın dolaylı bir şekilde yaptığı kötülüklerin sayılmayacak kadar çok olduğunu söyleyebiliriz. Sigara, herseyden önce, öbür keyif verici maddelere de alışma yolunda bir adım teşkil eder. Bir defa kötü bir alışkanlık edinen insan, bir başka alışkanlık için eskisinden daha hazır bir vaziyettedir. İkinci olarak, sigara ve içki alışkanlığı çok defa belli birtakım şartların ve çevrelerin eseri olarak ortaya çıkar. Hiç kimse sigara

ve içkiye kendi başına alışmaz, etrafta onu alıştıran veya yardımcı olan kimseler vardır. Sigara özellikle delikanlılık çağında büyüklere benzeme hevesindeki kimlerde başlayan bir alışkanlıktır. Büyüklерden gizli olarak sigara içen gençler, çok defa bir grup teşkil ederler; bu grup sosyal baskılardan uzak kalmak isteyenlere ait bir topluluk olduğu için, orada cemiyetin istemediği daha başka faaliyetlerin de yer olması pek olağandır. Delikanlılar birarada sadece sigara içmekle kalmazlar, içki âlemlerinden hırsızlığa kadar herseyi yapabilirler. Bir kötü hareket daima bir başka kötü hareketi davet eder. Şahsiyetin gelişmesindeki en kritik dönemlerde kendilerini kötü arkadaşlar arasında kötü alışkanlıklara esir edenlerin kurtulması hiç de kolay değildir.

Sigara içenlerin mutlaka ahlâk-dışı davranışları söylenemez. Ama unutmayalım ki, kendi vücutumuza karşı da ahlâkî ödevlerimiz vardır, ahlaklı insanın kendi vücut bütünlüğüne saygı göstermesi gereklidir.

(2.) İlâçların Kötüye Kullanılması ve Diğer Zararlı Alışkanlıklar

Bu konuyu ayrı bir başlık içinde ele alışımızın sebebi, ilaç alışkanlığının son yıllarda bütün dünyayı saran bir tehlike haline gelmiş olmasıdır. Bazı maddeler tipta ilaç ham maddesi olarak kullanılır; fakat bunlar arasında özellikle keyif verici ve uyuşturucu olanları tipki sigara ve alkollü içki gibi kullanılmaktadır. Bundan bazıları muntazam bir şekilde kullanıldıktan sonra kesilince bir fizikî belirti vermez, bazlarının kesilmesi halinde açıkça görülen belirtiler olur. Bu fark yüzünden birincilerin kullanılmasına alışkanlık, ikinci hale ise iptilâ adı verilir: Afyon müptelâsı, esrar müptelâsı gibi.

Uyuşturucu maddeler (afyon, kokain, eroin vs.) ilk alındıkları zaman, derhal bir rahatlama ve keyif verir. Kişi bu sayede belki 5-6 saat için bütün dertlerini ve ağrılardan unutur, elde edemediği şeylere kavuşmanın verdiği tatmin duygusu içindedir. Fakat ilâçın tesiri sona erdiği zaman, eski durum olduğu gibi geri döner; üstelik bir de buna suçluluk duygusu eklenir. Asıl dram bu noktadan itibaren başlar. İnsan tekrar aynı rahatlık ve keyfe erişebilmek için, yeniden ilâç almak üzere karşı konması çok güç bir istek duyar, ama bu sefer daha fazla miktarda (yüksek dozda) alması gereklidir. Fakat uzun müddet ve yüksek dozda kullanılan afyon (morphin) sinir sistemini ve diğer bazı fizyolojik fonksiyonları bozar ve zehirlenmeye, nihayet ölüme sebep olur.

Uyuşturucu ve keyif verici maddelerin çoğu afyondan elde edilenlerdir, bunların başında da eroin gelir. Bunlar dışında en çok kullanılan uyuşturucu maddeler Coca yapraklarından çıkarılan kokain ve Hint kenevirinden elde edilen esrardır. Bazı uyuşturucu maddeler ise ilâç halindedir, ecza laboratuvarlarında imal edilerek çeşitli adlar altında ilâç olarak eczanelerde satılır.

Kötüye kullanılan ilâç maddelerinin hepsi uyuşturucu nitelikte değildir; bir kısmı canlılık ve enerji verir, tesiri geçtikten sonra yorgunluk, ruhî çöküntü hali başlar. Fakat bütün keyif verici ve uyuşturucu maddelerin ortak bir yanı vardır ki o da sonunda zehirlenmeye sebep olmalarıdır. Bu yüzden bunlara tıp dilinde toksin maddeler, meydana getirdikleri patolojik durumlara da "toksikomani" adı verilir. Bunlara son zamanlarda bir de LSD denilen madde katılmış bulunuyor. Tipta damar daraltıcı etkilerinden dolayı kanama hallerinde ilâç olarak kullanılan LSD, yüksek dozda alındığı zaman hafif bir sarhoşlukla birlikte hayal görmeye yol açar.

İlâçların kötüye kullanılması yüzünden, insan vücudunda meydana gelen bozukluklar sayılamayacak kadar çoktur ve hepsi de son derece tehlikelidir. Bizi ahlâk psikolojisi bakımından ilk bakışta ilgilendiren mesele, ilaç müptelâlarının sağlığa aykırı hareket etmek suretiyle ahlâk-dışı davranış yapmalarıdır. Alkolik, esrarkes, eroinman insanları ne kadar kötü bir sonun beklediğini hepimiz biliriz; bunların çoğu ya zehirlenerek ölüyahuftan bütün hayatlarını akıl hastanesinde geçirirler. Fakat asıl kötülükleri kendilerinden çok, başka insanlaradır. Eroin müptelâsı bir insan, eroin bulabilmek için yavaş yavaş bütün servetini kaybettikten sonra, bir parça eroin uğruna her türlü kötülüğü işleyebilecek kadar düşer. Aileleri ve toplum artık onlardan birsey bekleyemeyeceği gibi, onlardan gelebilecek kötüklere karşı daima kendini koruyacak tedbirler almak zorundadır. Keyif verici zehir müptelâsı kimseler kendilerine bu zehiri temin edebilecek insanların her isteklerini yerine getirecek derecede zayıf iradeli bir hale düşmüşlerdir. Kadınları fuhşa sürükleyen ve bundan para kazanan şebekeler çok defa onları keyif verici maddelere alıştırırlar ve böylece köle gibi kullanırlar.

Keyif verici ilaçlar da çok defa, sigara gibi, başkalıyla birlikte alınan ve daha önce alışmış bulunan kimselerin yenileri alıştırdığı şeylerdir. Üstelik bu maddeler Kanun'un koyduğu yasak yüzünden gizlice kullanıldıkları için, zehir müptelâları çok defa birarada zehir alırlar, birarada keyif, coşkunluk veya uyku haline girerler. Yasakların topluca çiğnendiği ve sorumluluk duygusunun ortadan kalktığı bu grplarda hırsızlıktan cinsî sapıklığa kadar her türlü ahlâk-dışı hallere rastlanır.

Zararlı alışkanlıkların bir kısmı ise, bedende olmaktan ziyade insanın psikolojik bünyesinde ve sosyal ilişkilerinde bozucu etkiler yaparak, ahlâk-dışı bir nitelik kazanır. Kumar bunların başında gelir. Kumar insanı birçok ahlâkî sorumluluklardan -ailesine, işine, topluma karşı- uzak bıraktığı gibi, diğer kötü alışkanlıklar için de müsait bir zemin hazırlar. İçki ve sigara, kumarın hemen vazgeçilmeme birer parçası haline gelir. Fakat kumarın en büyük kötülüğü insanda kazanç hırsı dışındaki bütün başarı potansiyelini körletmesi ve devamlı muhtaç duruma düşürdüğü için haysiyetsiz bırakmasıdır.

(3.) Kötü Alışkanlıklarla Mücadele

Kötü alışkanlıkları ortadan kaldırmak için, önce bunların sebeplerini iyice bilmek gereklidir. Bazı kişiler ahlâk-dışı davranışların kişisel faktörlere bağlı olduğunu ileri sürer, bazıları da herseyden toplumu sorumlu tutarlar. Herseyden önce ahlâkî davranışın temelini ya ferde, ya topluma dayandırmak gibi kesin tercihleri bırakmalıyız; çünkü insan şahsiyeti bizim doğuştan getirdiklerimizle toplumdan aldıklarımızın karşılıklı etkileri sonucunda teşekkür eder. Şu halde kötü alışkanlıkların da ferde bağlı olanları ve toplumdan gelenleri olabilir.

Doğan her çocuk kanun karşısında eşit haklara sahiptir, ama her çocuk birbirine eşit olarak doğmaz. Biz bir anne ile bir babanın birleşmesinden meydana geldiğimize göre, her ikisinden de birtakım özelliklerin bize geçmiş olması pek tabiidir. Nitekim bugün bazı hastalıkların ırsiyete bağlı olduğunu, bu hastalıklar arasında sinir sisteminle bağlı olanların da bulunduğuunu biliyoruz. Ahlâkî deli dediğimiz psikopatların doğuştan saldırgan bir özelliğe sahip olmaları pek mü-

kündür. Bazı alkol alışkanlıklarını da bedenimizin fizyolojik fonksiyonlarındaki bozukluktan ileri gelmektedir. Psikolojide, kesin sonuçlar vermemekle beraber, beden yapısı ile insan şahsiyeti arasında sıkı bir münasebet olduğunu iddia eden teoriler ve araştırmalar mevcuttur.

Şahsiyette ırsiyetten ileri gelen bozuklukları düzeltmek imkânsız denecek kadar zordur. Fakat burada hiçbir şey yapılamayacağını söylemek de doğru olmaz. İleride belki anne-babaya ait özelliklerin geçiş mekanizmasına ait biyolojik bilgilere erişeceğiz; şimdilik şunu akıldan çıkarmamalıyız ki, sağlam çocuklar sağlam anne ve babalardan doğarlar. Beden ve ruh sağlığına önem veren bir toplumda sîhhatsız evlilikler ve bunlardan ortaya çıkan sîhhatsız çocuklar da büyük ölçüde azalacaktır.

İnsan zekâsının doğuştan gelen bir potansiyel oluşu, ırsiyetin ahlâkî davranışta ne kadar önemli olduğunu göstermeye yeter. Zekâ geriliği gösterenlerde ahlâkî şuur ve vicdanın gerektiği gibi teşekkür etmesini bekleyemeyiz; çünkü, bunlar öğrenme ile elde edilen seylerdir ve öğrenme de zekâ sayesinde olur.

Zararlı alışkanlıkların çok büyük bir kısmı doğuştan sonra öğrenme yoluyla kazanıldığı için, bunlarla mücadele bir toplumun ahlâkî problemi haline gelmektedir. Aslında, ahlâk terbiyesi, insandaki ruhî ve bedenî gücün iyi alışkanlıklar kazanmak üzere kullanılması manâsına gelir. Kötü alışkanlıkların etkilerinden korunmak için, önce bu alışkanlıkların hiç meydana gelmemesine çalışmalıyız. Kötü alışkanlıklar, çok defa insanların önemli problemlerine karşı yapmacık çözüm şekilleri olarak ortaya çıkar: Çocuk muamelesi görmekten bıkan delikanının sigara ve içki içerek büyülüüğünü ispata kalkması, ailesi içinde huzursuz olan

erkeklerin meyhanede dostluk aramaları, vaktini değerlendirmek üzere başka bir meşguliyet veya alışkanlık edinmemiş kimselerin oyun ve oradan kumara geçmeye çok müsait olmaları, vs. vs.

Kötü alışkanlıklar yukarıda belirttiğimiz gibi, gerçek problemlere karşı sahte birer çözüm veya kaçış şeklinde ortaya çıkıyorsa, yapılacak ilk iş, insanın en problemli devrelerinde onu böyle yollar denemekten alikoymaktır. İnsanın problemleri çevreye intibak problemi demek olduğuna göre, en sıkıntılı devrelerimiz bir mevkiden bir başkasına, bir ülkeden veya bölgeden bir başkasına, bir işten bir başka işe, bir hayat safhasından (çocukluk, ergenlik, delikanlılık, olgunluk gibi) bir başkasına veya bir medenî halden (bekârlık, evlilik, boşanma vs.) bir başkasına geçtiğimiz devrelerdir. İyi bir ahlâkî disiplin içinde yetiştirilmiş kimseler bu problemli çağları kolay atlatmak bakımından avantajlı sayıırlar, ama herkes toplumun yardımına muhtaçtır.Öğrendiğimiz prensiplerle hayatın gerçekleri hep çatışacak olursa, direncimiz kırılabilir ve problemlimizi çözecek yerde onlardan kaçmayı deneyebiliriz.Aile, okul, işyeri, hattâ sokak burada büyük bir önem kazanmaktadır. İnsan her durumda toplumun kendi karşısında olmadığını, her zaman kendisine yardım edecek insanların ve müesseselerin mevcut bulunduğu bilmelidir. Bu güvenin verilebilmesi için, gerçek yardım örneklerinin gösterilmesi gereklidir.

İnsanları kötü alışkanlıklardan kurtarmak üzere nasıl bir sosyal organizasyona ihtiyaç olduğu meselesi, ahlâk sosyolojisini ilgilendirdiği için biz işin bu tarafı üzerinde durmayacağız.

2. Kişinin Haysiyeti

a. HAYSIYET

Haysiyet, insanın kendi benliğine saygı duyması ve başkalarından da saygı görmesi demektir. Bu bakımından ahlaklı insana haysiyetli insan diyebiliriz.

Kişinin kendine karşı saygısını kaybetmesi, ahlâkî şuuru ile ahlâkî davranışları arasında devamlı bir aykırılık olmasından ileri gelir. Daha önce sizlere insanın kendi benliğini dışarıdan müşahede ve kontrol edebildiğini anlatmıştık. İşte kendimizi ahlâkî standartlara devamlı aykırı bir davranış içinde görüp de buna engel olamadığımız takdirde, kendimize saygımızı kaybederiz. "Ben nasıl bir insanım" diye kendimize sorduğumuz soruya şu cevabı alırız: "Ben ahlâksız, sefil adamın biriyim". Bunu diyebilmek için bizde ahlâkî vicdanın tamamen yıkılmamış olması gereklidir; çünkü, ancak vicdanlı bir insan kendini suçlayabilir. Bu suçlama bazan sert bir dönüşle aşırı disiplinli bir hayatın başlamasına yol açabilir; hayatının büyük bir bölümünde kötü ahlaklı olarak yaşamış bir insan birdenbire yaptıklarına tövbe eder, faziletli bir hayat yaşamaya başlar. Fakat insanın kendi benliğine saygıını yitirmesi ahlâkî şahsiyeti büsbütün yıkabilir de. Böyle hallerde insan artık haysiyetsiz bir hayatı olağan olarak kabul eder, benliğinde saygı duyulacak hiçbir nokta görmez.

Kendi kişiliğine saygı duymayan bir insanın başkalarına saygı göstermesi beklenemez. Haysiyeti olmayan insan haysiyet kırıcı durumlar karşısında hiçbir ızdıraptırmadığı ve hiçbirşey kaybetmediği için başkalarının böyle bir durumdan büyük bir huzursuzluk duyduğunu, hattâ acı çektiğini bilemez.

Kendine karşı saygılı bir insanın başkalarına saygı-

sızlık göstermesi beklenemez. Fakat biz çok defa benliğimize saygı duymakla kibirliliği, başı büyülüüğünü birbirine karıştırırız. Kibar insanlar başkalarını küçük görerek, onlara karşı saygısız davranışırlar; çünkü ya şimdiliklerdir yahut da küçüklüklerini bu yoldan örtmeye çalışiyorlardır.

Bazı hallerde saygısızlık sadece davranış kurallarını bilmemekten ileri gelebilir. Çevresini değiştiren insanlar çok defa yeni çevrenin ne türlü davranışları saygılı veya saygısız bulduklarını bilmedikleri için, yanlış hareket edebilirler. Bu şahısların yanlış davranışlarını saygısızlık değil, görgüsüzlük saymak gereklidir.

Başkalarına saygı duymak veya saygılı davranışmak onlardan da saygılı davranış görmemin başlıca şartıdır. Ama bu pratik faydasına rağmen, yine de başkalarına saygı göstermek en zor öğrendiğimiz şeylerden biridir. Saygı duygusunun köklü bir şekilde yerleşmesi insanın kendi benliği hakkında derin bir bilgiye ve sezgiye sahip olmasına bağlıdır. Kendini iyi tanımayı öğrenenler, zaten kuvvetli bir vicdan kazanırlar. Başkalarına en çok saygı gösterenler, insan tabiatını en iyi bilen, burada kendi benliklerini devamlı kollayan kimselerdir. Bizim kültürümüzün yetiştirdiği Mevlâna, Yunus Emre gibi şahsiyetlerin büyülüüğü, özellikle bu sezgilerinden ve bilgilerinden ileri gelmektedir. **İnsancıl** davranışın temeli, bu büyük şahsiyetlerin de belirttiği gibi, gerek kendi benliğini, gerekse başkalarını iyi tanımiş olmaktadır. **İnsancıl** Başka insanların duyu ve düşüncelerini doğrudan doğruya bilme imkânımız olmadığı için, onlar hakkında verdığımız hükümlerde kendi duyu ve düşüncelerimizi ölçü alıyoruz. İşte bu yüzündendir ki, insanın başkalarına saygı duyması için, önce kendine saygılı olması gerekiyor.

Haysiyetimizin kırılmasını istemiyorsak başkalarının haysiyetini kırmayacak şekilde davranışmalıyız.

**b. HAKLARLA İLİŞKİSİ BAKIMINDAN
ÖDEVLER**

İnsanın bir hakkı sahip olması, başkalarının da aynı haklara sahip olması demektir. İnsan haklarını kabul eden, yani eşitlikçi bir toplumda, haklar bakımından insanlar arasında ayrıcalık gözetilemez. Şu halde, her hak, kendisiyle birlikte bir ödev getirir: Başkalarının aynı hakkına saygı göstermek ödevi.

Ahlâk, insanlar arasında iyi münasebetlerin yürümesini ve gelişmesini sağlayan bir sistemdir. Bu bakımından, tek taraflı ahlâk veya tek başına ahlâk olamaz. Karşılıklı münasebetin söz konusu olduğu her yerde ise, hak sahibi insanlar vardır. Ahlâklı davranış insanların birbirlerinin haklarını çiğnememesi demektir. Herkesin hak sahibi olduğu, fakat hiç kimse hiç yapmadığı bir toplumda tam bir anarşî hâkim olacaktır.

**3. Sosyal Yaşayış Kuralları ve
Kişinin Ahlaklılığı**

Ahlâk psikolojisi derken, hep ferdî hayatla, insanın ruhî gelişmesi ile ilgilendik. Psikoloji aslında insan ferdini inceleyen bir ilimdir, yani bir sosyal ilim değildir. Ama, hepinizin bildiği gibi, insan daima bir toplum içinde ve o toplumla karşılıklı münasebet halinde yaşar. Bu bakımından, insan sadece bir fert değil, "cemyet içinde fert"tir. Şu halde, ahlâk psikolojisini incelerken, burada ferdin üzerindeki sosyal etkileri ve insanın topluma yaptığı etkileri mutlaka ele almamız gerekiyor.

İnsnlarda zekâ gelişmesi ve ahlâkî gelişme her yerde ve zamanda aynı mekanizmaya göre olur, ama

her toplumun ahlâk kuralları birbirinin aynı değildir. Biz ahlâkî davranış şekillerini toplumdan alıyoruz. Toplum kendine ait ahlâk sistemini, yeni üyelerine öğretecek ve bu sistemi ayakta tutacak tedbirlere ve müesseselere de sahiptir. Fakat ferdin bu sistemi olduğu gibi kabul etmediğini, kendine göre bir süzgeçten geçirdiğini ve yorumladığını görüyoruz. Şu halde, ahlâkî davranış konusunda fertle toplum arasında çatışmalar olmaması elde değildir. Ferdinand doğru bulduğu ile toplumun doğru bulduğu arasında farklar görülebilir. Bu türlü çatışmaların kaynakları nelerdir ve ne gibi uzlaşma yolları bulunabilir?

Daha önceki bölümlerde, fertlerin ne gibi sebeplerle kötü davranışlarda bulunduğundan etrafıca bahsetmiştik. İnsan ya toplumun ahlâk kurallarını çiğner ve suçu duruma düşer yahut da toplumun ahlâk kurallarını yanlış bulduğu için, onların aleyhinde olur. Birinci halde, topluma karşı çıkan insan, eğer akıl hastası değilse, kendisinin suçu olduğunu kabul eder; fakat çok defa kendisinin bu hareketi bile yapmadığını, başka çaresi olmadığını söyler. Sosyal problemlerin çok göze çarptığı ve tartışıldığı son yıllarda ise, her türlü kabahati topluma yükleme gibi bir düşünce adeta moda haline gelmiş bulunuyor. Bu ikinci iddiada bulunanlar, bazan şu veya bu ahlâk dışı davranışın aslında hiç ahlâksızlık sayılmayacağını, bazan da bütün ahlâk-dışı hareketlerin toplum düzenindeki bozukluklardan ileri geldiğini öne sürerler.

Gerçek suçlunun kim olduğunu bulmak sadece polisin veya mahkemenin değil, aynı zamanda ilim adamının da işidir. Fakat toplum bu konuda ilim adamından daha pratik davranır: Ceza topluma değil, suçu işleyene aittir. Başka türlü bir adalet sistemi zaten imkânsızdır; çünkü, işlenen her suçun o insan dışında

birtakım kökleri bulunabilir ve herkes kendini affetti-recek bir mazeret gösterebilir. Bu durumda kabahati topluma yükleyerek, her suçu işlemek mümkündür.

Suçlu bir taraftan cezalandırılırken, bir taraftan da toplumun suça yol açan taraflarını düzeltmek gerekiyor. Bu nokta daha çok sosyologları ilgilendirir, ama bir eğitim ve adalet reformu yapmak isteyenler, insan psikolojisini mutlaka hesaba katmalıdır. Şunu unutmamalıyız: İnsan ne bir melektir, ne de şeytan. Ondan her türlü iyilikle birlikte her türlü fenalık da beklenebilir. Ahlâk-dışı davranışlar, intiharlar da dahil olmak üzere, ferdin istekleri ile toplumun ona verdikleri arasındaki dengesizlikten doğmaktadır. Ahlâk disiplini adına, insanı, bütün zevk ve tutkularını dizginlemeye zorlamak, bunlar için hiçbir tatmin imkânı vermemekle onu ahlaklı yapamayız. Çocuğu, yakın zamanlarda moda olduğu gibi, son derece serbest yetiştirmek ise, onu her çeşit saldırganlığa alıştırmaktan başka bir işe yaramaz.

Toplumda insanları ahlâk-dışı davranışa iten başlıca sebeplerden biri, vicdanları rahatsız edecek bir adalet ve kanun sisteminin varoluşudur. Bir ülkenin kanunları, o toplumdaki ahlâk kurallarının resmî müneyide altına alınmış şekilleri olmalıdır. Kanunlarla ahlâk kuralları birbirine uymadığı zaman, insanlar, bunlardan birini çiğnemek zorunda kalırlar. İkinci önemli bir sebep ise, eğitim sisteminin toplumda geçerli olan ahlâk kurallarıyla çatışmasıdır. İnsanın ailede öğrendiği şey okulda kusur sayılırsa, okulda öğrendiği şey mahkemedede suç sayılırsa, neyin doğru neyin yanlış olduğunu bilmeye ve dolayısıyle ahlaklı davranış-maya imkân yoktur.

Toplum hayatında ahlâkî davranışın şekli büyük bir önem kazanır. Sağlam bir ahlâk insanın iç hayatın-

da temellenmiştir, ama biz herkesin iç hayatını ne araştırmak zorundayız, ne de bu imkâna sahibiz. Eskilerin "âdâb-ı muaşeret" dedikleri davranış şekilleri bizim ahlâkî düşüncemizin dışa vurmuş hali olarak görülür. Saygının, nezaketin, kibarlığın, kısacası başkalarıyla olan her türlü ilişkinin bir şekli vardır ve biz bu şekillere uymak mecburiyetindeyiz. Bazı kimlere ahlâkin samimiyyete dayanması gerektiğini, onu şekilcilikten kurtarmaya çalışmamızı öğretülerler. Unutmayalım ki, biz falcı değiliz; bir insanın içindekilerini onun dışa vuran şekliyle anlayabiliriz. Bu yüzden, ahlâk eğitimi, sadece ahlâkla ilgili akademik bilgilerden ibaret kalma-malı, gençlere pratik ahlâk kaideleri de öğretilmelidir. Türk toplumunda çocuğa, delikanlıya, yetişkin insana, işçiye vb. nasıl davranılır? Bu çeşitli insanların birbirleriyle ilişkileri nasıl olmalıdır? Bu soruya karşı "eşit derecede saygı ve sevgi göstermek gerektir" diye cevap verirsek, bu cevap bizim hiç işimize yaramaz; çünkü, her durumda ve herkese karşı saygının, nezaketin aldığı şekiller başka başkadır. Karşımızdaki insan bizden bu davranış kalıplarına uymamızı bekler, aksini görecék olursa bizimle ilgisini kesmeye kadar gider.

Delikanlılık çağında ahlâk eğitimi vermenin çok büyük avantajlarından biri de, sözlü öğretimden yararlanacak derecede gelişmiş bir kafaya hitap edebilmemizdir. Çocuk ahlâkî öğütleri anlayacak kadar gelişmemiştir, ama delikanlılık çağındaki insan sözlü öğrenimi öbür öğretme şekillerinden daha iyi kavrar. İşte bu devrede ona yaşadığı toplumdaki ahlâkî davranış şekillerini öğretmekte büyük fayda vardır. Ahlâkin bir bilgi alanı olarak öğretilmesi de sözlü eğitim sayesinde olur; yoksa bu dersi size anlatmaktan ne fayda çıkardı?

Birkaç söz de ahlâk terbiyesi ile sosyal yapı arası-

daki ilişki üzerine söyleyelim. Çeşitli toplumlarda çocuğa karşı takınılan tavırlar farklıdır. Her toplum anne ve babadan çocuk terbiyesinde başka başka tavırlar bekler, ayrıca çocuğun cinsiyetine göre de bu tavırlar değişir.

Herşeyden önce, kültür ahlâk terbiyesi için bazı hedefler koymuş ve bu hedeflere ulaşmak için ne gibi vasıtaların kullanılacağını göstermiştir. Fakat bir kültür ait olduğu toplumun bütün tabakaları tarafından aynı ölçüde temsil edilmediği gibi, kültürün koyduğu hedeflere ulaşmak için gerekli imkânlar bakımından da herkes eşit değildir. Bizim üzerinde durmak istediğimiz nokta, işte, böyle tek bir cemiyet içinde ahlâk terbiyesinde görülen farklılaşmalarıdır. Çocuğun ailesi hangi sosyal ve ekonomik çevreye dahil bulunuyorsa, ahlâk değerleri ve terbiye imkânları bakımından da o çevrenin özelliklerini gösterecektir. Bazı yazarlar, bu çevre farklarını sosyal sınıf farkı olarak gösterirler; fakat sosyal sınıf çok kaypak bir terim olduğu için, biz burada sosyo-ekonomik tabakalardan bahsedeceğiz.

Bazı batı ülkelerinde yapılan araştırmalar, toplumun alt tabakalarında bulunan ana-babaların çocuk terbiyesinde daha çok bedenî ceza kullandıklarını göstermektedir. Bu neticenin hemen her ülkede görüleceğini söyleyebiliriz; çünkü, tahsili ve gelir seviyesi bakımından alt tabakaya girenler, birbirine benzer hayat şartları içinde yaşamakta, dünya görüşleri birbirine benzemektedir. Bunlar, daha çok bedenleriyle çalışan kimselelerdir; bir hareketin doğruluğunu veya yanlışlığını onun gözle görülen sonuçlarına göre değerlendirirler. Bu yüzden de çocukların davranışlarını niyete göre değil, verdikleri zararın miktarına göre ele alırlar, kötü davranışın karşılığını da yine sonucu hemen gözle görülebilen bir şekilde verirler. Dayak terbiyesinin,

çocukta vicdan teşekkürülü bakımından, oldukça olumsuz sonuçlar doğurduğunu daha evvel görmüştük. Bu demektir ki, sosyo-ekonomik alt tabakalarda bulunan ailelerin çocuklarında ahlakî vicdan nispeten zayıftır.

Orta tabaka çocuklar genellikle ahlakî vicdan bakımından daha kuvvetli görülmektedirler. Bu çocuklar, ceza olarak dayak yemekten ziyade, sevgiden mahrum bırakılan, yani psikolojik ceza gören çocukların. Orta tabakadan aileler daha çok şahıslarla ve fikirlerle ilgili işler yaparlar, onların meslekleri doğrudan doğruya emir ve kumandadan ziyade şahsî inisiyatif ve sorumluluk gerektiren şeylelerdir. Daha çok bu yüzdedir ki, orta tabakadan anne ve babalar çocukların hareketlerini, onların niyetlerine, hislerine göre değerlendirmekte, çocuklarına sorumluluk terbiyesi vermeye çalışmaktadır. Çocuk ağlayarak gürültü çıkardığı zaman, orta tabakadan bir anne veya baba, ancak bu ağlama bir şımarıklık mahiyetinde olduğu zaman çocuğu cezalandırıyor, alt tabakadan anne ve babalar ise, bu davranışın rahatsız edici olduğunu çocuğu cezalandırmak için yeterli sebep sayıyorlar. Yalnız şunu unutmamalıyız ki, alt tabaka ailelerinde de çocuk cezayı genellikle babadan, yani aileden otoriteyi temsil eden kişiden almaktadır; anneler, çocukla olan münaşbetlerinde şefkatli davranışa daha yatkındırlar. Nitekim erkek çocuk, hangi tabakadan olursa olsun, kendisine davranış modeli olarak babayı aldığı halde, sevgi ve şefkat konusunda, özellikle annesini tanır, babasından çok annesine sığınır.

Sosyal tabakalar arasında görülen terbiye farkları, bu insanların hayat şartları ve değer yargıları arasındaki farklardan ileri gelmektedir. Toplumun her kesimi, aynı kültür etkileriyle karşı karşıya değildir. Çocuklar da sağlam bir vicdan geliştirebilmek için, ne gibi terbi-

ye tekniklerinin gereğini gecekondulardaki işçi aileleri veya köylerdeki çiftçi aileleri bilemezler; çünkü, bunları öğretten vasıtalarla karşılaşma imkânları çok azdır. Bir fabrika işçisinin veya köylünün çocuk yetişirme kitaplarını okuması bir tarafa, bunların varlığından haberdar olması bile beklenemez. Alt tabakadan aileler, çocukların eskiden beri alışlagelen şekilde yetiştirmeye devam ederler. Bununla beraber, bütün iş bir fakirlik-zenginlik meselesinden ibaret sayılamaz; yoksul bir insan, sîrf şehirde yaşaması yüzünden, edindiği görgü sayesinde orta tabakadan insanların kıymet sistemlerini benimsemiş olabilir. Bazı aileler ekonomik bakımından orta veya yüksek sınıfın ölçülerine ulaşmış olsalar bile, sosyal ve kültürel yönden yine gelenekSEL köy hayatını sürdürmekte dirler. Bu sebeple biz alt, orta, yüksek tabaka diye ayırmalar yaparken, sadece ekonomik veya sadece sosyal farkları düşünmüyorumuz. Sosyo-ekonomik yüksek tabakaya gelince, bunların değer sistemleri ve terbiye metotları da genellikle orta tabaka ailelerininkine benzemektedir.

Ailede çocuk terbiyesinden, özellikle, kimin sorumlu olduğu meselesi de çok önemlidir. Araştırmalar gösteriyor ki, bu konudaki sorumluluk anneye verildiği ölçüde çocuklar daha çok şefkat görerek yetişiyorlar, ama bu türlü bir terbiye sistemi de çocuklarda bağımsız, kendi kendine yeterli bir şahsiyetin gelişmesine engel olmaktadır. Baba otoritesinin disiplinci tavrı bilhassa erkek çocuklarda aranan bağımsızlık ve yeterlilik gibi vasıfların yerleşmesi için şart olmaktadır. Tamamen anne elinde yetişen erkek çocuklarda kızlara mahsus karakter vasıflarının ağırlık kazandığı görülmüyör.

SOSYAL AHLÂK

-I-

SOSYAL AHLÂK

A. İnsanı Medenileştirici Disiplin
Olarak Ahlâk

1. Örf ve Âdetler İle Ahlâk

Her toplumda insan davranışlarını düzenleyen birtakım kaideler vardır. Bu kaideler bazı kimseler tarafından maksatlı olarak planlanmış ve ortaya konmuş olmayıp, cemiyetin tarihi boyunca yaşadığı hayat içinde gelişmiş ve benimsenmiştir. İnsanlar bunları yazılı metinler halinde değil, başkalarıyla münasebetleri içinde veya büyüklerinin sözlü anlatımıyla öğrenirler. İşte her toplumun böyle nesilden nesile aktarılan standart davranış tarzlarına *örf ve âdetler* diyoruz. Örf ve âdetler davranışlarımızı düzenleyen kaideler olmak bakımından "ahlâk normları" adını da alırlar. Genellikle bu iki terim hep bir arada kullanılır, fakat sosyologlar örfler ve âdetleri birbirinden ayıırlar. Günlük hayatta bu ayırımın bizim için büyük bir önemi olmaya bilir ama toplumu inceleyen kişilerin bu terimlere açık ve farklı manalar vermeleri gereklidir.

Âdetler de örfler de bir toplumda önceki nesillerden gelen ve fertler tarafından ortaklaşa benimsenen hareket tarzlarıdır. Âdetleri örflerden ayıran asıl fark,

bir âdete uyulmaması halinde toplumun sadece alay etme, hor görme gibi tepkilerde bulunmasıdır. Biraz sonra göreceğimiz gibi, örf'lere aykırı davranış halinde daha resmî ve sert tepkiler görürüz. Otobüste bir kadına veya ihtiyara yer vermeyenleri sadece ayıplamakla yetiniriz, buna karşılık evli insanlardan birinin öbürünü aldatması toplum gözünde bir suç teşkil eder, çünkü eşlerin birbirine sadık kalması bir örf'tür.

Dikkat edecek olursak, hayatımızın hemen tamamen âdetlere göre geçtiği anlaşılır. Sabah belli saatlerde kalkmamız, kahvaltıda çay, peynir ve reçel gibi şeyler yememiz, günde üç defa sofraya oturmamız, tanıdıklarımızla karşılaşınca selam vermemiz, vedalaşırken el sıkışmamız, pijama giymemiz, dişlerimizi yıkamamız hep birer "âdet"tir. Hayatımızda standart olmayan, toplumun öbür fertleri tarafından da paylaşılmayan hareket tarzına pek nadir rastlanır. İşte ahlâkî davranışlarımız da böyle standart âdetler halindedir. Birisine kabalık edersek özür dileriz, yeni evlileri tebrik eder ve evlerine ziyarete gideriz, misafiri ayakta karşılarız... Her durumda uygun olan ve olmayan davranışlar vardır. İçinde yaşadığımız toplum neyin uygun neyin aykırı olduğunu bize öğretir.

Örfler de, tipki âdetler gibi, birer sosyal kontrol vasıtasıdır. Her örf aslında bir âdettir, ancak örf'lerin doğruluk ve uygunlukları hakkında bizde daha kesin kanaatlar vardır ve onların çiğnenmesi halinde daha şiddetli tepki gösteririz. Örf'lere aykırı davranışlrsa toplumun tehlikeye düşüğünü söyleriz. Çünkü örfler, şahıslararası münasebetlerden ziyade toplumun müesseseleri ile ilgilidir. Kadınlara karşı nazik davranışyan bir kimsenin bu hareketini şahsî görgüsüzlük diye yorumlarız, ama bir kadınla nikâhsız yaşayan erkek toplumun "evlilik" müessesesine karşı suç işlemekte-

dir. Onun davranışları toplumu tehdit edici bir özellik taşımaktadır.

Örf ve âdetlerin kökü o kadar derinlere, o kadar eskilere gider ki bunların âdetâ birer tabiat kanunu olduğunu zannederiz. Onlara "mutlak doğru" gözüyle bakarız. Gerçekte bizim doğru, yanlış, iyi, kötü gibi kıymet hükümlerimiz hep örf ve âdetlere dayanır. Örfün gösterdiği şey doğru, onun aksi de yanlıştır diye düşünürüz. Örf ve âdetlerin hayatımız içinde bu kadar yerleşmiş ve kökleşmiş olması bazan onları sosyal değişmenin önüne çıkan birer kuvvetli engel haline getirmektedir. Fakat onların bu "muhafazakâr" karakterine bakarak hiç değişimlerini düşünmek de yanlış olur. Bazlarında çok yavaş, bazlarında çok süratli de olsa örf ve âdetler her toplumda değişir. Aslında onların kolay ve çabuk değişimleri toplum için hiç iyi olmaz. Herseyden önce, kolay ve çabuk değişen davranış tarzları zaten âdet veya örf sayılamaz. Toplumun ayakta kalması ve devam edebilmesi insanlar arasında ortak davranış tarzlarının bulunmasına ve bunların devamlılık kazanmasına bağlıdır. Örf ve âdetler bu ihtiyacı karşıladıkları için toplumun temelini teşkil ederler. Onlar olmasaydı karşılaştığımız her durumda nasıl davranacağımızı yeni baştan düşünmek zorunda kalarak, başkalarının nasıl davranışacaklarını da hiçbir zaman tahmin edemeyecektik. İnsanlar arasında böyle ortak ve devamlı davranış tarzlarının bulunmayı ise onların cemiyet halinde yaşamalarına imkân vermeyecekti. Her gün ne yiyeceğimizi, nasıl yiyeceğimizi, kaç defa yiyeceğimizi, nereden yiyecek bulacağımızı düşünmek zorunda kalsayıdık hayat çekilmez olurdu. Şu halde, örf ve âdetler, toplumların yaşayabilmek için yaptıkları birer icattır. Bu icatlar bizim için elektrik lambasından veya radyodan çok daha büyük ve önemlidir.

a. ÖRF VE ÂDETLERİN İZAFİLİĞİ

Örf ve âdetler bir toplum (veya kültür) içinde değişiklik gösterdikleri gibi, bir toplumun örf ve âdetleri de başka toplumlarındakine benzemez. Bir toplumun bütün örf ve âdetleri o toplumun bütün fertlerini ilgilendirmez. Meselâ kadınlar için uygun sayılan hareket tarzları erkekler için uygun görülmeyebilir. Bir toplumun çeşitli kesimlerinde ve çeşitli bölgelerinde de örf ve âdet değişiklikleri görülebilir. Türk toplumunda kadınların sigara içmesi sadece büyük şehirlerde ve okumuş tabaka arasında hoş görülen bir âdettir. Oralarda da kadınların erkekler gibi sokakta yürürken sigara içmeleri yine hoş karşılanmaz. Okumuş yüksek tabaka arasında geçerli olan birçok muşeret kaideleri alt tabakada görülmeyecektir. Coğrafî bölgeler, mezhep grupları arasında örf ve âdet farkları görülür. Yaş grupları arasında da farklı âdetler vardır. Delikanlı çağındaki insanlarda görülen pek çok davranış tarzlarını yaşı kimseerde hoş karşılamayız.

Değişik toplumlar arasındaki örf ve âdet farkları daha çok göze çarpar. Toplumların hayatları ve bu hayatdan çıkan tecrübeleri birbirinden farklı olduğu için örf ve âdetleri de ister-istememiz farklı olacaktır. Kendi örflerimizin, âdetlerimizin mutlak hakikat değeri taşımadığını işte bu farkları görünce anlarız. Bir örf belli bir yerde yaşayan bir toplumun hayatı intibakı için geçerli olabilir ama hayat şartları değişince aynı örf insanların intibağını bozabilir. Sanayileşmiş bir cemiyette işgücüne duyulan şiddetli ihtiyaç dolayısıyle genç yaştaki insanlar da çalıştırılır. Onların iktisadî bakımından bağımsız olmaları ise aile içi münasebetleri değiştirir, baba otoritesini zayıflatır. Böyle bir münasebet tarzı eşitlik yaratmak suretiyle toplum gelişmesine yardımcı olabileceği gibi, insanlar arasındaki bağları gev-

şeterek toplumsal çözülmeye yol açması da mümkündür. Kısacası, örf ve âdetler toplumun geçmişteki ve bugünkü hayat tarzına bağlı olarak doğmuş şeylerdir, yani mutlak bir şekilde doğru veya yanlış olamazlar. Bizim gözümüzde doğru olan şey Fransız toplumunda pekâlâ yanlış sayılabilir. Hangi tarafın doğru olduğunu bulmak için yapılacak bir münakaşa da bizi bir yere götürmez. Çünkü üzerinde konuştugumuz şeyler mutlak değil, izafî değerlerdir.

b. AHLÂKIN DEĞİŞMEZLİĞİ

Örf ve âdetler, kanunlar, gelenekler, kısacası sosyal münasebetleri düzenleyen bütün kaideler değişmeye uğradığına göre, elbette ahlâk da onlarla birlikte değişmiş olacaktır. Bizim ahlâkımızla Eskimo'nun ahlâkı aynı değildir, bizim bugünkü ahlâkımız da birkaç yüzyıl öncesi ahlâkımızın tipkisi değildir. Şu halde ahlâkin değişmezliğinden bahsederken ahlâk kaidelerinin değişmez olduğunu söylemek istemiyoruz. Toplumların ahlâkı değişimektedir, fakat toplumların hedefi ahlâkı değiştirmemektir. Şu halde ahlâkin değişmesi bir gerçek ve bir mecburiyet, ahlâkin değişmezliğini sağlamak ise bir idealdır. Bu gerçek ile bu ideali nasıl bağdaştıracagız?

Ahlâkin bir şekli, bir de muhtevası vardır. Yolda bir tanıdığınıza rastlayınca onu selâmlarız. Hafifçe eğilmek, merhaba demek ve belki şapka çıkarmak birer şekildir, bu şekillerle ifade edilmek istenen şey ise nezaket, dostluk, vefa duygusudur. Biz ahlâkin şeklini muhtevasından pek ayırmayız, ama asıl üzerinde durduğumuz nokta şekillerde ifade edilen manadır. Bu yüzden ahlâk kaidelerindeki değişimeler esas itibariyle şekil ve biçim değişimleri halinde ortaya çıkar, biz aynı muhtevayı başka biçimlerde vermeye çalışırız. Birbi-

rimize saygımızı ifade etmek için kullandığımız biçimler zaman içinde çeşitli değişimelere ugramakla beraber bizdeki saygı kavramı pek az değişmektedir. Bazan ahlâkin özünde de pekâlâ büyük değişimeler olduğu görülebilir, ama cemiyetin ideali bu değişimeyi daima engellemek ve istikrarlı bir hayatı gerçekleştirmektir. Pekçok hallerde şekil değişimle beraber muhteva ayakta kalıyorsa, bu demektir ki birtakım ahlâkî değerler üniversal karakterdedir, yani her yer ve zamanında geçerli olabilir. Eğer böyle ise ahlâkin değişmezliği idealini gerçekleştirebilmemiz için sağlam dayanaklarımız var demektir.

Ceşitli toplumlarda birbirinden çok farklı görünen davranış tarzları çok defa aynı ahlâkî kıymetin değişik biçimlerde gerçekleşmesini göstermektedir. İlkel bir cemiyette bir kadının artık yaşlı ve aciz hale gelmiş kocasını öldürmesi bize ilk bakışta cinayet gibi gelebilir, ama kadın bu hareketiyle kocasına karşı vazifesini yapmakta, yardımseverliğini göstermektedir. Öldürülen insan da bu hareketi kendisine yardım olarak karşısına göre, ortada bir cinayet veya "kötü" davranış bahis konusu olamaz. Eskimo, evindeki misafire karısını ikram ederken misafire karşı saygısını göstermektedir.

Yine de, temelinde birbirine benzer prensipler var olduğu için bütün bu davranışları iyi ahlâk örneği diye görmemize imkân yoktur. Unutmamalıyız ki, Engizisyon devrinde İspanyollar Müslümanları ve Yahudileri diri diri ateşe yakarken onların ruhlarını kurtarmak, yani neticede iyilik etmek istiyorlardı. Çünkü içlerine şeytanın girdiğine inanmışlardır. Şu halde iyi ahlâk için mutlaka niyetin iyi olması yetmez, neticenin de iki taraf için iyi olması lazımdır. Bunun aksini düşünecek olursak İspanyollarda rastladığımız gibi birtakım yan-

lış inanışlar yüzünden insan hayatını ortadan kaldırmayı hoş görmemiz gereklidir.

Bütün insanlar için iyilik doğurucu ve her zaman için geçerli olabilecek ahlâkî davranış örnekleri bulmak da, uygulamak da son derece zordur. Fakat ahlâkta üniversal (evrensel) kıymetler bulmayı gaye edinmemiz gereklidir. insanlar arasında barış ve huzuru başka türlü gerçekleştiremeyiz.

2. Sosyal Hayat

a. SOSYAL HAYATIN İLKELERİ VE PROBLEMLERİ:

İnsanların en belirgin özelliklerinden biri de toplum hayatı yaşamalarıdır. Sosyal hayat insan için bir çeşit mecburiyettir. Çünkü insanlar yalnız başına yaşayabilecek güçte değildirler. Ahlâk bu yüzden bizim için büyük bir problem olmaktadır. Birarada yaşayan, öyle yaşamak zorunda bulunan kimseler toplum hayatını devam ettirebilmek için birbirleriyle olan münasebetlerini iyi bir şekilde düzenlemek zorundadırlar. Zaten ahlâk, insanlar arası münasebetlerle ilgili bir kavramdır, tek başına yaşayan insan için ahlâk bahis konusu olamaz.

Sosyal hayatın ilke ve problemleri şimdî açıklayamayacağımız kadar karmaşıktır ve o ölçüde münakaşa konusudur. Fakat bu hayatın ahlâkla ilgili noktalarını genel çizgiler içinde özetleyebiliriz. Sosyal hayat denince hepimizin aklına derhal insan toplulukları gelir. Aslında hayvanlarda da sosyal hayat, sosyal davranışlar vardır. Bizim onlardan başlıca farkımız, hayvan davranışlarının esas itibariyle içgüdülere dayanmasıdır. İçgüdüler doğuştan gelen ve uygun uyarıcılar karşısında otomatik olarak harekete geçen davranış po-

tansiyelleridir. Hayvanlar bu otomatik davranış mekanizması dışında pek az şeyi sonradan öğrenirler. İnsanlarda içgüdüler bulunmakla beraber onlar davranışlarını büyük ölçüde öğrenme yoluyla kazanırlar. İçgüdülerimiz bizi yaşatmaya yetmez. Çünkü herseyden önce büyümek için başkalarının yardım ve bakımına, onların yol göstermesine ihtiyacımız vardır. Hiç şüphesiz, bizim öğrenmelerimiz de doğuştan getirdiğimiz potansiyellere bağlıdır, ama bu potansiyellerin bazıları genellikle aynı kaldığı halde, bazıları öğrenme yoluyla şaşırtıcı derecede değişebilir. Meselâ cinsiyetimiz doğuştan bellidir, bizde bir cinsî içgüdü de vardır, ama insanın cinsî davranışı sosyal hayat içinde son derecede değişmiş ve hayvanlarından farklılaşmıştır. İnsanlar ortada hiçbir cinsiyet objesi olmadığı halde sîrf bazı semboller (müstehcen resim ve yazılar) karşısında heyecan gösterebilir, ama hayvanlar sadece karşı cinse ait maddî ipuçları (renk, koku, ses, görüntü gibi) karşısında harekete geçerler. Hayvanlarda kan akrabalığı kavramı ve dolayısıyle yakın akraba ile evlenmemek âdeti yoktur. Buna benzer daha pek çok misaller gösteriyor ki, insanın ahlâkî davranışı, ondaki davranış potansiyellerinin sosyal hayat tarafından düzenlenmesi demektir. Biz ahlâkı, yani nasıl davranışlarımızı öğreniyoruz. Ahlâkin psikolojisi bahsinde göreceksiniz ki, insanın ahlâkî şahsiyeti bu öğrenmelerinin mahsülü olarak ortaya çıkar.

Bizim başka insanlarla topluluk hayatı yaşamamız sadece birtakım eksiklerimizin giderilmesi veya temel ihtiyaçlarımızı karşılanması manasına gelmez. Biz bir bebek olarak içine doğduğumuz ve büyüyebilmek için bakımına muhtaç olduğumuz cemiyete bir defa karıştıktan sonra o hayattan daha pek çok şey öğreniriz. Büttün bu öğrenmelerimiz, ahlâkî davranışın sadece mad-

dî hayatı yürütebilmek için gerekli sosyal kaideleri öğrenmek ve uygulamaktan ibaret olmadığını gösterir.

Sosyal hayatın ahlâk bakımından karşılaştığı problemler bir ana mesele halinde özetlenebilir: Sosyal hayatın zaruretleriyle ferdî hürriyet arasında iyi bir denge kurmak. Cemiyet herkes için geçerli olacak genel ahlâk kaideleri koyar ve herkesin bunlara uymasını bekler. Fakat bir toplumda her insan birbirinin aynı değildir. İnsanlar ihtiyaçları, ilgileri, emelleri ve sosyal bağlantıları bakımından birbirlerinden bazan az, bazan çok büyük farklar gösterirler. Sosyal hayatın kaçınılmaz bir neticesi de bir toplum içinde çeşitli gruplaşmaların, sosyal tabakaların, hatta sınıfların ortaya çıkmasıdır. İnsanlar bağlı bulundukları grupların ahlâk kaidelerine göre hareket ederler. Bu kaideler ise her zaman toplumun genel ahlâk prensiplerine uygun düşmeyebilir. Yüksek tabaka arasında eğlence sayılan bir hadise, sosyal ve ekonomik bakımından daha aşağıda bulunan kimseler arasında suç sayılabilir. Yüksek tabakadan biri alt tabakadan bir kızı iğfal ederse, bu bir "yaramazlık"tır, ama aynı hadise alt tabakadan kişiler arasında cereyan ederse taraflar ancak evlenmek suretiyle bu hareketi meşru hale sokabilirler. Aynı şekilde fakir ve işsiz biri varlıklı bir ailenin kızıyla sevşirse, bu durum, erkeğin sosyal grubu tarafından bir "kahramanlık", kızın grubu tarafından ise aile şerefine sürülmüş bir "leke" diye görülür. Görüyoruz ki insanların tatmin edilmek istenen ihtiyaçları, toplum tarafından ancak belirli bir düzen içinde karşılanırsa "meşru" ve "ahlâkî" sayılmaktadır. Bazı sosyologlar hertürlü ahlâk-dışı hareketlerin sebebini şu noktada görürler: Toplum insanlara birtakım hedefler göstermekte, fakat bazan onları bu hedeflere götürecek vasıtalardan mahrum bırakmaktadır. Meselâ servet sahibi olmanın

çok kıymetli sayıldığı bir yerde, eğer herkesin bu kıymeti elde etme imkânı olmazsa -ki olması pek beklenemez- o zaman bazı insanlar ahlâk ve kanun dışı yollardan servet kazanmaya çalışacaklardır.

Cemiyet ahlâk problemini çözmek için bir tarafından insanlar ve insan grupları arasında eşitlik yaratmaya, bir taraftan da bütün fertlerini belli bir ahlâk disiplini içinde yetiştirmeye (eğitim) çalışır. Çarşısan menfaatların toplum düzenini bozmaması için insanların yükselme ve refah yollarının mümkün olduğu kadar açılması, onlara hertürlü imkânın tanınması gereklidir. Hiçbir cemiyet bu ideale ulaşamaz, ama ulaşmaya çalışır. Eğitime gelince, bu da kolay çözülecek bir problem değildir. Hiçbir toplum birörnek (homojen) olmadığı için, eğitimde hangi ahlâkî kıymetlerin verileceği meselesi daima münakaşa konusu olur. İdeal ahlâk geneliksel ahlâk mıdır, o anda geçerli olan ahlâk mıdır, yoksa çeşitli sosyal reformcuların teklif ettikleri ahlâk mıdır? Hangi toplum tabakasının ahlâkî değerleri geleceğin insanı olan çocuk ve gençlere verilecektir?

İleride bu karmaşık problemlerin büyük bir kısmını yeniden ele alacağız. Şimdi toplumun her tabakası tarafından az-çok benimsenen birtakım ortak değer yargılarını görmeye çalışalım.

b. MEDENİYETE DOĞRU ÇABA

F Bir toplumun ahlâkı onun kendisine hedef olarak koyduğu sistemle sıkı sıkıya ilgilidir. Bir toplum hangi hedefe gitmek istiyorsa ona uygun bir ahlâk sistemi geliştirmeye çalışacaktır. Bugünkü dünyada bütün toplumlar, modern medeniyetin öncülüğünü yapan milletlerin eriştiği sosyal bünyeye kavuşma gayreti içinde bulunmaktadırlar. Bizim cemiyetimizde "kalkınma" dediğimiz şey de işte budur. Sosyal ve iktisadî bakım-

dan büyük güç kazanmış olan ülkeler gibi olmak. Aynı şeyi biz "çağdaş medeniyete ulaşma" şeklinde de ifade ediyoruz. Çağdaş medeniyetin en büyük özelliği, eski medeniyetlerden farklı olarak, bütün dünyayı saran ve her gittiği yere hakim olan bir teknolojiye sahip bulunmasıdır. Bu sayede ülkeler birbirine sadece maddî kalkınma örnekleri bakımından değil, manevî bakımından da süratle yaklaşmakta veya hiç değilse birbirlerinin sosyal değerleriyle çok sık temas etmektedirler. Modern medeniyet sayesinde bütün dünyanın böyle tek bir toplum gibi karşı karşıya gelmesi, bu dünyada ahlâkî değerler bakımından da benzer ve ortak noktaların ortaya çıkması demektir.

Medeniyetin bir maddî kalkınma meselesinden ibaret olmadığını iyice bilmeliyiz. Aslında bu kelime, insanlığın manevî gelişmesini belirtmek üzere ortaya atılmıştı. Bugün de hâlâ "medenî adam" ve "medeniyetsiz" terimleri tamamen ahlâkla ilgili şeylerdir. Fransız yazar Mirabeau 1776'da şöyle diyordu:

"Bir halkın medeniyeti onun örf ve âdetlerinin yumuşaması, şehirlileşme, nezaket ve umumî ahlâk ve adabın gözetilmesine ve kanunlaşmasına imkân verecek bir bilgi yayılması... demektir. Bir cemiyet faziletli bir hayat yaratmazsa medenî olamaz. Ancak, bütün unsurlarıyla yontulmuş, yumuşamış olan cemiyetlerde insaniyet fikri doğabilir."

Görülüyor ki; medeniyet insanların birbirleriyle olan münasebetlerinde her türlü sertliğin ortadan kalkması, tavır ve hareketlerin yumuşaması ve incelmesi, saygı ve sevginin hakim olması demektir. İşte modern medeniyetin bizlere verdiği imkânlar bu ideali gerçekleştirmemize yardımcı olmak bakımından çok kıymetlidir. Fakat ileride göreceğimiz gibi, maddî medeniyetin verdiği imkânlar manevî bir felâkete yol aç-

cak şekilde de kullanılabilir. Şu halde bir cemiyetin en büyük vazifelerinden biri de maddî kalkınmaya paralel ve onunla aynı hızda gelişen bir ahlâk terbiyesi vermek, bir manevî kalkınma yaratabilmektir.

3. İdeal Adalet

a. ADALET İDEALI NEDİR?

Adalet terimi, bilinen bir gerçeğin ifadesi olmaktan ziyade, hem tarifine, hem de gerçekleşmesine imkân bulunmayan bir arzuyu belirtir. Bir ülkede kanun hâkimiyeti kurulabilir, hakimler hep namuslu ve dürüst insanlar olabilir, yine de adaletin mevcudiyetinden şüphe edilebilir. Hukukçular genellikle adalet denince "kanunların herhangi bir çıkar ve imtiyaz gözetmeksizin eşit uygulanması"nı anıllar ve hukuk bakımından bu anlayışta yanlış bir nokta da yoktur. Fakat kanunların, eşit uygulanması insanları yine tatmin etmez. Herşeyden önce, kanunun gereği gibi uygulandığına inanmak güçtür. Bir mahkemenin kararını bir üst mahkeme bozduğuna göre, onun da üstünde bir mahkeme olsa aynı karar yeniden bozulabilir demektir. Adalet hangi mahkemedede, hangi karardadır? İkincisi ve belki daha önemlisi, kanunların eşit uygulanmış olsa bile, adaleti aksettirip ettirmediği meselesidir. Adalet denince sadece eşitlik değil, hak ve nispet (insaflı davranışmak) gibi kavramlar da akla gelir. Kanunun "doğru" veya "haklı" olarak konduğuna nasıl inanacağız? Bugün bir cemiyette kanunlar genel oyla değil, fakat parlamentoda gerekli çoğunluğa sahip partinin gücüyle çıkmaktadır. Kaldıki referandumla çıkarılsa bile eninde sonunda bir çoğunluğun görüşüne dayanacaktır. Çoğunluk prensibine uyulmazsa hiçbir iş yapılamaz, ama çoğunluk karşısında bu karara muhalif ka-

lanlar daima bulunacak ve çıkan kanun onlar için "adelet"i temsil etmeyecektir.

Bir tarif yapmak istersek, diyebiliriz ki: "Adalet, her davranışın cemiyet veya onu temsil eden müesseseler tarafından uygun bir tepki ile karşılanması" demektir. İşte bütün problem bu "uygun tepki"nin ne olduğunu bulmaktır. Yukarıda verdiğimiz birkaç misalden de açıkça anlaşılacağı gibi, adaletin bulunması da uygulanması da imkânsızdır. Fakat bu imkânsızlık bizi eli-kolu bağlı durmaya götürmemelidir. Biz mutlak adaleti bulamasak bile adalet yolunda daima ileri adımlar atabiliriz. Zaten adalet ideal olmasa, yahut adalet bir ideal halinde kalmasaydı, insanlar bu yolda hiçbir ilerleme gösteremezlerdi. Bu fikri daha iyi açıklayabilmek için bir benzetme yapalım. "Hakikat" de hiçbir zaman ulaşılamayan bir idealdır, ama ona ulaşmak yolunda yapılan teşebbüsler bizi bugünkü bilgi seviyesine getirmiştir. İlim hakikati bulamadı diye ondan vazgeçmemiz veya bize verdiklerini inkâr etmemiz düşünebilir mi?

b. SOSYAL BİR VARLIK OLARAK İNSANIN ÖDEVİ

İnsan, ahlâkî davranışın şekillerini ve bazan gereklilerini de içinde yaşadığı cemiyet vasıtasıyla öğrendikten sonra, istedğini yapmakta hurdür, hür olduğu için de yaptıklarının sorumluluğunu taşır. Örfler, âdetler ve kanunlar bir bakıma onun hürriyetini sınırlayıcı şeylerdir. Yani insan ancak bu sınırlar içinde hür olabilir. Fakat toplum düzenini sağlamaya yarayan bu sistemler istenirse her zaman çiğnenebilir, nitekim kanun ve nizamları çiğneyen kimselere daima rastlıyoruz. Toplum yasalarının ferdî hürriyetle çatışmaları veya çatışır gibi görünümleri, insanı kanun dışı hare-

ketlere götürebilir, ama biz sosyal bir varlık oluşumuzun şuuru içinde hareket edebilirsek hem kendimizi, hem cemiyetimizi kurtarmış oluruz. Sosyal varlık, başkalarıyla bir arada yaşayan ve böyle bir yaşayışa ihtiyaçlı olan varlık demektir. Şu halde toplum içinde her ferdin hareketi daima başkalarını da ilgilendirici sonuçlar doğurur. Başkalarının zararına olacak şekilde kendimiz için menfaat sağlayabilir, yahut kanundan kaçmanın yollarını bularak suç işleyebiliriz. Kısa vade de bu hareketlerimizin bizim için doğuracağı kötü sonuçlar belki ortaya çıkmaz, ama neticede başkalarına açtığımız zarar mutlaka bize de dokunacaktır. Herşeyden önce, kanunları çiğnenmiş olan bir toplum, bir gün bizi de koruyacak kuvvet bulamaz, verilen kötü misaller o şahıslar için de misal olur. Bu noktaya çok önem veren bazı yazarlar, adalet duygusunun insanın kendisiyle başkaları arasındaki bir mukayeseden, veya insanın kendini başkası yerine koymasından doğduğunu söylüyorlar. Birine karşı haksızlık yapıldı mı, kendimizi onun yerine koyarak haksızlığın verdiği ızdırabı duyabiliriz.

Başkalarıyla olan münasebetlerimizde adaleti gözetmek bizim için bir ödevdir, ama ödevimiz bundan ibaret değildir. Başkalarının da adaleti gözetmeleri için elimizden geleni yapmak zorundayız. İnsan toplum düzeninin pasif bir uydusu değil, aynı zamanda bu düzenin koruyucusu ve geliştiricisidir de. Bütün hareketlerimizde akıldan çıkarmayacağımız bir prensip vardır: Hiç kimse tek başına zarar veya tek başına fayda görmez. Daima onun zararı ve faydasıyla ilgili üçüncü şahıslar bulunacaktır. Cemiyet, her parçası öbürleriyle sıkı sıkıya bağlı bir bütündür, bir parçanın bozulması mutlaka bütünü de bozar. İnsanın sosyal bir varlık olarak kalması için cemiyetin yaşaması ve ayak-

ta durması şarttır. Bu yüzden herbirimiz ait olduğumuz bütünü sağlam bir şekilde işletmek üzere kendimize düşeni yapmalı, herkes kadar kendimizi de ilgilendiren adalet idealine yaklaşmakta bize düşen görevi kusursuz yerine getirmeliyiz.

C. ADALET TARZLARI VE ÇEŞİTLERİ

Adaletin bir ve tek olması insana çok makul görünmekte beraber, çeşitli zamanlarda ve çeşitli toplumlarda adalet anlayışı birbirinden farklı olmuştur. Daha önce, hukuk bakımından, adalet denince kanunların eşit uygulanması anlaşılır demiştik. Bu tarifi dikkatle karşılamak gereklidir. Çünkü meselâ Aristo'ya göre eşit uygulama ancak eşit insanlar için bahis konusu olabilir. Şu halde insanlar arasında ırk, soy, mezhep vs. farkları gözetilen bir ülkede sadece aynı sosyal tabakadan olanlar eşit sayılır, köle ile efendi ayrı kanunlara göre yargılanır. Eski Yunanistan'da adalet şöyle tarif ediliyordu: Bir şeyin ait olduğu yerde bulunması. Prensip olarak olduğu yer o cemiyetin örf ve âdetlerine göre belli olduğuna göre, adalet bir yerde mevcut olan düzenin olduğu gibi devam ettirilmesinden ibarettir. Eski Yunanda köle ve efendi ayrı birer sosyal sınıf teşkil ediyordu. Şu halde kölenin ait olduğu yer köle sınıfı, efendinin yeri de yüksek tabaka idi. Böyle bir adalet anlayışı, ideal adalet yolunda sarfedilen bütün gayretlerin önüne çıkar.

Adaletin üzerinde en fazla titizlikle durulan tarafı eşitliktir. Geçmiş yüzyıllarda insanlar mahkemedede eşit muamele görmeyi adalet için yeterli görüyordular. Çünkü o zamanlarda devletin başlıca görevi barış ve huzuru korumak, disiplinli bir cemiyet hayatı yaratmaktı. Günümüzde devletten beklenen görevler çok genişlediği için adalet anlayışı da daha geniş bir mana

kazanmış bulunuyor. İnsanlar devletten kendilerini sadece korumasını değil, yardım etmesini de istemektedirler. Böylece yargı adaleti yanında, bir de sosyal adalet kavramı ortaya çıkmıştır. Sosyal adalet, insanlar arasındaki sosyal ve iktisadî eşitsizliklerin giderilmesi, insanlara fırsat ve imkân eşitliği verilmesi yolunda devletin birtakım tedbirler alması demektir.

İnsanlar adalet için ne kadar uğraşsalar, ne kadar etrafında düşünüp kanunlar çıkarsalar, yine de tam başarılı olamazlar. Dünyada insan eliyle dağıtılan bu eksik adalet fikrine karşı, bir de "ilâhî adalet" kavramı vardır. İlâhî adalet kusursuzdur. Çünkü Tanrı'ya inanan insanlara göre Tanrı herseyi bilir ve görür, böylece herkes yaptığıının tam karşılığını (ceza veya mükâfat) alır. Biz burada ilâhî adaletin varlığını münakaşa etmeyeceğiz, fakat böyle bir düşüncenin bulunması, insanların adalet konusunda ne kadar titiz ve hassas olduklarına bir başka delil teşkil etmektedir. Hiç kimse adaletsizlige göz yummaz. Düzeltmediği adaletsizliği Tanrı'ya havale ederek onun düzeltmesini ister. İleride göreceğimiz gibi, ilâhî adalet kavramı ahlâkî davranışının başlıca dayanaklarından biridir.

4. İdeal Adaletin Yorumlanması

a. TABİİ HUKUK FİKRI

İnsanlığın ilk kanunları "İlâhî Hukuk" fikrine dayanıyordu. Buna göre kanunlar insan iradesinin eseri değildi. Tanrı tarafından gönderilmişti. Bu kanunlar doğrudan doğruya insan yapısı olduğu zaman bile kaynağını ilâhî iradeden almış sayılıyordu. Böylece insanlığın ilk kanunları insan-üstü ve evrensel bir karakter taşıyorlardı. Hakikatte bugün bile hukukun insan-üstü kaynağına olan inanç tamamen ortadan kalkmamıştır.

İnsanlar bazan kendi kanunlarına taparcasına bir bağlılık göstermektedirler.

Tabiî hukuk fikri "ilâhî hukuk" fikrinden daha sonraki tarihlerde gelişmiş olmakla beraber ondan çok farklı değildir. Burada tabiî kelimesinin bildiğimiz tabiatla ilgisi yoktur, yani tabiî hukuk denince; tabiat kanunlarına dayanan hukuk demek istemiyoruz. Tabiî hukuk, eşyanın tabiatına dayanan, insanların şahsî keyiflerinden veya mahallî farklılaşmalardan çok yukarıda, herkes için geçerli olan bir hukuk demektir. Her memleketin kendine göre kanunları vardır. Bunlar o millete ve ülkeye ait şartlardan doğmuş olup sadece onlar arasında geçerlidir. Tabiî hukuk bütün bu mahallî farklılaşmaları aşar. Bütün insanları içine alan prensipler ihtiva eder. Böylece de "insan-üstü" bir karakter taşır.

İlâhî hukuk gibi tabiî hukuk kavramı da fonksiyonel bir önem taşımaktadır. Her ikisi de hukukun kaynağını insanın üstünde bir otoriteye bağlamakta, böylece hukuka zaman ve mekâni aşan bir geçerlilik, bir evrensellik kazandırmaya çalışmaktadır. Aslında her ikisi de münakaşa değil, inanç konusudur. İlâhî hukuka inanır veya inanmazsınız. İnsan iradesinin dışında tabiatın mahiyetinden doğan veya Tanrı'dan gelen bir hukukun varlığı veya yokluğu bir ispat veya çürütme konusu olamaz. Buna rağmen lâik hukuk sistemlerinin hakim olduğu günümüzde bile ilâhî ve tabiî hukuk inançları devam etmekte, birçok hukukçu ve yazar gözünde büyük önem kazanmaktadır. Bunun asıl sebebi kanunların bizdeki adalet duygusunu ve ihtiyacını daima eksik bir şekilde tatmin etmesidir. Eğer hakim diye karşısına çıkarıldığımız şahıs bizim gibi her an yanılabilen bir kimse ise, onun uyguladığı prensipler hep böyle hata edebilen kimselerin eseri ise, o hakimin

verdiği hükmeye nasıl itimat edebiliriz, adaletin yerini bulduğunu nasıl söyleyebiliriz? Herseyden önce, karşımızdaki adam bizi hangi hakla yargılamaktadır?

İlâhî hukuk fikrini ileride din ve ahlâk münasebetlerini incelerken tekrar ele alacağız. Tabiî hukuk fikri onun başka bir şeklidir ve farklı dinlerdeki insanları birleştirebilecek genel prensipler bulabilmek maksadıyla ortaya atılmıştır. Avrupa düşüncesi içinden bu fikrin gelişmesine bakarsak, tabiî hukukun o zaman Fransa'da ve İngiltere'de kendi sultanatlarını ilâhî hukuka dayandıran monarşilere karşı bir tepki halinde meydana çıktığını görürüz. Kısacası, tabiî hukuk fikri Hıristiyan kilisesi tarafından dejenera edilen ilâhî hukukun din-dışı bir kaynağa, yani tabiatnakledilmesinden ibarettir. Tabiî hukukçulara göre akıl tabiatın bir vergisidir. Herkesi idare eden akıl tabiî hukuk prensiplerini insanlara öğretir. Aklımızı iyi kullanırsak herkesin eşit olduğunu, herkesin hür olduğunu ilh. anlayabiliriz.

b. YARLIGAMA FİKİR

Tabiî hukuk fikri eşitlik prensibine dayandığı için orada her hareketin belli bir karşılığı vardır, adaletin yerine getirilmesi bu karşılığının verilmesi demektir. İnsanlar hür ve eşit olduklarına göre, hareketlerinin sorumluluğu bakımından da eşit muamele görmelidirler. Her hareket, hukuku ilgilendirdiği müddetçe, karşılığını mutlaka ve eşit şekilde görmelidir. Yarlıgama fikri bu türlü adalet anlayışından farklıdır. Yarlıgayıcı davranış, karşısındaki insanın hareketine hukuktaki belirli karşılığı vermek değildir. Bu yüzden yarılgayıcı kimse mahkemedeki yargıca benzemez. Adalet ile yarılgama birbirinden farklı şeylerdir. Adalet eşit karşılık demek-

se, yarlıgama da karşılık vermemek, yahut ceza vermekten kaçınmak manasına gelir.

Yarlıgama fikrinin kökü dindedir. İslamiyet'e göre insanlar birbirlerine adalet yapmakla yükümlüdür. Suç ve ceza birbiriyle ölçülu olmalı ve bu ölçü mutlaka tatbik edilmelidir. Allah da adaletle hükmeder, fakat onun insanlardan başka bir de yarlıgama özelliği vardır. İnsanların suçlarını hoş görür, onlara şefkat ve merhametle davranır, yapılanları affeder. İşte insanlardaki yargılayıcılık, Tanrı'ya ait bu ahlâkî özelliğin taklit edilmesi manasına geliyor. İnsanlar mecbur olmadıkları halde başkalarına iyilik (lûtuf) yaparlar, başkalarının kabahat ve suçlarını hoşgörülükle karşılarlarsa Tanrı'ya daha çok yaklaşırlar. Evliya dediğimiz büyük ahlâk hocalarının ahlâkı budur.

Yarlıgama hususî hukuk meselelerinde uygulanan bir prensiptir, toplumu ilgilendiren konularda yarlıgama yerine adalet uygulanır. Biz kendimize karşı işlenen suçları affedebiliriz, ama başkalarına yapılanı affetmek ancak onların bileceği iştir. Bu yüzden mahkemeeki yargıcıtan yarlıgama değil, adalet isteriz.

Yarlıgama ancak büyük manevî olgunluğa erişmiş insanlarda görülen bir fazilettir. Herkes adaletle hareket edebilir, ama yarlıgayıcı olmak çok güçtür. İnsan ancak bütün menfaat duygularından sıyrıılır, kalbinde sadece başkalarına karşı sevgi ve saygıyı bırakırsa o zaman yarlıgayıcı olabilir. Yarlıgayıcıya göre, insanlara ceza verilirse onlar da başkalarına ceza vermeyi öğrenirler. Eğer lûtuf ve ihsan ahlâkıyla hareket eder, bağışlayıcı olursanız, onlar da bağışlayıcı olmayı öğrenirler. Şüpheli buldukları bir adaletten dolayı kin ve nefret besleyecekleri yerde pişmanlık duyarlar. Ahlâk psikolojisi derslerinizde göreceksiniz ki, burada yarlıgayıcının takındığı tavır, insanları sevgiden mahrum etmek

suretiyle cezalandırılanların tavrına daha çok benzemektedir. Yarlıgama yerine adalete önem verenler ise, maddî ceza yoluyla terbiye etme taraftarı olanların zihniyetini taşıyorlar.

Yarlıgama fikri bazan af kanunu şeklinde toplum hukukunda da görülür. Fakat günümüzde af kanunları yukarıda iddia edildiği gibi insanlarda pişmanlık yaratmaktan ve onlara iyiliği öğretmekten çok uzak bulunuyor. Bunun başlıca sebebi yarılgama fikrinin bir ahlâk prensibi olarak cemiyet hayatında geçerli olmayışı ve dolayısıyle bir yarılgama hareketinin tamamen başka sebeplerle izah edilmesi, başka saiklere bağlanmasıdır. Maddî değerleri ön plâna çıkaran cemiyetlerde insanlar yarılgamadan çok adalete önem verirler, hatta yarılgamayı bir çeşit budalalık sayabilirler. Affa uğrayanlar lütuf gördüklerini düşünmezler, cezadan kaçmak için bir imkân bulduklarını zannederler. Günlük hayatımızda yarılgayıcı davranışları uygular ve bunun şuruna varırsak, kamu hukukundaki yarılgama hareketlerinin de bizce gerçek bir manası olabilir.

c. DAYANIŞMA FİKRİ

İnsan münasebetlerinde eşitlik idealinin bir başka yorumlanma ve gerçekleştirilmeye şekli de dayanışmadır. Dayanışma, bir bakıma, insanların eşitliği gerçekleştirmek için birbirlerine yardım etmeleri demektir. Hiç kimse hayatın bütün gereklerini tek başına karşılayamayacağı gibi, yalnız başına yaşaması da imkânsızdır. Birlikte yaşanan bir hayat, onu yaşayanlara karşılıklı haklar ve sorumluluklar verir. Bu hak ve sorumluluklar çok defa kanunun yüklediği vazifeleri aşar, bir çevrenin insanları kendi aralarında belli bir münasebet şekli geliştirirler. Böylece hukuk terimi yazılı kanun ve nizamların dışında yeni bir mana kazanır. Bir

kimse bir başkasına "sizinle bunca yıllık hukukumuz var" dediği zaman, onunla uzun bir zamandan beri sosyal dayanışma halinde yaşadıklarını belirtmek istiyordur.

Dayanışma, insanın yakın çevresinden başlayarak derece derece dış çevrelere doğru gelişir, yani en çok dayanışma, en çok münasebete girebilecek durumda olan kimseler arasında vardır. Bir ailenin fertleri, bir sokağın çocukları, bir dairede çalışan memurlar arasındaki dayanışma, aynı mahalle kahvesine devam edenlerinkinden daha fazladır.

Dayanışma için "yakınlık" ve "bir arada bulunma" yetmez. Bazan insanlar böyle yakın bir hayat yaşadıkları halde dayanışma içinde olmayıabilirler. Fizikî veya coğrafî yakınlık bir "sosyal yakınlık" şeklini aldığı zaman dayanışma başlar. Maddî yakınlık bu sosyal yaklaşmaya yardımcı olduğu için önemlidir. Bazan insanlar birbirlerinden uzak oldukları zaman da dayanışma halindedirler. Şu halde dayanışma için önemli olan "birlik ve beraberlik" şuurudur. Bu şur nasıl doğar?

İnsanları biribirine en çok yaklaştırılan faktör onlar arasındaki benzerliktir. Bu benzerlik kılık-kıyafet ve beden yapısından başlamak üzere psikolojik özellikle kadar herşeyi içine alabilir. Muhakkak ki burada maddî olanlardan çok manevî benzerlikler büyük rol oynar. İnsanlar etraflarında bulunan kimselerle kendi aralarındaki bu benzerliklerin bir kısmını farkederler, bir kısmını ancak çok yakın ve uzun süreli münasebetlerden sonra görebilirler. Şu halde dayanışmanın önemli noktalarından biri de birlikte yaşamış bir mazinin bulunmasıdır. İhtiyaçları ve bunların tatmin şekilleri birbirine benzeyen insanlar, karşısındakinin kendileri gibi olduğunu daha iyi görür, böylece aralarında duygusal ortaklığının doğması daha kolaylaşır.

Görülüyor ki dayanışma için gereken şartlar, toplum hayatı için gereken şartlarla aynıdır. Nitekim bazı ilim adamları cemiyetin temelini dayanışma ile açıklamaya çalışmışlardır. İyi bir toplum hayatı, insanları arasındaki dayanışmanın en çok olduğu yerlerde görülür. Fakat bazı cemiyetlerde toplum düzeni dayanışmadan çok rekabete dayandırılmış, hatta rekabet bir ideal haline getirilmiştir. Dayanışma ile rekabet mutlak surette birbirinin ziddi şeyler değildir, ama rekabet (yarışma) idealinin dayanışmayı büyük ölçüde bozduğu görülmektedir. Toplumlara dayanışmanın mı yoksa rekabetin mi daha çok fayda getireceği münakaşa edilebilir, ama dayanışmaya önem verenler, rekabeti belli ölçüler içinde tutmak zorundadırlar. Günümüzün batı cemiyetlerinde rekabet ön plândadır. Doğulu cemiyetlerde ise geleneksel cemaat şuuru dayanışmaya önem vermektedir. Bu iki idealden hangisinin kuvvet kazanacağını belirleyen faktörlerden biri de sanayileşmenin derecesidir. Batının büyük sanayi cemiyetlerinde insanlar arasındaki sosyal münasebetler daha çok iktisadi menfaat münasebetlerine dönüşmüştür ve bu yüzden cemiyette uzlaşmadan ziyade çatışma (ihtilaf) hakim olmuştur. Buralarda daha çok rekabet daha çok kazanç anlamına geldiği için, dayanışmaya pek az önem verilir.

Ahlâkin sınırları bir bakıma dayanışmanın sınırları demektir. Bir ülkede millet çapında dayanışma mevcutsa, orada millî ahlâk vardır diyebiliriz. Bugüne kadar sosyal organizasyonun en geniş sınırı, millet dediğimiz sosyal birliğe uzanmıştır. Bazıları önumüzdeki yüzyıllar içinde bu sınırın bütün insanlığı içine alabileceğini söylemeye, daha doğrusu bunu istemektedirler. Bu genişleme gerçekleştiği takdirde bir "beşerî ahlâk"tan bahsedebiliriz. Beşerî ahlâk bugün de mevcut-

tur, ama sadece yüksek seviyedeki ilim ve fikir adamları arasında görülüyor.

d. DİN VE AHLÂK

Ahlâkî davranışın esaslarından pek çoğu dinden gelmektedir. Din ahlâkî hayatımızın yegâne kaynağı değildir, ama en büyük kaynaklarından biridir. Burada din ile ahlâk münasebeti, bizi sadece ideal adaletin yorumlanması bakımından ilgilendirdiği için, din ve ahlâk konusunu geniş bir şekilde ele almayaacağız. Ayrıca, burada din derken İslâm dininden bahsedeceğimizi de hatırlatalım.

Adaletin eşitlik prensibi en güzel ifadesini dinde bulmuştur. İnsanların eşit doğduğu inancı dinin başlıca temellerinden birini meydana getirir. Bütün insanların kökü bir anne ve bir babadır, böylece hiç kimse renk ve soy bakımından başkalarından üstün olduğunu iddia edemez. İnsanlar sadece sorumluluk çağında yapmış olduklarıyla iyi veya kötü sıfatına hak kazanırlar. Kur'an'da "her çocuk İslâm fitratında doğar" demektedir ki, böylelikle herkesin doğuştan hem eşit, hem de masum olduğu belirtiliyor.

Dinin insan münasebetleri bakımından en çok önem verdiği şey adalettir. İslamiyet'e göre "Allah adl ve ihsan ile hareket etmeyi emreder." Görülüyor ki başkalarına muamele ederken ilk gözeteceğimiz şey adalet, sonra da ihsandır. Yarlıgama fikrini anlatırken adalet ile ihsanın farklarını belirtmiştik. İnsanların asıl görevi adalettir. Çünkü yarlıgayıçı davranış insanın her zaman kolaylıkla yapamayacağı kadar zordur. Biz bir hareketi ancak dışarıdan kavranabilen taraflarıyla, yani objektif özelliklerine göre anlayabiliriz. Adalet işte bu objektif duruma göre karar vermektir. Bu adalet

tam olmayabilir, ama elle tutulup gözle görülmeyen şeylerin dışındaki gerçekleri ancak Tanrı bilir.

İnsanların hukukî durumlarını belirten şey, birbiri-leri karşısındaki durumları değil, Tanrı karşısındaki durumlarıdır. Allah'ın kulu olarak herkes birbirine eşittir, bunlardan birini öbürüne üstün tutarak mu-amele etmek Allah'ın kanununa karşı gelmek olur. Bu prensip sadece Müslümanlar için değil, bütün insanlar için geçerlidir. Bu yüzden her din ve mezhepten insan-ılar İslâm ülkelerinde rahat ve huzur bulmuşlardır. Bir Yahudi'nin hakkı bir Müslüman'ınki kadar korunmuş, yoksul ve düşük mevkili birinin hakkı kudret sahibi kimselere yedirilmemiştir. Bu adaletin sağlanmasında-ki en önemli faktörlerden biri de, dinin kul hakkı için koymuş olduğu sıkı hükümlerdir. Dine göre insanlar bir taraftan örür insanlara, bir taraftan da Allah'a kar-şı vazife ve mesuliyetlere sahiptirler. Bu mesuliyetlerin yerine getirilmesinde yapılacak kusurlardan dolayı, Allah'a veya insanlara karşı suç işlemiş oluruz. Herkes yaptığından mesul tutulacağına göre, biz de bu suçları-mızın hesabını vermek, yani adalete boyun eğmek zo-rundayız. Allah en büyük bağışlayıcıdır, onun büyülü-gü karşısında bizim kusurlarımızın hiçbir kıymeti ola-maz. Bu yüzden Allah kendisine karşı işlenmiş kaba-hatları her an affedebilir, ama bir insana karşı işlediği-miz suçu affetmez. İslam'da bu türlü suça "kul hakkı yemek" denir. Kul hakkı yiyan bir kimse, ancak o kişi tarafından affedilirse Allah tarafından da bağışlanır, affedilmezse Allah adaletle hükmeder, yani işlenen suçun karşılığı olan cezayı verir. Şu halde böyle bir ce-zayı hak etmemek için başkalarının haklarını çiğneme-meye bilhassa dikkat etmemiz gereklidir.

Dinin hemen her sahada ahlâkî buyrukları vardır, fakat bütün bunların özünü bir-iki cümle içinde özet-

lemek mümkündür: İnsanın insana zarar vermemesi, herkesin birbirine faydalı olması. Bugün bütün insanlar için geçerli sayabileceğimiz ahlâk kaidelerinin hepsi dinde vardır. Esasen din, kaynağını Tanrı'dan alan bir ahlâk sisteminden ibarettir.

Aşağıda hukukun temellerini anlatırken, dinin ahlâk bakımından toplum için taşıdığı önemi daha iyi göreceğiz.

B. Adalet İlkesinin Uygulamaları

1. Hukuk ve Temelleri

Hukuk, yaptırıcı gücü (müeyyide) bulunan kaidelerden meydana gelmiş bir sistemdir. Bir ülkenin kanun ve nizamları o ülkenin hukuk sistemini meydana getirir. Bazan da hukuk denince, insanlar arası münaşbetlerin nasıl olması gerektiği hakkında ileri sürülen her türlü fikir ve teori anlaşılır. Bu ikinci anlayışa göre, hukuk, hakkın ve haksızlığın ne olduğunu araştırır. Şu halde hukuk bir ahlâk sistemidir, fakat bazı özelliklere sahip olması bakımından ahlâkin öbür kaynaklarından (örf ve âdetler, din) önemli bir şekilde ayrılır. Biz burada hukuk derken bir memlekette geçerli olan kanun ve nizamları (pozitif hukuk) anlayacağız. Hak meselesini araştıran sâbjektif hukukun ne olduğu ise aşağıda görülecektir. Pozitif hukuk, ideal adaletin bir uygulanış tarzıdır, ama teori ile uygulama arasında daima önemli farklar ortaya çıkar. Bu yüzden hukuk kaideleri, o ülkede geçerli olan ideal adalet anlayışına uyacak şekilde değişimlere uğrar. Bununla beraber, hukuk ile adalet arasındaki farklılık, sadece teori ile uygulama arasındaki uygunsuzluktan ibaret değildir. Bu farklılık daha ziyade hukukun kaynağı hakkındaki

değişik anlayışlardan doğmaktadır ki, ileride bu noktayı göreceğiz.

a. HAK VE HAKSIZLIK KAVRAMI

Bu kavramlar daha çok hukuk felsefesinin konusudur. Hukukun uygulamasında bu problemlerin çözülmüş olduğu farzedilir ve ona göre hükm verilir. Uygulamaya göre hak ve haksızlık halleri kanunda (kanun yoksa örf ve âdette) gösterilmiştir, fakat bunların neye dayandırıldığına bakılmaz.

Hukukun kaynağı ne ise, hak ve haksızlık kavramlarının kaynağı da odur. Bu kaynaklardan başlıcası olan örf ve âdetler, genellikle teorik temelden mahrumdurlar, yani bir davranışın niçin doğru veya yanlış olduğu münakaşa edilerek bir karara varılmış değildir. Örfe göre doğru veya haklı olan şey, kökü uzak mazide olan ve cemiyetin bütünü (veya büyük çoğunluğu) tarafından haklı diye benimsenmiş olan şeydir. Kökü çok eskide olan ve çoğunuğun benimsediği şeyle münakaşa konusu olmaz, mutlak hakikat diye kabul edilir. Örf ve âdetlerin modern hukuk sistemlerinden daha güçlü olmalarının başlıca sebebi de budur. Hiç şüphesiz, bunlar başlangıçta cemiyetin gerçek ihtiyaçlarından doğmuş ve ihtiyaçlara cevap veren normlar olarak benimsenmişlerdir, ama çoğu zaman bunların başlangıç sebepleri unutulduğu gibi, çok defa da o sebepler ortadan kalktığı halde örf ve âdetler devam edebilmektedir. Şu halde uygulama bakımından örf ve âdetin haklı dediği şeye haklı, haksız dediğine de haksız diyoruz.

Bu anlayışı eksik ve hatalı sayanlar çıkabilir, nitekim çıkmıştır. Bir defa, örf ve âdetler cemiyetin değişme suratının oldukça gerisinde kalırlar, böylece onların gerçek ihtiyaçları tam karşıladığı söylenemez. İkin-

cisi, örf ve âdetler cemiyeti esas aldıkları için, ferdi genellikle himayesiz bırakırlar. Bunları benimsemeyen bir kimse, cemiyetin dışına mı itilecektir? Cemiyetin öbür fertler için tanıdığı haklar bu ferde verilmeyecek midir?

İşte bu son noktada örf ve âdetlerin hak anlayışına karşı en büyük itiraz yapılmaktadır. Örf ve âdetler her ülkeye göre değişir. Bunlarda üniversal bir mahiyyet bulunmadığı için "değişmez hak" ve "insan hakları" kavramı da yoktur. Kaldı ki, örf ve âdetlerin hak ve haksızlık anlayışı izafî (insanlara, yer ve zamana göre değişir) olmak bakımından da her zaman itiraz edilebilir şeylerdir.

Modern hukuk sistemleri bu eksikleri giderecek şekilde hazırlanmaya çalışılıyor, ama onların da hak ve haksızlık için değişmez esaslar bulduğu söylenemez. Hukuk kaideleri gitgide daha üniversal oluyor, ama bir şeyin üniversal olması, onun mutlak bir kıymeti temsil ettiğini göstermez. Kısacası, hak ve haksızlık kavramları zamana, ülkelere ve hatta şahislara göre değiŞebilen birer anlayış olmakta devam edecektir. Bu meseleye kesin bir çözüm bulunamayışı ile ilgili müna-kaşalardan, daha evvel, ideal adalet başlığı altında bahsetmiştik. Aslında hak kavramı ile adalet birbirinden ayrılamaz, birinin dayandığı şey öbürünün de dayanağı demektir. Bununla beraber insanlar adaleti bulmaya yani hak kavramı konusunda daha açık-seçik bir anlayışa varmak hususunda devamlı bir çaba içindedirler. Bu kavramların izafî olması haksızlığı meşru kılamaz. İnsanlar hak ve haksızlık konularında az-çok ortak anlayışlara varmaktadır ve kanunlar da bu anlayışı temsil edecek şekilde hazırlanır.

b. HUKUKUN SOSYAL KAYNAĞI

Hukukun temel prensiplerinden biri, kanun ve nizamların ülkedeki ahlâk anlayışını aksettirmesidir. Bazı ilim adamları bu yüzden hukuku tarif ederken "kamu vicdanının yaptırım (müeyyide) gücü kazanmış olması"dır, derler. Eğer bir memlekette insanlar anne ve babaların küçük çocuklara bakmakla yükümlü olduklarına inanıyorlarsa, devlet bu inancı bir kanun haline getirir, aksine hareket edenlere ceza verir. Böylece hukuk, kamu vicdanının devlet gücü ile kuvvet kazanması ve devletin ahlâkî koruyucu bir tavır alması demek olur¹. Fakat hukukun kamu vicdanını aksettirmediği haller de vardır. Bu halleri şöylece özetleyebiliriz:

- 1- Hukuk ahlâktan doğmakla beraber, hukukun ahlâk doğurduğu durumlar da vardır. Bütün devrimci hukuk sistemleri bu prensipten hareket eder. Bazı davranış tarzlarının örf ve âdet haline gelmesi, onların uzun zaman toplum için uygulanışından ileri gelmektedir. O halde kanun yoluyla bazı şeylerin uygulanışını temin ederseniz, zamanla bu uygulamalar birer örf haline gelir. Başka ülkelerden hukuk sistemi alarak uygulayanların veya mevcut sistemden çok farklı kaideler getirenlerin dayandığı başlıca savunma noktalarından biri de budur. Savunma noktası diyoruz, çünkü ideal olan durum, ülkenin hukuk anlayışıyla kanun ve nizamların uzlaşmasıdır. Kanun koyucular bu uzlaşmayı su veya bu şekilde sağlamak zorundadırlar. Bazı batılı devletler sömürge ülkelere kendi kanun sistemlerini yerleştirmeye kalktıkları zaman, insanların hukuk anlayışları ile idarecilerin kanunları şiddetli bir çatışmaya girmiş, neticede hem hukuk hem de ahlâk

¹ Bütün kanunlar örf ve âdetlerden çıkmaz. Hukukun bir kısmı da örf ve âdetleri ilgilendirmeyen sahaları düzenleyici kaidelerden meydana gelmiştir. Meselâ trafik kanunları böyledir.

zarar görmüştür. Meselâ Madagaskar'ın putperest halkı arasında Hıristiyan hukuku girdiği zaman, ahlâkin kaynağı olanecdad otoritesi yıkılmış ve artık bu otoriteye uymayan halk arasında temizlik âdetleri ortadan kalkmıştır. Burma'ya İngiliz hukuku girince de suçların şiddetle arttığı, insanların kanunda birtakım boşluklar bularak sahtekârlık yapmak üzere hukuk tahsili-
ne çokraigbet ettikleri görülmüştür.

2. Hukuk kamu vicdanının bütününe değil, çok defa belli bir zümrenin hukuk anlayışını aksettirir. Adalete en çok uyduğu iddia edilen modern demokrasilerde bile kanunlar parlamentoda çoğunuğu elinde bulunduran siyasi partinin görüşlerini temsil eder. Hatta bu görüşler o partinin seçmen kitlesi bakımından bile "kamu vicdanı" sayılabilir. Kanunların bu kusuruna daha önce "ideal adalet" bahsinde dokunmuştur. Hakikatte parlamenter hukuk sisteminin de kendine göre haklı tarafları vardır. Bir ülkede kamu vicdanının toplumun her kesiminde birbirine benzediğini iddia etmek çok güçtür. Hangi grubun, hangi zümrenin menfaatları kamu menfaatı, hangi zümrenin anlayışı kamu vicdanı sayılacaktır? Kanunlarda gözetilmesi gereken "umumî ahlâk ve adab" hangi çevrenin ahlâk ve adabıdır? Kanun koyucu bütün milleti içine alan genel mahiyette, objektif, yaygın kaideler bulmak zorundadır. Ancak bu kaideler birer kanun halinde yürürlüğe girdikten sonra ki toplumun çeşitli kesimlerinde ortak birer davranış standardı olurlar.

Görülüyor ki, kanun ve nizamlar toplumun ahlâk değerlerini tam olarak temsil etmedikleri zaman da kendileri bir ahlâk normu olarak topluma mal edilebilir. Buradan anlaşılacağı gibi, hukukun kaynağı çok defa örf ve âdetlerdir, ama her zaman hukuk bu kaynağa dayanmaz. Örf ve âdetler ya toplumun içinden

cıkmış kontrol mekanizmalarıdır, yahut kökleri başka olsa bile topluma mal olduğu için yine sosyal değer taşıyan bütünlərdir. Acaba örf ve âdetlere dayanmayan hukukun kaynağı sosyal değil midir?

Önce hukukun kaynağı denince ne anlaşıldığını kısaca belirtelim: Hukukun kaynağı, hukuk kaidelerini koyan makam veya bu kaidelerin dayandığı temel demektir. Bu makam dinî hukukta Tanrıdır. Din hukuku kutsal kitap ve peygamberler vasıtasıyla Tanrı'dan gelen emir ve yasakları ihtiva eder. Bugünkü demokrasilerde hukukun kaynağı, millet iradesini temsil etmek durumunda olan parlamentolardır. Monarşilerde hükümdarlar emirnameler neşrederek hukuk nizamını kurmaya çalışırlar. Bazan hukukun kaynağı denince kanun ve nizamların dayandığı otorite akla gelir. Hakkıkatte hukuku yapan makam ile onun dayandığı otorite aynıdır. Demokrasilerde hukuku yine millete ait müesseseler korur, dinî hukukta Tanrı'nm nizamını kurmakla görevli makamlar veya bizzat Tanrı vardır. Monarşilerde ise hukukun kuvveti hükümdarın gücüdür.

İlk bakışta sadece demokrasilerde hukukun sosyal temellere (milletin örf ve âdetlerine, umumî ahlâk ve adaba) dayandığı zannedilir. Fakat kaynağı ne olursa olsun bütün hukuk sistemleri ya cemiyetin ihtiyaçlarından doğmuş veya o ihtiyaçlara cevap vermek üzere ortaya konmuştur. Bir hukuk sisteminin dine dayanması, onun sosyal temele dayanmadığını göstermez. Çünkü din en büyük sosyal müesseselerden biridir. Mutlak kudrete sahip hükümdarlara gelince, onlar da bu otoritelerini şu veya bu şekilde topluma dayandırmışlardır. Yayınladıkları emirnameleri kabul ettirebilmek için onları meşru göstermek zorundadırlar.

Kısacası, hukuk belli-başlı sosyal müesseselerden

biridir. Fakat yine de sosyal kaynaklı hukuk ve tabîî hukuk diye bir ayırım ve bir münakaşa konusu vardır. Burada sosyal kaynaklı hukuk denince lâik hukuk anlaşılmalıdır. Şu halde münakaşanın esası daha ziyade otoritenin dayandığı kaynakta toplanıyor. Hukuk tamamen beserî münasebetlerden mi çıkmalı, yani ülkede belli bir zaman içinde çatışan menfaatların ulaştığı çözüm noktasını mı temsil etmelidir, yoksa belli bir zaman ve mekânın ötesinde, herkes ve her zaman için geçerli olabilecek prensipleri mi ihtiva etmelidir? Hukuku birinci manasıyla anlayanların her zaman geçerli prensipler üzerinde durmayacakları aşıkârdır. Çünkü cemiyette iktidar ve menfaat münasebetleri devamlı değişme halindedir. Üstelik tamamen beserî temellere dayandırılan hukukun otoritesi de yine insanlar, yani geçici ve değişir varlıklar olacaktır. İkinci manada hukuk anlayışına sahip olanlar ise, hukukun kaynağı ve otoritesi olarak insan-üstü bir güç bulmak zorundadırlar. İşte tabîî hukuk görüşü burada ortaya çıkıyor.

b. TABÎÎ HUKUK DAYANAĞI

Tabîî hukuk, hukukun insan-üstü bir kaynağa dayandırılması demektir. Daha önce de gördüğümüz gibi, tabîî hukuk taraftarları, eşyanın tabiatından doğan birtakım zarurî münasebetlerin (tipki fizik kanunları gibi) mevcut olduğunu iddia ederler. İnsan-üstü bir kaynaktan gelen değişmez münasebetleri ihtiva etmek bakımından ilâhî hukuk da bir çeşit tabîî hukuktur. Hukuk, tabiat nizamından da Tanrı'nın iradesinden de doğmuş olan, hem kaynak hem otorite bakımından beserî, lâik hukuktan farklıdır. Bazıları işte bu yüzden "sosyal hukuk" ile "tabîî hukuk"u ayrı mahiyette birer sistem olarak görürler.

Bizim pozitif hukuk kaidelerinin dışında evrensel

bir hukuka göre yaşayıp yaşamadığımız, tabiattan veya Tanrı iradesinden gelen bir hukukun bulunup bulunmadığı konusu isbat edilmiş değildir, esasen isbat konusu da olamaz. Tabîî hukuk bir inanıştan ibarettir, ama bu inanış birçok modern hukukçuyu da ciddî bir şekilde ilgilendirmektedir. Bir an için diyelim ki insan-üstü bir hukuk kaynağı yoktur, ama böyle bir inanışın bize kazandırdıklarını inkâr edebilir miyiz? Bazı hukukçular tabîî hukuk inancının zarurî veya en azından faydalı olduğunu söylüyorlar. Demek ki, tabîî hukukun tarihî bir gerçeği olmadığını kabul etsek bile, onun fonksiyonel bir kıymeti bulunduğu kabul etmek zorundayız. Nedir bu kıymet? İnsanlar tabîî hukuka inanırlarsa ne kazanırlar?

Bugün en adaletli diye bildiğimiz demokratik hukuk sistemlerinin bile birtakım iktidar ve menfaat münasebetlerini aksettirdiğini söylemiştık. Kanunlar ve nizamlar eninde sonunda kuvvetli olanın menfaatını korumaktadır. O menfaatı koruyacak şekilde hazırlanmaktadır. Kuvvetlinin azınlık veya çoğuluk olması da durumu pek değiştirmez. Şu halde şöyle bir soru sorulabilir: İnsanlar hukukun adalet tanımayan bir menfaat çatışmasından doğduğunu kabul ettikleri zaman mı, yoksa insan menfaatlarının üstünde ilâhî veya tabîî bir irade bulunduğuna inandıkları zaman mı adalet daha çok sağlanır? Tanınmış hukukçu E. Cahn bu noktada tabîî hukuk anlayışının üstünlük kazandığını söylüyor. Lâik hukuk taraftarları kendi kanunlarının da eşitlige, temel hak ve hürriyetlere, zayıfların himayesine vs. pekâlâ yer verdienenini söyleyebilirler. Fakat bütün bunlar tabîî hukuktan gelen kavramlar değil midir? İnsanların eşitliği, vazgeçilmez birtakım haklara sahip oluşları bize tamamen tabîî veya ilâhî hukuktan gelmiş prensiplerdir. Denilebilir ki, kaynakları ne olursa olsun,

bunlar artık lâik hukukta yerini bulmuştur. Bu yüzden tabîî hukuk anlayışına artık hiçbir ihtiyacımız kalmamıştır. Buna da şöyle cevap verilebilir: Adalet kaideleinin bugünkü hukukta yer bulması, yüzyillardır devam edegeleen bir tabîî hukuk anlayışının eseri olmuştur. Bu anlayıştan mahrum bir hukuk sistemi uzun yıllar uygulandıktan sonra artık eşitliğin, temel hak ve hürriyetlerin dayanağı ortadan kalkmış olmayacağı mıdır?

İnsan-üstü otoriteye dayanan bir hukuk anlayışının daha çok adalet getireceğini rahatlıkla söyleyebiliriz, ama bu anlayışın da çok önemli bir kusuru vardır. Tabîî hukuk bir inanca (ilâhî veya tabîî iradeye inanç) dayandığı için, ancak o inanca sahip olanlar arasında tesirli olabilir. İnsanın tabiatta yapayalnız olduğunu, herşeyi kendi başına ve kendi yolunda yapmak durumda bulunduğu kabul edenler için tabîî hukukun geçerliliği yoktur. Zaten lâik sistemlerin doğusu bu gerçekten ileri gelmektedir. İnsanların inançları farklı olduğuna ve herkes istediği gibi inanmaka hür olduğuna göre, hukuk sistemini insan-üstü unsurlardan ayırmak suretiyle bu çeşitli inanç sahipleri arasında ortak noktalar araştırmak, herkesin kabul edebileceği birtakım dünyevî prensipler bulmak gerekiyor. Fakat dünyevî hukukun kusurlarına ne diyeceğiz?

Aslında bu mesele, hukukî olmaktan ziyade felsefidir. İnsan iradesi dışında herhangi bir kuvvet kabul etmediğimiz takdirde, onu adalette de gaddarlıkta da kendi başına bırakıyoruz demektir. Bazı yazarlar ve ilim adamları gerek komünizmin, gerekse nazizmin insanlığa getirdiği felâketleri bu türlü bir inanç yokluğuna bağlarlar. Dostoyevski "eğer Tanrı yoksa hersey mübahtır" diyor. Belki öyle, ama bu münakaşa herhalde biteceğe benzemiyor.

2. Sorumluluğun Temelleri ve Dereceleri

Gerek ahlâkî gerekse hukukî sorumluluk, herhangi bir durumda kendisinden bekleneni yapmayan kişi için vardır. Bir kimse belli bir durumda yapması gereken şeyi yapmazsa onu sorumlu tutarız. Şu halde sorumluluk bir çeşit vazifedir. Vazifesini yapmaktan kaçınan veya tersini yapan kişi, sorumluluğunu yerine getirmemiş demektir. Suçlu ile sorumluluğu birbirinden ayırmak gerektir. Hepimiz her an şu veya bu şeyleden sorumluyuzdur. Ancak her zaman sorumluluğumuzun gereğini yapmayız. Buna rağmen günlük hayatta sorumluluk, daha çok bu ikinci ve menfi manasıyla kullanılmaktadır. Sorumlu şahıs denince, daima, beklenenin aksine davranışmış bir kimse akla gelir. Sorumluluğun karşısında bir ahlâkî veya hukukî ceza vardır ki, ceza kavramını, aşağıda "yaptırıcı kuvvetler" bölümünde ele alacağız.

Yaptığımız tariften anlaşılacağı gibi, sorumlulukta başlıca iki kavram karşımıza çıkıyor. Bunlardan birincisi "beklenen davranış", öbürü ise bir şeyi yapmak veya yapmamak yolundaki "tercih"tir. Bu iki kavramı iyice inceleyelim.

1. Beklenen Davranış

Toplumun insandan hangi davranışları bekleyeceğini esas itibariyle: a) Şahsin özellikleri ve b) Şahsin içinde bulunduğu durum belirler. Şu halde her insan dan her durumda aynı şeyi bekleyemeyiz ve dolayısıyle onları aynı derecede sorumlu tutamayız. Önce şahsa ait özellikleri ele alalım. Cemiyette her insanın bir mevkii vardır. Mevki (statü) denince sadece resmî görev kademelerini değil, insanların cemiyet içinde baş-

kalarına nisbetle işgal ettikleri her türlü yeri anlayacağız. Bütün mevkiler izafidir. Bir kimse idareci ise, onun karşısında bir de idare edilenler var demektir. Aşağı tabakadansa, kendi üstünde başka sosyo-ekonomik gruplar var demektir. Cinsiyet bile izafidir. Bütün insanlar tek cinsten olsalardı, bizde cinsiyet kavramı bulunmazdı. Böylece cemiyette herkes çiftçi, memur, erkek, çocuk, genç kız, politikacı, öğretmen, aile reisi, emekli, vs. olmak üzere herhangi bir anda bir veya birkaç mevki işgal eder.

Bir mevkide bulunan insanın yapması gereken şeylere onun rolü denir. Aile reisi olan bir kimsenin rolü aileyi idare etmek, aile birliğini korumak, geçimsizlikleri ortadan kaldırmak, aile fertlerine yol göstermek vs. dir. Bir mevkiye ait roller, o mevkiye cemiyet tarafından bağlanmıştır. Yani cemiyet belli rollerde bulunan kimselerden belli davranışlar ister. İşte yukarıda "şahsin özellikleri" derken bunu demek istiyorduk.

Buraya kadar yapılan açıklamalardan anlaşılacağı gibi, cemiyet herkesten rolünü kusursuz oynamasını ister. Bir kimseden beklenen davranışla onun gerçek davranışı arasında ayrılık varsa, şahıs, bu ayrılığın derecelerine göre sorumlu tutulur, yaptığıın cezasını ödemek zorunda kalır. Bazı roller bir cemiyetin bütün fertlerinde ortak olabilir, bazıları ise çok küçük bir grup içinde kalır. Karmaşık bir cemiyette insanın bir anda işgal ettiği birkaç mevki, ondan zıt roller isteyebilir ve bu gibi hallerde şahıs, bir mevkiin istediğini yerine getirince mutlaka öbür mevkie ait rolü bakımından kusur işlemış olur. Bu türlü rol çatışmaları hukuk ve ahlâk bakımından önemli problemler teşkil eder. Birçok roman ve filmlerde bu konuların işlendiğini görürsünüz. Vazifesi yüzünden ailesini ihmali edenler,

düşman tarafından birini sevdiği için savaş sırasında ne yapacağını bilemeyecekler, annesi ile karısı (veya kocası) arasında şaşırıp kalan evli kimseler vs. her zaman rastlanan tiplerdir.

2. Tercih Meselesi

İnsan kendinden beklenen yerine zıt bir hareket yaparsa kusur işlemiş olur ve sorumlu tutulur demişti. Demek ki ancak iki türlü davranışın da ne demek olduğunu bilmek, sonra bunlardan biri üzerinde karar vermek halinde sorumluluk bahis konusudur. Yaptığı hareketin şuurunda olmayan kimseler sorumlu tutulmazlar. Akıl hastaları (veya zayıf akıllılar) ile aşırı derecede sarhoş kimseler, şiddetli bir uyuşturucu ilâcının tesirinde kalanlar yaptıklarından sorumlu değildirler. Cemiyet, akıl hastası ve sarhoş da yaptığının farkında değil diye tamamen kendi haline bırakılmaz. Akıl hastaları başkalarına zarar veremeyecekleri bir yerde müşahede ve tedavi altında tutulurlar, sarhoşluk ise sorumluluğu büsbütün ortadan kaldırırmaz, ancak derecesini hafifletir.

Yaptığını bilmeyecek durumda olanlar hukuk dililey "aklî melekeleri"ni geçici veya devamlı olarak, kısmen veya tamamen kaybetmiş kimselerdir. Başka bir ifade ile bunlarda "muhakeme" bozukluğu vardır. Düşündükleri, gördükleri ve işittikleri ile gerçek arasında uygunluk bulunmadığı için yanlış karar verirler ve ona göre de yanlış davranış yaparlar. Fakat insan sarhoş veya akıl hastası olmadığı zaman da "aklî melekeleri" tam yerinde bulunmayabilir. Çocukluk çağında insanın zihni iyice gelişmemiştir, üstelik yeterli bilgi ve görgüsü de olmadığı için onu sorumlu tutamayız. Aynı şekilde, çok ileri yaşlarda da insan zihni çökmeye başlar ki günlük dilde biz buna "ikinci çocukluk" deriz.

Böylece çocuklar ve yaşlılık bunamasına uğrayanlar normal yetişkinler gibi sorumlu değildirler.

İnsanın tercih yapması için sadece birden fazla alternatifin bulunması ve bu alternatiflerin normal bir kafa ile görülmüş olması yetmez. İnsan bu alternatiflerden hangisini isterse yapabilecek durumda olmalıdır ki, bekleneni yapacak yerde beklenmeyeni yaptı diye sorumlu tutulabilisin.

Sorumluluğun derecelerine gelince, bu konuda sorumlulukla ilgili ahlâk veya hukuk kaidesinin kaynağına bakmamız gerekiyor. Kaidenin kaynağı hangi makam veya otorite ise, biz birinci derecede o otoriteye karşı sorumluyuz. Böylece, ilâhî hukukla ilgili konularda temel sorumluluk Tanrı'ya karşısıdır, lâik hukuk sistemlerinde ise cemiyete karşı sorumlu bulunuruz. Burada hemen şunu da belirtelim ki, günlük konuşmada "vicdanî sorumluluk" denilen şeyin kendi başına bir gerçekliği yoktur. Vicdanımız Tanrı, insan, cemiyet, kendi benliğimiz vs. hakkındaki inançlarımızdan meydana gelmiş bir iç kontrol mekanizmasıdır. Vicdanımız bizi kendine karşı değil, ahlâk ve hukuk kurumlara karşı sorumlu tutar.

Kaynağı aynı olduğu zaman bile her hareketimiz bize aynı derecede sorumluluk yüklemeyez. Her davranış, meydana getirdiği zararın derecesine göre bir sorumluluk doğurur. Zarar kavramı ve onun derecesine ait ölçüler her zaman ve her yerde aynı değildir. Herkes bu konuda kendi vicdanına göre hükmü verir. Fakat hukuk kurumları meseleyi ferdî vicdanların sübjektif yargısından kurtarmak için birtakım standartlar koyarlar. Zararın maddî olması veya belli kişilere karşı açılması şart değildir. Bazan topluma karşı işlenmiş suçlar, fertlere karşı işlenenden daha fazla ceza görür. Hukukta manevî zarar, yine kanun çerçevesinde kal-

mak şartıyla, hakimlerin takdirine bırakılmıştır. Maddî zarar halinde ise herkesin kabul edebileceği objektif ölçüler kullanılır. Hukuk mümkün olduğu kadar objektif ölçüler kullandığı halde, cemiyetin verdiği hükümler çok defa başka temellere dayanır ve bu yüzden çok defa hakimin kararı, cemiyetin kararı ve bahis konusu olan şahsin kararı birbirini tutmaz. Bununla beraber, hukukun objektif olması bazan pekâlâ yanlış sonuçlara da yol açmaktadır.

Sorumluluğun derecelerini aşağıda (b) şıkkında tekrar ele alacağız. Simdilik şu kadarını hatırlayalım ki, sorumluluğun temeli hürriyettir. İnsan bir şeyi yapıp yapmamakta serbest olduğu zaman onun için sorumluluk bahis konusu olabilir. Hürriyet ise kişinin karşısında gerçek alternatiflerin bulunması demektir. Hür olduğumuz prensip olarak kabul edilse bile, her yol bize her zaman ve eşit derecede açık olmaz. İşte sorumluluk derecesini tayin ederken en çok düşünülecek olan ve bizi en fazla güçlüge düşüren noktalardan biri de budur.

a. SORUMLULUĞUN SOSYAL KAYNAKLARI

Yukarıda mevki ve rol münasebetlerinden bahsetterken, cemiyetin fertlerden belli durumlarda belli davranışlar beklediğini söylemiştık. İnsan hangi mevkide ise o mevkie ait rol davranışlarını yapmalıdır. Fakat bu davranışların neler olacağını cemiyet nasıl, hangi şekillerde tayin eder? Rollerin veriliş tarzına göre sorumluluğun dereceleri neler olabilir?

İnsanlar bazı mevkileri doğumla birlikte kazanırlar, yani o mevkilerin alınmasında kendi irade ve kararları yoktur. Cinsiyetimiz böyledir, biz dişi veya erkek olarak doğarız, şu veya bu tip bir ailenin şu veya bu tip bir çevrenin insanı olarak dünyaya geliriz. Böylesi

lece, bazı mevkilere ait roller bizim ilk çevremizin rol anlayışına göre bize öğretilir. Tıpkı bir aktör gibi, rejisörün bizim için münasip gördüğü ve yazarın istediği gibi biçimlendirdiği rolü oynamak zorundayızdır. Uslu bir çocuğun nelerden kaçınacağını, akıllı bir çocuğun neler yapacağını, cici kızların ve aslan oğlanların nasıl davranışması gerektiğini anne ve babamızdan öğreniriz. Onlar bize rol verirler, biz oynarız. Büyüklerin verdikleri bu roller, bizim ileride olgun bir insan olarak alacağımız mevkie ait davranışların sıra ile öğretilmesinden ibarettir. Ana dilin öğrenilmesinden iş ve çalışma terbiyesine kadar. Fakat bizim bütün rol davranışımız birtakım tekniklerin, maharetlerin öğrenilmesinden ibaret değildir. Bunlarla birlikte ve belki daha önemlisi, sosyal kıymetleri öğreniriz. Teknikler doğrudan doğruya öğretilir, kıymetler ise dolaylı bir şekilde ve çok defa farkına varılmadan öğrenilen şeylerdir. Bu yüzden herkes genel ahlâk kaidelerini öğrendiği halde intibak için gerekli teknikleri herkes aynı derecede kavrayamaz, bu ikincilerin öğrenilmesi hayli zordur.

Büyüklerimiz bizden bekledikleri şeyleri bize öğretirken çok defa ceza ve mükâfat yolunu kullanırlar. İstenilen davranışları yapmamız halinde mükâfat, aksi halde ceza verirler. Ceza ve mükâfatın her zaman maddî olması (şeker veya dayak) şart değildir, sevgi ve küskünlük gibi tavırlar da aynı şeyi belki daha kuvvetli bir şekilde yapar. Başlangıçta büyüklerimizi memnun etmek veya onların hoşnutsuzluğunu uyandırmamak için yaptığımız davranışlar zamanla şahsiyetimizin bir parçası haline gelir, sadece öyle yapılması gerektiğine değil, öyle yapmanın "doğu" olduğuna inanırız.

İnsanın oynadığı roller hep ana-baba veya diğer yetiştirici büyükler tarafından ona verilmiş olanlar değildir. Olgunluğa ulaştığımız ölçüde kendi takındığı-

mız rollerin sahası da genişler. Hayat o kadar karmaşıktır ki bir konuda öğrenmiş olduğumuz belli bir rol bizi intibak ettirmeye yetmez. İçine girmiş olduğumuz değişik çevreler bir "rol çatışması" yaratır ve biz önmüze çıkan değişik rollerden birini, kendi devamlı tavımız olarak seçer ve benimseriz. Günlük konuşma dilinde "şahsiyetini bulma" dediğimiz hadise de bundan ibarettir. Kendi başına bir rol alma daha çok olgun insanların işidir, çocuklar ya büyüklerin verdikleri rolü veya kendilerinin örnek aldığı büyüklere ait rolleri oynarlar.

Görülüyor ki bizden "beklenen" davranışlar "sosyal öğrenme" dediğimiz hadisenin bir neticesi olarak ortaya çıkmaktadır. Çocukluktaki öğrenmenin hepsi olmasa bile büyük bir kısmı "şartlama" yoluyla oluyor, kendi kararımızla takındığımız tavırlar daha sonraki yaşlarda görülüyor. Büyüklerin bize öğretikleri ise kendi zevklerinden ziyade cemiyetin norm ve kıymetlerini aksettirir. Şu halde sorumluluğun asıl kaynağı cemiyettir. Cemiyet bizden neyi bekliyorsa onu öğretiyor. Seçerek benimsemiş olduğumuz alternatifler de yine cemiyetin malıdır, yani onların kaynağı da cemiyettir. Fakat iş bununla bitmiyor. Sorumluluk konusunda hep yapılagelen ve belki hiç bitmeyecek olan münakaşalar, sorumluluğun tamamen sosyal kaynaklı olmadığını, öyle olduğu zaman bile çeşitli şekillerde yorumlanabileceğini göstermektedir. Şimdi buradaki başlıca ihtilâf noktalarını kısaca gözden geçirelim.

Daha evvel de görmüşük ki, hiçbir cemiyet bütün kesimleriyle homojen bir bütün teşkil etmez. Her cemiyet bir takım alt-kültür gruplarına ayrıılır ki burada çocuğa verilen ahlâk terbiyesi birbirinden az veya çok farklı olur. Cemiyetlerde tam bir tecennüs olsaydı birçok hukuk ve ahlâk problemleri hiç ortaya çıkmaz-

dı. Hukuk kurumları herkes için geçerli olan yazılı kaidelere göre çalıştığı için orada bu mesele kısmen halledilmiştir, ama yazılı olmayan hukukta ve ahlâk sahâsında sorumluluk değişik şekillerde yorumlanır. Cemiyetin her kesiminde müsamaha sınırında olan davranışlar farklıdır, daha doğrusu müsamaha sahası her yerde aynı genişlikte değildir. Daha önce verdiğimiz bir misalden hatırlanacağı gibi, batı cemiyetinde yüksek tabakadan birinin bir hizmetçiyi iğfal etmesi "yaramazlık" diye karşılanır ve o şahıs hukuk karşısında sorumlu olsa bile kendi çevresi gözünde sorumlu olmaz. Buna karşılık aynı şahsın iğfal ettiği hizmetçi kızla evlenmesini hukuk çok normal karşıladığı halde şahsın muhitinde bu hadise büyük bir skandal sayılır. Hizmetçinin mensup olduğu sosyal çevrede ise işler daha başka bir açıdan yorumlanır. Şimdi bu hadisede tarafların hakikî sorumlulukları nedir? Bizim memleketimizin bazı yerlerinde kan davası bir örf halindedir. Bu davayı gütmeyen şahıs kendi çevresine karşı sorumlu, kan davası güttüğü halde ise kanunlara ve ülkenin diğer kesimlerinden olan insanlara karşı sorumlu olur. Devlete göre sorumluluğun esası kanundur, ama bu emir insanların sosyal baskılardan kurtulmasına yetmiyor.

Bazı ilim adamları insan şahsiyetini cemiyetin bir yansımاسından ibaret görürler. Başkaları bizim nasıl olmamızı istiyorsa öyle oluruz derler. Fakat yukarıda da belirttiğimiz gibi, insan olgunlaşıkça kendine mahsus tavırlar almaya başlar ve kendini hep başkalarının açısından görmez, başkalarını kendi tavırları açısından görür ve değerlendirdir. Ahlâk konusunda takınılan tavırlar da böyle olmaktadır. Herkes cemiyetin ahlâk anlayışını olduğu gibi benimsemez. Bu yüzden sorumluluk anlayışı da değişir ve bir insan herkesin kendisini

suçladığı bir hadisede hiçbir sorumluluk duymayabilir. Yahut aksine, başkalarının omuz silkip geçtiği bir meşlede büyük bir sorumluluk duygusuna sahip olabilir.

İnsanı cemiyetin bir yansıması halinde görenlerin karşısında bir de insanla cemiyetin devamlı çatışma halinde olduğunu söyleyenler vardır. Bu ikincilere göre (ki meşhur Freud bunların başında gelir) insan aslında anti-sosyal bir varlıktır. Onun bütün gayesi doğuştan getirdiği tabîî ihtiyaçlarını karşılamak, yani haz ve zevk aramaktır. Cemiyet ise bütün müesseseleriyle bu arayışa engel olmaya, yahut hiç değilse değişik kanallara aktarmaya çalışır. Daha önemlisi, insan kendi tabiatının bir parçası ve hatta temeli olan ihtiyaçlardan hiçbir zaman kurtulamayacağı için, bunların tammin edilmesine engel olmak insanın saâdetini çignemek manasına gelir. Bu konularda cemiyetin insana yaptığı baskı bunalımlardan başlamak üzere akıl hastlığına kadar varır. Bütün anormallikler, tabîî isteklerin baskiya alınmasından ileri gelir. Şu halde böyle bir insan anlayışı ile bizim sorumluluk kavramını nasıl uzlaştırabiliz? İnsan tabiatı böyle ise, insanı nasıl ve neden sorumlu sayacağımız? Unutmamalıyız ki, sorumluluk tamamen sosyal bir kavramdır. Sorumluluğun bütün kaynağı cemiyettedir. Sorumluluk ancak ahlâkî bir varlık için bahis konusudur. Ahlâkî varlık ise sosyal bir varlıktır. Çünkü cemiyet olmadan ahlâk olmaz. Cemiyetin insandan beklediği şeyler onun tabiatıyla çatışıyorsa insandan sorumluluk beklemek hem yanlış hem de imkânsız olur. Yanlıştır, çünkü böylece insanın huzur ve saâdetine engel oluyoruz. İmkânsızdır, çünkü tabîî istekleri besleyen enerji hiçbir zaman yok edilemez.

Yukarıdaki teoriyi ortaya atanlar cemiyeti red veya inkâr etmiyorlar, ama onların şahsiyet anlayışı ile

bizim cemiyet anlayışımızı uzlaştırmak imkânsız görünmektedir. Bu noktada karşımıza daha da büyük bir problem çıkıyor. Acaba insan iradesi tabiî kuvvetlerin esiri midir, yoksa hür bir iradeden bahsedilebilir mi? Eğer bizim davranışlarımız bizim dışımızdaki kuvvetler tarafından tayin ediliyorsa, o zaman insana sorumluluk yükleyemeyiz. Hür irade ve determinizm adı altında felsefenin bir konusu olan bu meseleyi burada incelemeyeceğiz, zaten bu problem felsefede de çözülmüş değildir ve çözüleceğe benzemez. Yalnız biz bu vesile ile pratik ahlâk bakımından takınılan tavrı belirtelim. Bir insanın ahlâk veya hukuk-dışı eylemi kendi dışında bazı sebeplerden ileri gelebilir. Çok defa onu yetiştirenler bu hatalı hareketin manevî sorumlularıdır. Fakat cemiyet onları takip etmez, sadece suç eylemini yapan kişiyi cezalandırır. Böyle yapılması ise son derece akıllıca bir harekettir. Çünkü eylemcinin dışında sorumlu arandığı takdirde bu araştırmamanın hiçbir zaman sonu gelmez ve hiçbir suç ceza görmez. Cemiyet hadisenin temeldeki sorumluluğunu araştırmaya yine devam eder, ama eylemi yapanı mutlaka cezalandırır.

b. SORUMLULUĞUN ŞEKİLLERİ VE DERECELERİ

Hukukta sorumluluklar ve bunlara bağlı cezalar oldukça kesin kaideler halinde belirtilmiştir. Yazılı hukuka geçmeyen ahlâk konularında bu kesinlik bulunmadığı için ahlâkî sorumluluğun derecelerini ancak birbirine nisbetle bir büyüklük sırasına koyabiliriz. Şu durumdaki sorumluluk öbür durumdaki sorumluluktan daha büyüktür, gibi.

Sorumluluk genellikle hukuki, cezaî ve ahlâkî olmak üzere üç türlü olarak ayrılır. Bu ayırımın temeli

sorumsuzca hareket yapmamız halinde ne gibi bir karşılık göreceğimize dayanmaktadır. Bizi burada asıl ilgilendiren ahlâkî sorumluluğun müeyyidesi cemiyet tarafından ayıplanmak, horlanmak, alay edilmektir. İşin müeyyide (yaptırma) ile ilgili taraflarını biraz ileride 4 numaralı ara başlıkta ele alacağız. Acaba bu yaptırıcı güç kimselere, hangi hallerde ve ne derecede uygulanır? Bu soruya cevap verebilmek için cemiyetin manevî yapısına baktamız gerekiyor.

Her cemiyetin kendine mahsus bir kültürü vardır ve her kültürde bir kıymet (değer) sistemi bulunur. Cemiyet bu kıymetler arasında kendine göre bir hiyerarşi (mertebe sırası) kurmuştur. Bir yerde iktisadî kıymet bu sıranın en üstünde olabilir ve orada insanların en çok önem verdiği şey maddî refahtır. Bir başka kültürde din veya sanat daha önde gelebilir. Bu kıymet sırası bir cemiyetin tarihi boyunca da değişimeler gösterebilir. Böylece, her kıymet sahasına ait sorumluluklar da farklı olacaktır. Mesela sanayı medeniyetinden önceki cemiyetlerde (bugün de bunlardan pekçoguna rastlarız) en çok bilgi ve tecrübeyi en çok yaşayanlar kazanıyordu, bu yüzden farklı yaşlar arasındaki münaşebet şimdikinden çok kesin çizgilerle belirmiştir. Büyüklüler daima aşırı bir saygı ve itaat konusu olur, küçükler ise büyüklerin şefkat ve ihtimamına teslim edildi. Bugünün cemiyetinde yaş eski kıymetini çok kaybetmiş ve küçükle büyük arasındaki karşılıklı sorumluluk münasebeti de o ölçüde değişmiştir. Eskiden öğretici olarak babaya verilen kıymet formel tahsil müesseseleri (okullar) çoğalınca öğretmenlere aktarılmış, fakat gençlerin tahsil görmeden de iktisadî bağımsızlık kazanabildikleri bir devirde öğretmenin kıymeti düşmüştür.

Türk cemiyetinde vatan herseyden daha kıymetli sayılır, bu yüzden vatana karşı sorumluluğumuz da ön plânda gelir. Askerlik hizmetinden kaçmak en büyük suç olduğu gibi en büyük ayıptır da. Bizim eski cemiyetimizde bütün yüksek kıymetler -millet, vatan, din-devletin manevî şahsiyetinde temsil edildiği için, insanın en büyük sorumluluğu devlete karşıydı. Zamanımızda siyasi bünyenin değişmesi yüzünden bu eski münasebet aynı kalmamakla beraber, devlete karşı mesuliyet fikri yine kuvvetli bir şekilde devam etmektedir. Aile bizim kıymet verdığımız bir sosyal müessesese olmak itibariyle ona karşı, milletimize karşı birinci derecede sorumluyuzdur.

Sosyal kıymeti küçük olan veya hiç bulunmayan şeylere karşı sorumluluk çok az aranır. Meselâ dürüstlük her yerde aranan birsey olmakla beraber kumarda hile yapanları fazla ayıplamayız. Dostluk kıymet verilen birşeydir, ama birbirini tanımayan insanlar selâmlaşmadığı takdirde onlara kimse birşey demez. Bununla beraber cemiyetin genel kıymet sistemi bütün insanların vicdanına aynı şekilde ve derecede yansımadığı için, sorumluluk konusunda ferdî vicdanla kamu vicdanının çatıştığı haller de görülür. Biz çok defa çeşitli davranış alternatiflerinden birini seçerken cemiyetin bize yapacağı tepkiyi hesaplar ve etrafımızdaki insanlar tarafından sorumlu tutulmaktan kaçınırız. Halbuki ferdî şahsiyeti çok kuvvetli bazı insanlar, cemiyet ne derse desin, kendi vicdanlarında doğru bulduklarını yaparlar. Herkesin kendilerini suçlamasına rağmen, onlar kendi vicdanları karşısında masum olmayı tercih ederler. Cemiyette ahlâkî asıl ayakta tutan tipler de bunlardır, çünkü sosyal baskı her zaman doğru ve haklı istikamette olamaz. Böyle durumlarda "cemiyete karşı sorumluluk" derken anladığımız cemiyet, karşı-

mîzdaki somut insanlar değil, fakat vicdanımızda yer bulan ideal bir cemiyet kavramıdır.

3. Ahlâkî Yargı ve Yargı Kurumları

İnsan davranışını düzenleyen sistemleri sayarken genellikle din, hukuk ve diğer sosyal kontrol müesseseleri arasında ahlâkin da bunlardan biri olduğu söylenebilir. Hakikatte bütün sosyal kontrol müesseseleri bizim ahlâkî davranışımızı düzenlemektedir. Bu bakımdan onların hepsini de birer ahlâkî yargı kurumu olarak ele almak gereklidir. Ancak, burada çok önemli bir noktanın açıklığa kavuşturulması gerekiyor. Sosyal ahlâk sistemleriyle ferdî ahlâk birbirinin aynı şeyleşmez. Toplumun ahlâkî düzenlemek için koyduğu çeşitli sistemler, insanın karşısında belki birer davranış alternatifî teşkil ederler.
Bir konuda toplumun belli bir örfü veya âdeti varsa, yahut din belli bir yol gösteriyorsa, insan onlara her zaman olduğu gibi uymaz. Biz çok defa bir konudaki davranışımızı kendi değerlendirme ölçülerimize göre ayarlarız. Bu ölçü sosyal kaidelere uyduğu gibi, onlardan ayrılmaması da mümkündür. Şu halde ahlâkî yargı sadece sosyal değil, aynı zamanda ferdî bir iş oluyor.

Bir ahlâk sistemi düzenleyici kaidelerle birlikte bu kaidelerin çiğnenmesi halinde gösterilecek reaksiyonu ve kaidelerin uygulanmasına kimin nezaret edeceğini de gösterir.
Başka bir ifade ile, ahlâk normlarının kaynağı ne ise ahlâkî yargı organı da odur.
Böylece mese-lâ dinî ahlâkta davranışlarımızı Yargılama Tanrı'nın işidir. Son hükmü Tanrı'nın vereceği konular, dünyada dinin gösterdiği belli makamlar tarafından yargılanır. Eğer bir ahlâkî hareket aynı zamanda dinî hukukun da sahasına giriyorsa, daha doğrusu kamu haklarıyla ilgi-

liyse, o zaman dinî hukukun temsilcileri (Batıda kilise yetkilileri, bizde de eskiden Şeyhülislâmdan başlamak üzere aşağı doğru inen fetva makamlarıyla hem adlı hem idarî lider olan Kadılar) karar verirler. Kamu zararına yol açmayan hallerde toplum, yani o dine bağlı cemaat bir ahlâkî yargı organı gibi hareket eder. Hiç şüphesiz, hukuk organlarının uyguladıkları müeyyide (yaptırıcı güç) ile toplumun müeyyideleri birbirinden farklı olacaktır.

Lâik hukuk sistemlerinde ahlâkî davranışlarla ilgili yargı hukuk kurumlarına, başka bir deyişle mahkemelere aittir. Ahlâkî davranışlarımız başkalarına zarar verecek mahiyette ise mahkeme zararın cinsini ve giiderilmesi için neyin gerektiğini tayin eder. Genel ahlâk ve adaba aykırı davranışlarda olduğu gibi şahsî varlığı tahribe yönelen hareketlerde (hareket, itibar bozucu beyanlar vs.) de hakim, kanunun genel hükmü ile kendi takdirini birleştirerek bir hükme varır. Ahlâkî yargının maddî ölçüleri olamayacağı için, burada takdirin büyük rolü vardır, fakat hakim bu takdirinde kanunun gösterdiği hudutları aşamaz.

Yaptırıcı kuvvetler bahsinde de göreceğimiz gibi, hukuk kurumlarının ahlâkî yargısı ile diğer sosyal kontrol müesseselerinin yargıları arasında önemli bir cins farkı vardır. Hukuk, ahlâk kaidelerinin çiğnenmesi halinde işe karışır ve bu bakımından onun yargısı daima cezalandırıcı niteliktedir. Hukuk dışındaki bütün ahlâk düzenleyici kurumlarda ise ceza yanında mükâfat da kullanılır, yani bu ikincilerde ahlâka aykırılık yanında ahlâka mükemmel bir uygunluk hali de dikkatle gözlenmektedir. Hiçbir mahkeme bir kimseyi ahlâkî şahsiyetinin kuvvetinden dolayı mükâfatlandırmaz. Hukuk dışındaki sistemlerin, ahlâk düzeni bakımından, hukuktan daha önemli olmaları da herhalde bu

remizdeki şu veya bu kulübe üye olmuşuzdur. Kulüplerin ve meslek-dışı derneklerin yine kendileri çapında bir takım düzenleyici kaideleri vardır. Bu kulüpler her zaman açık faaliyet gösteren meşru birer kuruluş olmayabilir. Delikanlı çağındaki insanların kurdukları mahalle çeteleri veya herhangi şekilde kanun-dışı faaliyette bulunmak üzere kurulmuş olan çeteler, çok defa sözlü kaidelere bağlı olarak çalışırlar, fakat üyele-re bu kaideler iyice öğretilir.

Bizim için soyut varlığı olan büyük gruplarla her-gün karşılaştığımız küçük gruplar ahlâkî davranışımızı farklı şekilde etkilerler. Büyük grupların sistemleriyle ancak onları çiğnediğimiz zaman karşılaşıyor, bunun dışında varlıklarını pek hissetmiyoruz. Bazı hallerde büyük grubun kaidesini çiğnesek bile bunu gizli tutma imkânımız vardır. Küçük gruplarla olan münasebeti-miz günlük hayatımızın hemen her safhasını kaplar, bu yüzden de onların ahlâkî yargıları bizim için daha büyük bir mana ifade eder. Aynı şekilde, büyük grup-lar genellikle bizim dışımızda teşekkür etmiştir ve on-lara bağlı olup olmamak bizim irademizi gerektirmez. Gönüllü bir şekilde katılmadığımız grupların ahlâkî yargıları ise ferdî vicdanımızı fazla etkilemez. Típkı kanun gibi onu uygulayan kişilerle de tamamen objek-tif, hatta soğuk bir münasebetimiz vardır. Halbuki bize asıl tesir yapan şey, ahlâkî davranışımızın şahsî müna-sebetlerimize (anne ve babamızla, kulüp arkadaşları-mızla, okuldaki grubumuzla vs.) getirdiği değişikliktir.

Ne kadar çok sosyal kontrol organı varsa o kadar da ahlâkî yargı organı vardır. İlkel topluluklarda sos-yal farklılaşma hiç olmadığı için, hemen hemen bütün ahlâk kaidelerini din sistemi altında toplamak mümkündür. Hukuk, ekonomi, ahlâk vs. ayrı birer sistem haline gelmedikleri için orada ahlâkî yargı kurumları-

nın da çeşitli olması beklenemez. Fakat modern cemiyetin en büyük özelliklerinden biri, fonksiyon farklılaşmasının alabildiğine artması ve böylece ferdi kontrol eden ahlâkî yargı organlarının da çoğalmasıdır. Bugünün toplumundaki karmaşıklık ve farklılaşmanın pek çok konuda kolaylaştırıcı yenilikler getirdiği söylenebilse de, ahlâkî davranış konusunda büyük zorluklara yol açtığını belirtmemiz gereklidir. Kontrol organlarının çoğalması insanı çok defa güç tercih durumlarında bırakır. Bağlı bulunduğu sosyal grupların bizden bekledikleri şeylerin birbirine zıt düşmesi pek mümkündür ve biz böyle hallerde bir tarafın isteğini yerine getirirken öbürlerine ters davranışmış oluruz. Bu durumlarda açıkça bir norm çatışması vardır ve iki değişik norma aynı anda uymaya imkân yoktur.

Ceşitli sosyal grupların ferdi davranış için öngörüdüğü şeyler değişirken, ferdin bunlar karşısındaki tavrı da değişir. Çocukluğumuzda toplum adına karşımızda sadece ailemizi görürüz. Ailemizin bize gösterdiği ahlâkî davranış örnekleri ve ahlâkî inançlar ise oldukça tutarlıdır. Fakat büyüğükçe karşımıza toplumun diğer kesimlerinin de çıkması, bunların birbirinden farklı karakterler göstermesi, birbirlerinden az veya çok farklı ahlâk anlayışlarına sahip bulunuşları, bizi ahlâkî davranış ve düşünce konusunda daha ihtiyatlı ve neticeye daha hoşgörülü bir tavır takınmaya iter. Ahlâkin değişebilir olduğunu sonradan öğreniriz. Bunu öğrenince de ahlâkta nasıl değişimyen temel esaslar bulabileceğimizi araştırırız. Ahlâkin tabiatta maddî bir dayanağının olmayacağı, zaman ve yere göre değişmesi bizi bilhassa delikanlılık çağımızda, yani dünyayı yeni tanıtmaya başladığımız çağda etkiler. Kısa bir zaman için ahlâk kaidelerine de, ahlâk yargılarına ve yargı kurumlarına da eski mutlak güvenimiz sarsılır. Ahlâk

psikolojisi bahsinde göreceğiniz gibi, bu kargaşalık içindeki dünyayı bir düzen içine sokmayı isteriz. İşte bu safhada ahlâk meseleleri bizim için bir "düşünce" konusu olur. Ahlâkî davranış artık "şartlanma"ya değil, tenkidci düşünceye dayanacaktır. Düşünce işin içine girince de ferdî ahlâk ile sosyal ahlâk arasında isten-istememz bir çatışma çıkar. Bilgilerimiz, görgüleri-miz ve şahsiyetimizden gelen özellikler âdetâ bir prizma rolü oynar. Toplumun ahlâk sistemi bu prizmadan yansığı şekliyle bizim benliğimizde yerini bulur. Böylece, genel bir toplum ahlâkı her zaman bulunmakla beraber her insan bu ahlâkı kendi şahsiyetine göre şekillendirir. En ilkel toplulukta bile ahlâkî davranış bakımından fertler arasında bir çeşitlilik görülmektedir.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı gibi, ahlâkî yargı bakımından toplum ile fert arasında giderilmesi imkânsız farklar bulunacaktır. Toplum yapısının ve hayat tarzının genellikle istikrarlı olduğu zamanlarda toplum ahlâkı etrafındaki ferdî sapmalar hayli küçütür ve daima ihmâl edilebilir, hoş görülebilir. Büyüklük sosyal değişme devrelerinde ferdî farklar hoşörülen davranışların sınırını aşar ve o zaman aynı ahlâkî davranış hakkında çok değişik yargıların yapıldığı görülür. Böyle zamanlarda müesseselerin değişmesi fertlerin değişmesine göre oldukça yavaş gider -öyle olması toplum için daha faydalıdır- ve yeni bir ahlâk düzeni kuruluncaya kadar fert ve toplum çatışması devam eder. Bazılarımız bu çatışmada daha çok boyun eğici bir tavır takınırız, yanlış bulduğumuz şeyleri elimiz veya dilimizle değil de gönlümüzle düzeltiriz. Bazılarımız ise reformcu bir tavır takınır, hatta kendi şahısları bakımından fedakârlıklara girerler. Ancak burada bir noktayı daima gözönünde tutmamız gerekiyor: Eğer ahlâk namına yapılan ferdî çıkışların arkasında toplu-

mun henüz şekil bulmamış yargıları ve özlemleri yatıyorsa, o zaman bütün bu fedakârlıklar gerçek bir anlam taşır ve bir sonuca götürür. Bu da bize, isyan ahlâkinin bile toplum ahlâkına uymak demek olduğunu gösterir.

İleride "fazilet ve mutluluk" bahsinde ferdî vicdanın yargıları ile toplum ahlâkı arasındaki münasebeti başka bir açıdan tekrar ele alacağız.

4. Yaptırıcı Kuvvetler

a. YAPTIRICI KUVVETLER VE ÇESİTLERİ

Yaptırıcı kuvvet (müeyyide) insanı belli bir şekilde davranışmaya zorlayan kuvvet demektir. Biz istenen davranışımı yapmadığımız takdirde karşımıza bir kuvvet çıkar, bu kuvvetin doğuracağı sonuçlardan kaçınmak üzere bizden beklenen davranışını yaparız. Yaptırıcı kuvvet maddî olduğu gibi manevî de olabilir. Devlet fizikî (maddî) güç kullanarak bizi doğru yola sekeder, yahut yaptığımız yanlışın cezasını ödetir, kendi vicdanımızın baskısı ise tamamen manevîdir.

Yaptırıcı kuvvet olmadan ahlâkî davranıştan söz edemeyiz. Her ahlâk sistemi kendi kaidelerini uygulamak üzere bir takım yaptırıcı güçler de kullanır. Bunların nelerden ibaret olduğunu görmek için yukarıda ahlâkî yargı konusunda ele aldığımız kurumlara göre bir sıralama yapabiliriz. Her ahlâk sistemi bir sosyal kuruma aittir. Şu halde her sosyal kurumun kendi ahlâkını ayakta tutmak üzere koyduğu müeyyideler vardır. Bu kurumların en büyüğü olan devlet, kanunlar vasıtasıyla ahlâk ve adabı korur. Kanunların veya hukukun yaptırıcı gücü ise maddî kuvvettir. Devlet kendi emir ve yasaklarına uymayan kimselere ya şahsî ceza

verir, yahut da yaptıkları hatayı tamir ettirir. Ceza başlıca üç şekildedir: Para cezası, hapis ve sürgün cezası ve ölüm cezası. Bazı hallerde ise şahsin yaptığı hatayı veya verdiği zararı gidermesi istenir.

Dinin yaptırıcı gücüne bazı hallerde maddî kuvvetin girdiği de görülebilir, ama dinde asıl yaptırıcı güç manevîdir. Dinin katolik hıristiyanlarda olduğu gibi bir kilise halinde teşkilâtlandığı durumlarda yaptırıcı güç daha kuvvetli olur. Çünkü kilise, insanı bir kabahatinden ötürü cemaatten çıkarabilir. İnsanların din hayatının ancak kilise vasıtasiyla düzenlendiği bir yerde kilise ile münasebetin kesilmesi (Aforoz edilmek) dinle münasebetin de kesilmesi manasına gelir. Tanrı ile olan münasebetlerin çok daha şahsî bir mahiyet kazandığı dinlerde Tanrının insandan hoşnut olmaması en büyük müeyyidelerdir. Çünkü dinî hayatın bütün gayesi "Allah rızası" denilen şeyin kazanılması, yani Tanrı'nın insandan hoşnut olmasıdır. Bu hoşnutsuzluğun sonuçları genellikle ahiret hayatında cezalandırılmak şeklinde ortaya çıkar. Bununla beraber, dünya hayatında da ilâhî cezaya uğranabilir. İnsanlar dinin daha şiddetli müeyyidelerinden kaçınmak üzere bazı cezaları kendi istekleriyle çekerler. Bilhassa hıristiyan dininin bazı kollarında nefrine işkence etmek suretiyle gündeñtan arınma gayretlerine çok rastlanır. Müslümanlıkta ki "kefaret orucu" bu tip bir cezalandırma örneğidir.

Büyük meslek teşkilâtlarında yaptırıcı kuvvet bir kimseyi teşkilâttan ihraç etmek veya daha ilerisine giderek, meslekten menetmek şeklindedir. Teşkilâttan ihraç edilenler, teşkilâtın kendilerine sağlamış olduğu hak ve imtiyazlardan mahrum kalırlar. Bir kimsenin meslekten menedilmesi ise kanun yoluyla olur. Hukuk sistemleri meslek için ahlâkin düzenlenmesi ve kont-

rolü işini, genellikle o mesleğin kendi teşkilâtına bırakmıştır. Meslek teşkilâtı ahlâka aykırı davranışları görülen üyelerini mahkemeye sevk ederek oradan aldığı kararla meslekten menedebilir. Avukatlar Barosu, Tabip Odası, Ticaret Odası, Mühendis Odası gibi kuruluşlar bu türlü meslek teşekkülleridir. Bunların bazıları gönüllü üyeliklerle kurulur, ama bazlarında teşkilâta (Odaya) kaydolmadan meslek icra etmeye imkân yoktur. Gerçi mecbûrî üyelik durumu şahsî hürriyete aykırı görülebilir ve bir meslek teşekkülünün devlet veya mahkeme gibi hareket etmesi münakaşa konusu olabilir. Fakat Oda sistemini savunanlar meslek içi ahlâkı ayakta tutmak için başka pratik bir yol bulunmadığını söylemektedirler.

Aile ahlâkının yaptırıcı kuvveti maddî ve manevî cezadır. Maddî ceza daha çok çocukluk çağında görülür, ahlâkın öğrenilmesinde pekiştirici kuvvet rolünü oynar. Manevî ceza ise çocuğu -veya ailennin sözkonusu ferdini- sevgiden mahrum bırakmaktadır. Aile hayatında duygusal bağlar çok kuvvetli olduğu ve önemli rol oynadığı için, bu türlü bir mahrumiyet çok defa maddî cezadan daha kuvvetli tesir yapar. Modern psikoloji araştırmaları da ahlâk terbiyesinde manevî cezanın hem daha etkili, hem daha az zararlı olduğunu göstermektedir. Ailenin maddî ceza konusundaki yetkisi hukuk kaideleriyle sınırlanmıştır. Bir baba çocuğu nu döverek sakat bırakamaz, belli bir yaştan önce evden atamaz ve istediği şekilde mirasından mahrum edemez. Aile ahlâkının başlıca müeyyidelerinden olan mirastan mahrum bırakma durumu kanunlarca düzenlenmiştir. Ebeveynin bu hususta serbestçe karar verme yetkisi olmakla beraber bu yetki sınırsız değildir. Miras belki bizim sadece maddî durumumuzu ilgilendirir,

ama evlatlıktan reddedilmiş olmak çok acıdır ve toplum karşısında da insanı küçük düşürür.

Gönüllü olarak girdiğimiz küçük gruplarda (kulüp, dernek gibi) ahlâkin yaptırıcı gücü üyelikten atılmak veya grubun sağladığı faydalardan mahrum bırakılmaktır. Böyle topluluklarda kusurlu davranışanlar üst mevkilere alınmaz, imtiyazlı durumlara getirilmmezler. Kanun-dışı faaliyet gösteren küçük gruplarda daha kesin, katı müeyyideler uygulanır. Bu teşkilatlarda çalışma ahlâsına uymayan en küçük hareketler bile teşkilâti ele verebileceği için, üyeleri bu türlü yanlışlardan kurtarmak üzere çok sıkı kaideler konur ve bunlara çok sıkı bir riayet istenir. Teşkilât yasasına aykırı hareket edenlere karşı şiddete başvurulur, bu şiddet şahsin öldürülmesine kadar varabilir.

Kanunlar veya birtakım sosyal gruplara ait nizamlar tarafından kullanılan yaptırıcı kuvvetlerin yanı sıra, bizi ahlâkî davranış konusunda dikkatli olmaya yöneltten en büyük müeyyidelerden biri de "başkalarının kanatı"dır. Hiç kimse, ahlâka aykırı bir hareket yaparken "başkaları ne der" demekten kendini alamaz. Bir sosyal psikolog, "bizim şahsiyetimiz, başkalarının bizde görmek istediği şeylere göre şekil alır" diyor. Bu söz tam doğru olmasa bile büyük bir hakikati ifade etmektedir. Gözden düşmek, şöhretini kaybetmek veya kötü şöhret kazanmak, ayıplanmak, hor görülmek, bilhassa alay edilmek bizi en çok korkutan şeyledir. Küçük topluluklarda kamuoyunun tesiri daha çok hissedilir. Bir köyde herhangi bir şahsin ahlâk-dışı davranışsı sùratle bütün köy cemaati içine yayılır ve o kimse kısa bir zaman içinde bütün sosyal çevresini kaybetmiş olur. Bu duruma düşenlerin genellikle şehre göç ettikleri görülmektedir. Büyük şehirlerde dedikodu -yüksek sosyeteye ait olanlar hariç- daima dar bir çerçeve

içinde kalır ve şahıs kendisi için kolaylıkla yeni bir çevre bulabilir.

En büyük yaptırıcı kuvvet insanın vicdanıdır. Eğer kanunlar, nizamlar, kamuoyunun baskıları, dinin emir ve yasakları insanın vicdanında bir yer bulmazsa, devletle vatandaş arasında bitip tükenmek bilmez bir hırsız-polis kovalamacası olur. Çünkü fert yakalanmaya çağını ümit ettiği her fırsatта suç işlemeye çalışır. Vicdanın yaptırıcı gücü suçluluk duygusudur. Bu duygu ise insanın kendi ahlâkî davranışının hakkında şahsen yapmış olduğu yargıdır. Bu bakımdan iyi bir ahlâk nizamı kurmak isteyenler, toplumun istekleriyle ferdin istekleri arasında, hukuk kaideleri ile sosyal ahlâk normları arasında fark yaratmamaya bilhassa dikkat etmelidirler. Bu paralelliğin bulunmadığı toplumlarda kanunun emriyle ferdî vicdanın emri daima çatışır. İnsan kendi vicdanına karşı suçsuz olduğuna inandığı müddetçe de devletin suç saydığı işleri yapabilir. İşlenen bir suç dolayısıyle verilen maddî cezanın da bir faydası olmaz. Hapse girmek bizi kanuna karşı gelmekten alıkoyabilir, ama bu ceza bizde hiçbir pişmanlık yaratmaz.

Vicdanımız sadece yasaklara değil, hoşgörülen şeylere de karşı çıkabilir. Ahlâkî kontrol gücünü yitirmiş toplumlarda nefsine hakim olmasını bilen vicdan sahipleri, birer ahlâk kahramanı olarak, toplumu doğru yola getirebilirler.

b. FAZİLET VE MUTLULUK

Fazîlet (erdem) insanların tam bir ahlâkî olgunluğa ulaşması demektir. Ahlâklı insan dedigimiz zaman genellikle ahlâk kaidelerine uygun bir hayat yaşayan insan aklımıza gelir, ama fazîlet sahibi insan ondan da ileridedir. Fazîletli insan kendisinden beklenenin daha

fazlasını verir, ahlâk konusunda başkalarına hep örnek olur. Çok kimsenin ahlâkı yasaklara uymak şeklinde kendini gösterir, faziletli insanın ahlâkı böyle pasif değildir. **IQ** yapılması yasak olandan kaçınmakla beraber, yapılması gereken şeylere bilhassa önem verir ve onlarla uğraşır.

Mutluluk kesin tarife gelmeyecek kadar kaypakk ve insanlara göre değişen birşeydir. Ama mutluluğu yapan unsurlardan birinin ve belki en önemlilerinden birinin fazilet olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Faziletli insan, hatta herhangi bir ahlâklı insan, vicdanı rahat olan insan demektir. Kendi kendisiyle hesaplaştiği her zaman beraat eder, vicdan huzuru içinde yaşar. Bundan önceki bölümde görmüştük ki, insanı en fazla sıkıntıya düşüren şey suçluluk duygusudur, yani vicdanının kendisini suçlu çıkarmasıdır. Faziletli insan bu türlü suçlamalarla hiç karşılaşmaz. Fakat insanın kendini haklı ve masum görmesi onu mutlu etmeye yeter mi, başkaları tarafından suçlanan veya pekçok şeylerden mahrum yaşayan bir insan nasıl mutlu olabilir? Bu soruya kısaca şöyle bir cevap verebiliriz: Sadece faziletli olmak insanı mutlu etmeyebilir. Ama faziletli olmasından dolayı mahrumiyet içinde yaşayan insan bu sıkıntıları hiçbir zaman önemsemez. Maddî bir eksiklik onu kısa bir zaman içinde ve yine maddî bakımından sıkıntıya sokabilir. Ama manevî bir kusurun verdiği rahatsızlık onu her an ölümüne kadar takip eder. Ahlâk-dışı yollardan servet ve şöhret sahibi olan kimselerin gizlice çekikleri derin istirabı dile getiren yüzlerce masal, hikâye, roman, tiyatro eseri vs. de gösteriyor ki, insanlar fazilet ile mutluluk arasındaki münasebeti iyi anlamışlardır.

Fazilet, ahlâk kaidelerine karşı pasif bir boyun eğme değildir, demişti. Belki de bizim mutluluğumuzun

başlıca sebeplerinden biri, ahlâkî konularda birşeyler yapmış olmanın verdiği tatmin duygusudur. Fazilet de recesinde bir ahlâkî eylem, tipki bir eser yaratmak gibidir. İnsan nasıl eser yaratmak suretiyle yaratıcı gücünü ve şahsiyetini ifade ederse, fazilet sahibi kimse de böylece sıradan bir varlık olmaktan kurtulur ve varlığını ahlâkî eylemiyle devam ettirme imkânı bulur. Hiçbir şey yapamamış olmanın verdiği huzursuzlukla iyi bir iş yapmanın verdiği huzuru kıyaslayacak olursak faziletin insanı nasıl mutlu kıldığını daha iyi anlarız.

5. Ceza Sorumluluğu

Adalet ilkesinin uygulamasında en çok kullanılan yaptırıcı kuvvetlerden biri cezadır. İnsanlar yaptıkları kanun-dışı veya ahlâk-dışı hareketler üzerine birçok kaynaklardan gelen çeşitli baskılarla karşılaşırlar. Bu baskılara rağmen, yapılan kötü hareket karşısında en son başvurulacak yol, zor kullanarak kanunu veya kaideyi uygulamaktır.

Günümüzde ceza sorumluluğu hemen hemen tamamen devlet tarafından fertlere yüklenmiştir. Yani ceza deyince daha çok kanunlara aykırı hareket sonucunda devletin uyguladığı maddî kuvvet akla gelir. Hakkıtkaté kendine ait ahlâk düzeni bulunan her sosyal sistem -aile, dernek vs.- cezayı kullanır, fakat bunların maddî ceza olabilmesi için ancak kanunla desteklenmeleri gerektir. Kanunun başka sosyal gruplara ceza hakkı tanıdığı hallerde de, bu cezanın uygulanması yine devlet kuvvetlerine aittir. Biz burada ceza derken, kanunlarla öngörülen ve devlet tarafından uygulanan maddî cezayı anlayacağız.

Cezanın başlıca iki fonksiyonu vardır, veya ondan bu iki fonksiyon beklenir: Birincisi, suçu önlemek, ikincisi de suçluyu cezalandırmaktır. En büyük sosyal

kontrol güçlerinden biri olan devlet, bu kontrolü ceza müeyyidesi yoluyla yaptığı için, cezanın cemiyetteki rolünü dikkatlice gözden geçirmemiz gerekiyor. Suçlara karşı ceza koymakla onlara engel olduğumuz veya suçluyu cezalandırarak pişmanlık verdiğimiz iddiası daima münakaşa konusu olmuştur. Gerek hukukçular, gerekse ahlâk meselesiyle uğraşan çeşitli ilim mensupları -sosyologlar, psikologlar, filozoflar İlh.- arasında cezaya karşı değişik tavırlara rastlıyoruz. Bunlar içinde anti-demokratik rejimlerde suç oranının düşük olduğunu söyleyerek cezaya çok taraftar olanlar bulunduğu gibi, Gandhi'nin İngilizlere karşı pasif direnme ile başarı kazandığını göstererek cezanın bir işe yaramadığını iddia edenler de bulunmaktadır. Biz ahlâkî vicdan ile ceza arasındaki münasebeti "Ahlâk Psikolojisi" bahsinde ele almıştık. Burada aynı meseleyi fert yerine cemiyet açısından inceleyeceğiz.

~~A~~ İlkel cemiyetlerin birçoğunda ceza sistemi bulunmakla beraber bazlarında hiç yok gibidir. Küçük gruplarda sosyal baskılar çok tesirli olduğu için cezayı gerektirecek davranış az görülmüyor. Cemiyet karmaşık bir hale geldikçe, yani sosyal organizasyon gelişikçe, örf ve âdetlerle yürüyen nizamı, bu defa gitgide karmaşık hale gelen hukuk sistemleriyle ayakta tutmak gerekiyor. Bununla beraber, cemiyet gelişikçe cezanın daha çok kullanıldığını iddia edemeyiz, çünkü modern cemiyette insanları kanuna uygun davranışmaya zorlayan başka baskı müesseseleri de doğmaktadır. Hakikatte hukuk nizamını ayakta tutmanın başlıca yollarından biri de ceza hususunda aşırı titizlik göstermemektir. Kanuna aykırı her türlü hareket mutlaka cezalandırılırsa, demokratik ülkelerin durumu tipki diktatörlükle idare edilen yerlerdekine döner ve insanlar hukukun baskısından kurtulmak için ona karşı

çıkarlar. Kanunlara en çok uyan vatandaşların bile devamlı olarak aykırı davranışları haller olur. Bu türlü hallerden en çok rastlananı kumar yasağıdır. Başka konularda kanuna ~~gayet saygılı~~ insanlar bile kahvehanelerde, kulüplerde kumar oynamaktan geri durmazlar. Kanun her ~~oyun~~ masasının başına bir polis dikse ve her paralı ~~oyun~~ oynayanı yakalamaya kalksaydı, hayat çekilmez ~~olurdu~~. Yine bunun gibi, kanunların uygulanmasında eşitsizlik gibi görünen bazı durumların yaratılması ve bazı suçlara müsamaha edilmesi, ceza vermekten daha iyidir. Sabıkalı bir hırsızın işlediği suçla iyi bir aile çocuğunun yaptığı hırsızlık aynı şekilde cezalandırılırsa, böyle bir eşitlik uygulaması çocuğu profesyonel bir suçlu haline getirebilir. Ceza verilmediği takdirde çocuğun hayatında bir daha böyle hadnisin olmaması ihtimali pek büyüktür. Hukuk mantığı açısından bu türlü uygulamalar adaletsizlik örneği sayılabılır, ama gerçek böyledir.

Belki de adaletsiz ceza uygulamalarının kötü sonuçları yüzünden, pek çok hukukçu ve yazar, genellikle cezanın aleyhinde bir tavır takınmışlardır. Aslında ceza mutlaka kötü birşeydir. Cezaya taraftar olanlar bile başka bir çare olmadığını düşündükleri için onu kabul etmektedirler. Bazı hukukçular cezanın yeterli bir caydırıcı kuvvet olmadığını iddia ediyorlar. Bunlara göre insanlar polis veya mahkeme korkusundan değil, başka sebeplerden dolayı suçtan kaçınırlar. İnsanın bağlı bulunduğu sosyal sistemler -aile, meslek gurubu vs.- zaten onun her konudaki davranışlarını düzenleyici kaideler koymuş ve onu bu kaidelere uygun davranışa alıştırmışlardır. Fakat bu görüşü tutmak çok zordur. Çünkü bir ülkenin hukuk düzeni, adalet anlayışları birbirinden çok farklı olabilen alt-grupların eline bırakılamaz. Devletin hukuk sistemi bütün bu farklılaş-

maların üstünde objektif ve yaygın bir adalet uygulamayı hedef tutmak zorundadır.

Cezanın suçu önlemekte önemli bir rol oynadığı söylenemez, fakat böyle olması ceza uygulamanın hiçbir fayda sağlamadığı anlamına gelmez. Meşhur bir hukukçunun dediği gibi, "cezanın gerekli olduğunu göstermek için onun daima suçu önlediğini isbat etmek şart değildir. Ceza olmasaydı daha çok suç işleneceğini göstermek yeter." Cezanın suçluyu düzelteceği ümidi gelince, bunu fazla bir iyimserlik saymamız gerekiyor. Hapse atılan bir kimsenin pişmanlık duyduğu da elbette görülmektedir, ama cezalandırılanların çoğu pişmanlıktan ziyade öfke ve nefret duymakta, bazan cemiyete düşman olmaktadır. Hapis cezası bir insanın ceza süresince suç işlemesini önlemek bakımından faydalıdır. Suçtan caydırıcı rolünü ise başka bazı yollardan takviye etmek gereklidir.

Bazılıları cezanın doğru birsey olmadığını, çünkü insanları suçlamanın doğru olmadığını söylelerler. Buların iddiasına göre insanları suça götürün sebepler ya ırsiyetlerinden yahut da çevrelerinden gelmektedir. Yani suçlu olan onlar değil, cemiyettir. Bazı filozof ve yazarların dışında bu görüşü en çok benimseyenler bizzat suçlulardır. İnsan kendi kabahatini başka sebeplere, hele cemiyet gibi kendini doğrudan doğruya savunamayan birine yüklediği zaman, elbetteki vicdanı daha rahat olacaktır. Fakat bu vicdan rahatlığının gerçeklere dayanmadığını belirtmek zorundayız. Eğer suç işleyenler "sosyal düzen"in kurbanı iseler, suç işlemeyen vatandaşlar neyin kurbanıdır? Cemiyet dedığımız şey insanlardan, yani suç işleyenlerle kanunlara saygı duyan insanlardan meydana gelmiştir. Suç işleyenlerin günahı cemiyete ait demek, onların suçundan kanuna saygılı vatandaşları sorumlu tutmak demektir

ki, böyle bir mantıksızlığı kabul edemeyiz. Bu arada sosyal ilimlerden anlamayan birtakım amatör yazar ve gazeteciler de "suçlu olan insanlar değil, sosyal düzendir." diyerek bu mantık çıkmazından kurtulmaya çalışmaktadır. Suç işlemeyenler de aynı "sosyal düzen"de yaşadıklarına göre, onları suçlulardan ayıran bazı farklar bulunmalıdır. Sosyal düzen, suçlulara karşı dürüst vatandaşları koruyacak tedbirleri almak mecburiyetindedir.

Bütün bu söylediklerimiz, suçluyu cezalandırdığımız zaman herşeyin bittiği anlamına gelmez. Gerek hukuk sisteminde, gerekse başka sosyal müesseselerde yapılacak düzeltmelerin, suç işleme oranını azaltacağıını düşünerek, gerekli tedbirleri almamız gereklidir. Ancak burada bir noktayı çok iyi bilmeliyiz: Hakimin vazifesi suçlunun hangi sebeplerle oraya geldiğini araştırmak ve ona göre hükmü vermek değildir. Hakim işlenen suçtan dolayı, o suçu işleyen kimseyi sorumlu tutar ve cezalandırır. İnsanların niçin suç işlediğini, hangi durumların onları suça ittiğini, suçları önlemek veya azaltmak için ne gibi reformlar yapmak gerektiğini hakimler değil, ilim adamları araştırır. Hakimler cemiyetin suç işleyen üyelerini kanuna uygun şekilde cezalandıracaklardır. Onların böyle yapmaları gereklidir. Çünkü suçların cezasız kalması, haklarımızın çiğnenmesine yol açacağı gibi, kanuna olan saygımızı da yok eder.

C. Hukukun Garantileri

1. Siyasî Devlet ve Ahlâk Desteği

Hukuk ve ahlâk konusunda şimdkiye kadar söylemiş olduğumuzdan da anlaşılacağı gibi, bir ülkenin hukuk sistemi, oradaki ahlâk sisteminin başlıca garantisidir. Ahlâk çok genel manada insanlar arasındaki

bütün münasebetleri içine alır. Fakat bütün bu müna-sebetleri düzenleyen ahlâk kaideleri fiilî tesiri olan bir yaptırım gücüne sahip değildir. Ahlâka aykırı davranışlar insanları birbirinden uzaklaştırıcı mahiyette ha-reketlerdir. Bu hareketlerin çoğalması ve yaygınlaşma-sı halinde toplumda birlik ve beraberlik kalmaz, insan-lar işbirliği yerine ihtilâf münasebetleri içine girerler ve nihayet birbirlerinden tamamen ayrırlırlar. Kuvvet ve menfaat çatışmalarının toplum düzenini bozacak bir hale gelmesini önleyen şey hukuk sistemidir. Cem-iyet hukuk denilen bir sosyal müessesesi bu ihtiyaç do-layısıyle kurmuştur.

Hukukun fonksiyonu cemiyetin karmaşıklık dere-cesiyle birlikte artar. İlkel cemiyetlerde hayat sadece örf ve âdetlerle idare edilecek kadar basittir. Cemiyet o kadar küçük ve yerleşme sahası o kadar dardır ki, örf ve âdetler insanı her yerde takip etmeye yeterlidir. Hırsızlık yapacak adamın aldığı eşyayı saklayacak yeri bile yoktur. Zina yapan, bu işi kimsenin gözünden kaçıramaz. Suçlar bile basit ve çeşit bakımından pek azdır. Okuma-yazmanın bile bulunmadığı bir yerde me-sela evrak sahtekârlığı diye bir suç olamaz. Ticaretin sadece eşya mübadelesinden ibaret kaldığı bir yerde bugünün son derece girift, karmaşık suçları bahis konusu olamaz. En kötüsü, suçlunun kaçacak yeri bile yoktur. Başkalarının onu horlaması en büyük cezadır. Çünkü etrafındakiilerin işbirliği olmadan yaşamayan bir insan, bu suretle âdetâ ölüme mahkûm edilmiş de-mektir.

Cemiyet bünyesi daha karmaşık bir hale gelmeye başladıkça, örf ve âdetlerin yanısıra bir de kanunlar, yani hukuk, ortaya çıkmaya başlar. Hukukun başladığı yerde örflerin kontrol gücü cemiyeti düzenli tutmaya yetmiyor demektir. Eskiden suçlu kendi haline terke-

dilirken, bu defa cemiyette otoriteyi temsil eden kuvvetler (genellikle kabile meclisleri) fertleri muhakeme ederek belli suçlara karşı belli cezalar verirler. Kabile seviyesindeki hukuk yazılı olmadığı gibi, muhakeme usulleri, özel durumlarla ilgili hükümler, hukuku yürüten makamlar vs. de belirtilmiş değildir. Medenî dediğimiz cemiyetlerde bilhassa örf ve âdetlerin homojenliğini kaybetmesi ve işbölmünün çok ilerlemiş olması yüzünden, bugün bildiğimiz modern hukuk usulleri doğmuştur.

Görülüyor ki, hukuk kaideleri bir bakıma devlet gücüyle korunan ahlâk kaidelerinden ibarettir veya öyle olması gereklidir. İşte burada karşımıza yeni bir müesseseye çıkıyor: Devlet. Devlet hukukun sahibidir, yani hukuk kaidelerinin yaptırım gücü devletin elindedir. Devlet sadece hukukun koruyucusu olarak kalmaz, aynı zamanda hukuk yapar. Modern cemiyetlerde siyasi otorite tamamen farklılaşmış ve bugünkü devlet kavramı ortaya çıkmıştır. Gerçi devletin müşahhas, yani elle tutulup gözle görülen bir varlığı yoktur ama siyasi, idarî ve adlı müesseselerin belli bir zamana ve belli bir kadroya ait olmayıp devamlılık kazanması sayesinde "devlet" adını verdığımız bir hükmî şahsiyet (tüzel kişilik)ten bahsedebiliyoruz.

Devlet hukukun sahibi olmakla cemiyetin bütün varlığını da garanti altına alıyor demektir. Fakat hukuk ile ahlâk arasındaki münasebeti tek taraflı bir garanti halinde ele alırsak devletin buradaki durumunu gereği gibi kavrayamayız. Hukuk bizim ahlâk nizamımızı koruyan bir sistem olmakla beraber, o da yine ahlâkin desteği ile ayakta durabilir. Devlet ahlâklı insanların cemiyetteki hâkimiyetini belirten bir müesseseler olarak ortaya çıkar. Başbozuk ve tutarsız kalabalıklardan devlet çıkmaz. Bu gücün ayakta durabilmesi de yi-

ne fertlerde kuvvetli bir ahlâkî vicdanın teşekkürülü sayesinde mümkündür. Hiçbir devlet, ne kadar güçlü olursa olsun, suç işlemeye her an yatkın insanların çoğunuğu meydana getirdiği bir yerde hukuk düzenini ayakta tutamaz. Hakikatte bizi ahlâkî davranışa zorlayan şey devletin polisi değil, vicdanımızdır. Biz kendi davranışlarımızı kontrol edebilecek bir ahlâkî olgunluğa erişemeseydik devlet herkesin arkasına bir polis takmak zorunda kalırkı ki, bu imkânsızdır. Üstelik böyle bir durumda her polisin arkasına bir başka polis, onu da kontrol için bir başkası gönderilecektir. Bu türlü bir sistem devletlerde değil, ancak casus teşkilâtlarında veya eşkiya çetelerinde görülür.

Devletin ahlâkî koruma bakımından oynadığı rol nerede ortaya çıkıyor? Devletin asıl fonksiyonu ahlâkî vicdana karşı yapılan tecavüzlerin yaygınlaşmasını önlemektir. Her cemiyette gerek ferdî sapıklıklardan, gerekse bizzat cemiyet bünyesindeki bazı aksaklıklardan dolayı daima suç işleyenler bulunacaktır. Devletin gücü sayesinde bu ahlâk-dışı hareketler kamu gözünde de ayıplanması gereken birer sapıklık şeklinde görülür ve az-çok birer istisna halinde kalırlar. O kadar ki, bir takım suçların işlenmesi ve bunların ceza görmesi bizim vicdanımızı pekiştirmeye yarar. Ahlâk-dışı sayılan hareketlere bakarak kendi ahlâkımızın gücünü hesaplarız. Fakat ahlâkin çiğnenmesi karşısında devletin gücü harekete geçmediği takdirde hak ile haksızlığın, ahlâk ile ahlâksızlığın ölçülerini kaybetmemiz çok kolaydır. Böyle bir durumda zayıf insanların bencillikleri tahrik edilecek, kuvvetli şahsiyet sahipleri ise ahlâklı kalmak ile yaşamak arasında zorlu bir tercih yapmaya itileceklerdir. Daha kötüsü, ahlâk-dışı hareketlerin yaygınlaşması neticesinde ahlâklı insanlara genel ahlâk çizgisinden sapmış gözüyle bakılacaktır. Çoğunlu-

gün davranışına göre yeni bir ahlâk normu teşekkül etmiştir. Fakat devlet gücünün kaybolduğu bir ülkede ahlâkın bir defa bozulduktan sonra yeni bir sistemde karar kılması da imkânsızdır. Çünkü eski sistem ideal bir ahlâk anlayışı yüzünden değil, anarşî yüzünden bozulmuştur.

Devletle ahlâk arasındaki münasebeti daha iyi anlayabilmek için meseleyi şu şekilde ortaya koymak gerekiyor: Devlet insanın karşısında apayrı bir güç değil, fakat insanın bir çeşit uzantısı veya devamıdır. Şu halde devleti ahlâk sisteminin de bir parçası olarak ele almalı, ahlâkın dışında bir devlet düşünmemeliyiz. Siyasi otorite, bizim kendi ahlâk sistemimize maddî bir yatırıım gücü ilâve etmemizden ibarettir. Örf ve âdetlerimizin sosyal sistemi ayakta tutmak için yetmediği yerde devlet denen bir organizasyon kuruyoruz. Gerçi bu organizasyonun ahlâk ve hukuk dışındaki gayeler için kullanıldığı haller de pek çoktur, ama bunları geçici ve istisnaî durumlar diye görmeliyiz. Sosyal bünyenin gereklisiyle uzlaşmayan siyasi otoriteler ayakta kalamaz.

Klâsik devletlerin ahlâk bakımından başlıca fonksiyonu disiplini sağlamak ve devam ettirmekti. Modern devletler, bunun da ötesine giderek, ahlâkın bozulmasını önleyecek temel tedbirler almaktadırlar. Bizim Anayasamızda da yer alan "sosyal devlet" kavramı bu fonksiyona işaret etmektedir. Devlet fertlerin eğitim, iş, mesken vs. gibi birçok temel ihtiyaçlarını birer hak olarak kabul etmiş ve bu hakları sağlamayı kendine vazife edinmiştir. Bu ideal gerçekleştirildiği ölçüde insanların normal bir hayat yaşamak için ahlâk-dışı vasıtalara başvurmalarına hiçbir gerek kalmayacak, üstelik devlete karşı saygıyı da garanti altına alacaktır.

Bir taraftan hukukun, bir taraftan da ahlâkın garantisini olmasaydı, toplum ve dolayısıyle insan hayatı-

nın dayandığı temelleri ayakta tutamazdık. Bu temel-lerden biri vatan, öbürü de millet birliğidir. Zaten dev-leti de bu iki kavramın dışında düşünmemize imkân yoktur. Vatan, millet ve devlet birbirinin tamamlayıcı-sı olup her üçü de insanın refah ve mutluğunu başlıca vasıtalarıdır. Şimdi modern cemiyetin bu ana özellik-lerini kısaca gözden geçirelim ve ahlâkla olan münase-betlerini göstermeye çalışalım.

a. VATAN

Bu kavram çeşitli zamanlarda ve çeşitli yazarlar tarafından farklı anlamlarda kullanılmakla beraber, bütün vatan tariflerinin ortak olduğu bir nokta vardır. Vatan, bir milletin üzerinde yaşadığı toprak demektir. Fakat burada açıklanması gereken birkaç husus bulu-nuyor. Herşeyden önce, vatan bir toprak parçasıdır derken, bunun herhangi bir arazi olduğunu söylemek istemiyoruz. Vatan, üzerinde yaşayan insanlarla çok sıkı bir münasebet halinde oluşunun devamlı izlerini taşıyan topraktır. Bu yüzünden ki vatan kavramı bil-hassa yerleşik medeniyetle birlikte gelişmiş ve önem kazanmıştır. Hayvancılıkla geçenen toplumlar göçebe-dirler. Bunların devamlı yazılık ve kişilikleri olsa bile bu toprakları kaybettikleri zaman başka bir yerde aynı şeyleri kolayca bulabilirler. Buna karşılık şehirli ve köylü insanlar yerleşikleri toprakta kendi kültür ve medeniyetlerini yansitan eserler yaratmışlar, bu eser-ler onların bir parçası haline gelmiştir. Göçebe toplu-lukların destanlarında vatanın dağlar, göl ve ırmaklar, ormanlar gibi tabiatla ilgili unsurlarına sık sık rastla-rız. Yerleşik toplumlarda bunların dışında insan eli ve emeğinin yarattığı nice eserler vardır ki, tabiatın mey-dana getirdiği vatan unsurlarına böylece bir de tarih katılmış olur. Vatan sadece bir coğrafya parçası ol-

maktan çıkar. Biz bütün bu eserlerin içinde, onlarla hasır-neşir olarak yetişiriz. Evimiz yalnızca bir çatı altı değildir, kendilerine çok bağlı olduğumuz yakınlarımızın ve kendimizin hatırlarıyla doludur. Cami, çeşme, okul, kışla, meydan, deniz, gök... bizi hem kendine, hem de bunların etrafında bizim gibi yaşayan insanlarla bağlar.

Bir milletin üzerinde yaşadığı toprak onun vatanı olmakla beraber, bir millet her zaman aynı toprak üzerinde yaşamayabilir. İnsanların kendi topraklarından sürüldüğü ve oralara başkalarının oturdukları çok görülmüştür. Bu gibi hallerde millet bütünlüğünü sağlayan başlıca unsurlardan biri kaybolmuştur. Fakat milleti meydana getiren öbür unsurlar (meselâ dil, din) yeteri kadar kuvvetli ise, o zaman vatanın kaybolması, milleti ayakta tutmaya yarayan bir sebep teşkil edebilir. Şairler, romancılar, besteciler, ilim ve fikir adamları, elden giden vatana tekrar kavuşma ideali etrafında, milleti birlik ve beraberlige sevkederler. Bu sırada vatana ait hatırları daima canlı tutmak gereklidir. Çünkü milletin hafızasında yeri olmayan bir toprak, vatan olamaz.

Her millet kendi çocuklarına en başta vatanseverlik eğitimi verir, çünkü vatanın düşmanlara karşı korunması ancak ona karşı duyulan sevgi ve bağlılıkla mümkündür ve bu terbiye daha çok genç yaşlarda ve rilmelidir.

Çocukluğunda böyle bir ahlâk terbiyesi almamış olan kimseler "karnımın doyduğu yer vatanımdır" diyerek kendi memleketleri ile başka ülkeler arasında bir fark gözetmeyecek kadar maddeci olurlar. Halbuki karınlarının doyması da, kendi vatanlarının yükselmesi de çalışmaları sayesinde mümkündür.

(1.) Vatanın Bölünmezliği

Vatanın bölünmezliği milletin bölünmezliği ile eş anlamlıdır. Bizim Anayasamızda "Türkiye, ülkesi ve milleti ile bölünmez bir bütündür" hükmü vardır. İnsanlar belki tek tek herhangi bir yerde karınlarını döyabilirler, başlarını sokacak bir yer de bulabilirler, ama haysiyetli ve mutluluk içinde bir hayat, ancak millet birliği içinde bulunabilir. Millet ise kendi vatanı içinde hiçbir tecavüze ve parçalanmaya uğramadan yaşadığı takdirde fertlerine böyle bir hayatı sağlayabilir. Bizim milletimizin tarihi bize vatan bütünlüğünün ne demek olduğunu çok iyi öğretecek misallerle doludur.

Türkler daima vatanlarına saldıran düşmanlarla mücadele ederek yaşamışlar, bu devamlı mücadele yüzünden çok defa yurt içindeki kalkınmaya gereken zaman ve enerjiyi harcayamamışlardır. Türk milletinin bir başka talihsizliği de düşmanlarının ona karşı hep birleşerek saldırımalarıdır. En az bin yıldan beri süregelen ve genel bir isimle "Haçlı Seferi" dedığımız bu ortak tecavüzler zamanımızda da kesilmiş değildir. Herşeye rağmen bugün memleketimizde istiklâl ve hürriyet içinde yaşıyorsak, bu nimetleri, vatanı bölünmekten korumak için kendilerini feda eden dedelerimize borçluyuz. Biz de çocuklarımızın refah ve saâdeti için onlara hem bölünmemiş bir vatan bırakmalı, hem de kendilerine vatanın bölünmezliği ilkesini aşılamalıyız. Hun Türklerinin büyük hükümdarlarından Mete, milletini savaştan korumak için kendine ait herşeyi düşmana vermeye razı olmuş, fakat düşman ondan ufak bir kır夲 toprak isteyince "toprak milletindir" diyerek savaşı kabul etmişti. Son istiklâl savaşıımız sırasında vatanın bölünmezliği ilkesine öncelik vermeseydik, şimdi Türkiye, Konya ve civarından ibaret kala- caktı, vatanımızla birlikte milletimiz de parçalanacak-

tı. Yabancı istilası ile parçalanan bir vatanın insanları yabancı kültürün tesirinde kalır ve kendisini ayrı bir millet yapan özellikleri kaybeder. Nitekim Türkiye Kıbrıs Türklerinin vatanını korumamış olsaydı oradaki soydaşlarımız yakın zamanda dillerini ve dinlerini unutacaklardı.

Bazan bir milletin kendi içindeki iktidar kavgaları yüzünden de vatan bölünebilir. Bir çok Türk devleti hükümdar çocukları arasında paylaşılmak yüzünden ortadan kalkmıştır. Çünkü bu gibi hallerde aynı milletin insanları birbirine yabancılıyor, parçalanınca da dış düşmanlar karşısında gücsüz kalıyorlardı. İlk defa Osmanlı İmparatorluğu zamanında vatanın parçalanmaması için, istiklâl isteyen şehzadelerin idam edilebileceği ilkesi getirilmiş ve devlet bu sayede çok uzun ömürlü olabilmiştir.

(2.) Vatan Sevgisi

Ahlâk terbiyesinin vatanla ilgili tarafı, vatanseverliğin öğretilmesidir. Meseleye dışarıdan bakacak olursak, vatan sevgisinin insana pekçok faydalar getireceğini görebiliriz. Fakat insanlar vatanlarını sever ve korurken, ondan bir menfaat geleceğini düşünmezler. İnsanlara olan sevgimiz de bunun gibidir. Bize hiçbir faydası olmayan bir kimseyi sevmeyiz, ama bir insanı severken de ondan bir takım faydalar elde ettiğimiz veya edeceğimiz hiç aklimiza gelmez. Bir insanla münasebetimiz sevgi haline geldiği anda artık sadece menfaat değil, aynı zamanda fedakârlık bahis konusudur. Şu halde vatanını seven insan, ondan hiç fayda ummadığı zaman da sever, öyle olmasaydı vatan için ölmeydik. Vatanseverliğin öğretilmesinde bu esas gözetilmelidir. İnsan küçük yaşlarda vatanın özellikleri tanıtılarak yetiştirilir ve bunlar onun şahsî hatırlarının-

da ayrılmaz birer parça haline gelirse, zaman geçtikçe bu münasebet soyut bir sevgi ve bağlılık haline geçecektir. Çocuk aile ocağını nasıl seviyorsa vatanını da öyle sevmelidir. Bunun için vatanı her yönüyle tanımalı, vatanıyla içiçe yaşamalıdır. Ancak o zaman vatan onun için dünyanın başka yerlerinde de pekâlâ bulunabilecek bir coğrafya parçası olmaktan çıkar.

Vatanseverlik ahlâkı bir çeşit fedakârlık ahlâkıdır. İnsan burada sırf kendisinin değil, belki daha çok başkalarının iyiliği ve mutluluğu için kendinden birşeyler vermeyi öğrenir. Namık Kemal "Vatan sevgisinden maksat toprağa değil, onun üzerinde yaşayan insanlara duyulan sevgidir" diyor. Bizim vatan için harcadığımız çaba işte bu insanlar içindir. Çünkü vatanın asıl sahibi olan, millettir. Vatanın güzel, bereketli, mamur olması bütün milletin refahını sağlar, harab olması halinde ise bütün millet birden zarar görür. Evinizi hırsıza karşı korurken asıl düşündüğümüz kendimizdir, fakat vatanın korunmasında sadece millete karşı vazife duygusu rol oynar. Bu yüzdendir ki bir memleketi savunan insanlar onu istilâ eden yabancı kuvvetlerden daima daha cesur, daha imanlı ve daha fedakârdır. Bu fedakârlığı yapanların duygularıyla, bir tüccarın mallarını korurken sahip olduğu duygular birbirinden çok farklıdır. Vatanını savunan insan tipki annesini, babasını, sevgilisini ölümden kurtarmak için çırpinan kimseye benzer. Elindeki hasta ölürsa belki hiç maddî kaybı olmaz, ama yaşamasının bir anlamı da kalmaz. Bizi hayatı bağlayan şeyle, bizimle aynı duyguları, aynı zevkleri paylaşan yakınlarımızın mevcudiyetidir. Bu noktada bir başka gerçeği daha görmüş oluyoruz. Vatan için yaptığımız fedakârlık bizim de mutluluğumuz için bir garantidir, çünkü tek başına ne hayat, ne mutluluk bahis konusu olabilir.

b. MİLLET

Millet sosyal organizasyonun bugün ulaşmış bulunduğu en ileri merhalesidir. En küçük sosyal birliği aile olarak kabul edersek, en yüksek sosyal birlik millet dediğimiz bünyedir. İnsan topluluklarının bu dünyaya ulaşıcaya kadar geçirdikleri macerayı sosyoloji kitaplarında bulabilirsiniz. Burada kısaca belirtelim ki, millet maddî olmaktan ziyade manevî bir birliği ifade eder. Bir milletin insanları genellikle aynı soydan gelirler, fakat yalnız başına soy birliği onları birarada tutmaya yetmez. Aralarında maddî (ekonomik) münaşebetin çok olduğu insanlar da bir millet teşkil etmezler. Milleti yekpare bir sosyal bünye yapan şey kültür birliğidir. İnsanlar kültür birliği sayesinde aynı bütününe parçaları olduklarına inanırlar ki birliği asıl sağlayan şey bu ortak inançtır. İnanç birliği veya birlik şurunu insanların belli başlı noktalarda ortak olmalarına dayanır. Aynı dili konuşmak ve yazmak, aynı manevî kıymet sistemine sahip olmak, aynı vatanı paylaşmak gibi. Bütün bu konulardaki birlik ancak tarih içinde uzun bir beraberliğin, yani ortak bir geçmişin eseri olarak meydana çıkar. Şu halde bir milletin insanları aynı maziyi, yani aynı sosyal hafızayı paylaşmalıdır. Geçmişte yaşanan beraberlik sayesinde doğan benzerlik ve kaynaşma, bu insanları ileride de kader birliği yapmaya yöneltir. Böylece, mesur bir tarife göre, "millet kökü mazide, gövdesi bugünde, dalları ise istikbale doğru uzanmış bulunan büyük bir çinardır."

Millet olmanın bir başka özelliği de siyasi istiklalidir. Bir millet kendi kültürünü kendi istediği gibi geliştirilmek için hür, yani bağımsız olmak zorundadır. Gerçi siyasi bağımsızlığını kaybetmiş milletlere de rastlıyoruz. Ama bunlar geçmişte bir millet olmuşlardır ve gelecekte de yine bağımsızlıklarını kazanmanın

azmi ve mücadelesi içindedirler. Uzun zaman başkalarının idaresinde kalmış milletler kendilerine mahsus kültürü ve dolayısıyle millî benliklerini kaybederler.

Bugün dünyada gördüğümüz milletlerin büyük çoğunuğu son birkaç yüzyıl içinde ortaya çıkmışlardır. Ondan önceki devletlerde siyasi birlik bir millet birliğine dayanmıyordu, hatta millet kavramı bile yoktu. Türk milletinin onlardan farklı bir durumu vardır. Sekizinci yüzyıla ait Orkun abidelerinden anlıyoruz ki, Türkler daha o zaman kabile birliğinin üzerinde bir millet anlayışına sahip bulunuyorlardı. Belki de bu ileri anlayış sayesindedir ki, Türkler tarihlerinin hiçbir devrinde bağımsızlıklarını kaybetmemişlerdir. Çünkü bağımsızlık millet olmanın başlıca vasıflarından biridir. Kendini başkalarından ayrı, müstakil hüviyete sahip olarak gören bir sosyal zümre, bir zaman istiklâlini kaybetse bile, onu yine kazanmak için seferber olur. İşte günümüzde sömürgeciliğin sona ermesine başlıca sebep milliyet duygusunun uyanışı olmuştur. Sömürgelerin bağımsızlık savaşları ekonomik hesapların değil, fakat milliyet duygusunun eseridir.

(1.) Millet Birliği

Bazı milletler tarih içinde kendiliğinden teşekkür etmiş, bazıları ise onları örnek alarak millet olmaya doğru şuurlu ve plânlı bir gayret içine girmiştir. Kendiliğinden doğan milletler, kuvvetli bir kültürün çeşitli zümreleri kaynaştırması ve homojen bir kitle haline getirmesinin eseridirler. Aynı soydan olmayan gruplar da bu birlik içinde kaynaşmış olabilirler. Buna karşılık ikinci tip milletlerde normal olarak birliğe katılması gereken grupların çeşitli sebeplerle bütünden ayrı kaldıkları görülür. insanlar arasında kabile bağları henüz eski kuvvetini devam ettirmekte, mahallî otori-

teler kendi zümrelerini bağımsız bir grup halinde tutabilmektedirler. Bütün bu dar çerçevelerin kırılması ve millet denen üst seviyedeki birliğin kurulabilmesi için, milletin çekirdeğini teşkil eden büyük grupla diğerleri arasında çok yoğun münasebetlerin bulunması gereklidir. Eski devirlerde millet birliğini parçalayan zümreler askerî yoldan istilâ edilerek bütüne bağlanıyorlardı. Zamanımızda millî kültürün bütün bölgelere yayılması ve böylece kuvvetli bir birlik şuurunun doğması için çalışılmaktadır.

Milletin çeşitli bölgeleri ve zümrelerine millî kültürün eşit derecede yayılması, herseyden önce güçlü bir haberleşme şebekesine bağlıdır. Kara ve demir yollarıyla ülkenin her tarafının birbirine bağlanması, bu yolda atılacak ilk ve en önemli adımlardan biridir. Bunlara paralel olmak üzere radyo ve televizyon şebekesinin her tarafa yayılması kültür birliğinin temel şartlarındandır.

Bütün bu teknik vasıtalarla yapılan şey bir bakıma "millî ahlâk terbiyesi"nin yayılması demektir. Bir ülkenin insanlarını birbirlerine yaklaştırmak ve onlar arasında karşılıklı anlayışı, saygı ve sevgiyi hakim kılabilmek için yapılacak ilk iş, onlarda birlik ve beraberlik şuurunu uyandırmaktır. Bu şuur ise insanların temel kıymet sistemlerini, zevklerini, cemiyet ve vatan anlayışlarını vs. mümkün olduğu kadar biribirine benzer hale getirmekle uyandırılır. Bir milletin fertleri arasında gaye birliği de olmalıdır. Normal hayat içinde insanların herbiri kendi içinde ve kendi yolunda çalışır, fakat gerektiği zaman bütün bunları tek bir hedef etrafında toplamak imkânı olmazsa, orada millî birlikten pek söz edilemez. Şu halde millî kültürün yayılması, bir ülkenin insanlarında ahlâk birliğini ve dolayısıyle millî dayanışmayı sağlar.

(1.) Millet Sevgisi

Millî ahlâk terbiyesinin başlıca gayesi, insanlarda kendi milletlerine karşı kuvvetli bir sevgi uyandırmaktır. Çocuklara verilen aile terbiyesinde herşeyden önce çocuğun aile fertlerini sevmesi öğretilir ve bu sevginin kuvvetlenmesi için fırsatlar yaratılır. Bundan sonraki safha, çocuğa aileden daha geniş bir sosyal bütün olan milleti sevdirmektir. Millet bir anda gözle görülen bir kalabalık değildir. Bu yüzden millet kavramı çocukta birdenbire ortaya çıkmaz. Yakın çevresi, yaşadığı kasaba, sonra civardaki kasabaların insanları derken, çocuk hem vatan, hem de millet hakkında bir anlayış kazanır. Milleti tanımak ve sevmek, onun fertlerini tanımak ve sevmek demektir. Şu halde millet sevgisini uyandırmak için çocuğa milletini tanıtmalıyız. Bu tanıma sadece yaşanılan zaman içinde olmaz. Milletin geçmişinin öğrenilmesi bu sevgiyi daha kuvvetle yerleştirir. Bu yüzden tarih öğretimine bilhassa önem vermek ve çocuklara verilen tarih bilgisi ile büyüklere verilen bilgiyi hiç değilse sunuş biçimini bakımından ayırdetmek gerekiyor. Okullardaki tarih öğretimi "millî tarih öğretimi ve millî şuur eğitimi" şeklinde olmalıdır. Zaten iyi bir eğitim sisteme sahip olan bütün milletler bunu yaparlar.

Bir milletin ahlâkı masa başında hazırlanmış bir kaideler bütünü değil, tarih boyunca gelişmiş bir sistemdir. Bu yüzündendir ki çocuğa kendi milletinin ahlâkını en iyi öğretme yolu, yine onu tarih içinde vermekle olur. Masallar, çocuk hikâye ve romanları genellikle tarihî konuları işlemeli, millî ahlâkın temel kıymetleri çocuğa burada olaylar halinde verilmelidir.

Tarihle birarada ve ondan ayrılmaz bir şekilde öğretilecek başka bir konu da dildir. Çocuk kendi milletinin dilini en güzel örnekleriyle öğrenmeli, onu konu-

şan ve yazan insanları kendi ailesinin insanları gibi yakın hissetmelidir. Aslında çocuğa verilen bütün eğitim dil yoluyla olacağından, millet sevgisi yaratmak bakımından dilin ne kadar önemli olduğu daha iyi anlaşılır. Diller millî özellikleri en çok aksettiren sistemlerdir. Bir dilden bir başka dilde yapılan tercümeler hacketti hiçbir zaman tam aksettirmez. Çünkü bir kelimenin veya tabirin bir milletin fertlerinde uyandırdığı duygular ve düşünceler başka bir millette görülemez. Dil, tipki tarih gibi, o millet tarafından yaşanmıştır, başka bir millet o yaştanıya ortak olamaz. Böylece insanlar ancak kendi milletlerine mensup kimselerle tam anlaşıyla anlaşabilirler, anlaşma tam olunca da aralarında iyi münasebetlerin kurulması kolaylaşır.

c. DEVLET

Devlet, milletin siyâsî bir birlik ve organizasyon kurmasıdır. Eski devirlerde kabile devletleri ve imparatorluk şeklinde devletler de oluyordu ki, bunların kalıntıları halâ mevcuttur. Bugünün devleti millet esasına dayanmaktadır. Millî devlet millet kültürü üstüne kurulduğu için, gerek içerisinde, gerekse dışarıya karşı birlik halindedir. Bu sayede vatandaşlarından tam bir bağlılık sağladığı gibi, hasımlarına karşı da bölünmez bir güç gösterebilir.

Devlet bir takım maddî varlıklara -parlamento, memurlar, güvenlik kuvvetleri, daireler, binalar, toprak vs.- dayanmakla beraber, aslında manevî bir varlıktır. Siyâsî organizasyonun herhangi bir parçası veya bütün, devlet sayılamaz. Biz ancak devlet organlarını o andaki müşahhas temsilcilerinden -yani bakan Ahmet Beyden, polis müdürü Salih Beyden, kapıcı Süleyman efendiden- soyutlayarak, zaman içinde devamlı bir varlık gibi düşünürsek, o zaman devlet kavramını ka-

zanmış oluruz. Bu yüzdendir ki devlet anlayışı ancak iyi bir tarih, hukuk ve politika bilgisine ihtiyaç göstermektedir. İnsanlar devletin kendileriyle birlikte, fakat kendilerinin üstünde bir varlık olduğunu kavradıkları ölçüde, ona hizmet etmenin de şuuruna varırlar. Devlet şuuru kazanmamış bazı politikacıların, bu kusurları yüzünden, bilmeyerek devleti yıprattıkları çok görülmüştür. İyi bir siyâsi terbiye almış kimseler, iktidar mücadeleleri sırasında şahıslara hücum ederken, müseseselere saygılı olmaya bilhassa dikkat ederler. Davranışlarının millet hayatında yaratacağı uzun vadeli teşirleri hesaplamaya çalışırlar. Ahlâk terbiyesinin bir parçası da işte vatandaşlara bu anlayışı kazandırmaktır. Vatandaşlık ahlâkı insanların devletle olan müna-sebetlerini ayarlayan kaideleri ihtiva eder.

Devletin fertler üstünde bir varlık olduğunu söylemekten, çok dikkatli olmamız gerekiyor. Bu fertler-üstü varlığın bizim düşüncemiz dışında bir gerçekliği yoktur. Başka bir ifade ile, devlet fertler için ve fertler vasıtasiyla mevcuttur. Bu manevî şahsiyet bizim ihtiyaçlarımızın ve isteklerimizin karşılanması için gerekli olduğundan dolayı kurulmuştur, yani bir vasıtadır. Devletin insan-üstü bir irade ve otoriteyi temsil ettiğini söyleyenler, fertleri devlet için bir vasıta gibi görürler. İşin daha kötüsü, devletin başında bulunanlar da mutlak iyi ve mutlak doğru sayılır. Alman filozofu Hegel'in düşüncesinde en kuvvetli ifadesini bulan bu devlet anlayışı komünist ve faşist diktatörlüklerin temel siyâsi felsefesini teşkil etmiştir.

Türk medeniyetinde batıda örneklerini gördüğümüzden çok farklı bir devlet anlayışı gelişmiştir. Batıda yakın zamanlara kadar devlet denince vergi ve asker toplayan, buna karşılık asayışi koruyan bir idare anlaşılırdı. Türklerde devlet, otorite ile vazifeyi şahsın-

da birleştiren bir "baba" gibidir. Halkımızın diline "devlet baba" tabiriyle yerleşmiş bulunan bu zihniyete göre, devletle insanlar arasındaki münasebet, klâsik aile tipinde baba ile aile fertleri arasındaki münasebete benzer. Baba herseyden önce ailennin reisidir ve mutlak bir otoriteye sahiptir. Fakat bu kuvvetinin karşılığı olarak kendisine öyle vazifeler yüklenmiş ki, bu vazifeler sîrf bir güvenlik işini çok aşar. Baba aile fertlerinin birlik içinde büyümeyi ve gelişmesini sağlamakla görevlidir. Orkun Abidelerinde Bilge Kağan "Aç milleti doyurdum, çıplak milleti giydirdim" demektedir. Bütün Türk devletlerinde bu prensip gözetilmiş ve Türk devletinin himayesinde bulunan yabancı halklar bile, ayrim yapılmaksızın, devletin bütün hizmetlerinden faydalananmışlardır.

Sosyal hizmetlerle birlikte adalet de Türk devletinin en belirgin özelliklerinden biridir. Mahkeme karşısında bir yoksul ile padişah eşit tutulmuş, hiç kimseye imtiyaz tanınmamıştır. İslâm dininin adalet hakkındaki emirlerini en iyi tatbik eden herhalde Türkler olmuştur. Belki de devletin bütün bu görevleri yerine getirmesi yüzünden, ona karşı büyük bir bağlılık doğmuş, Allah yolunda ölmek ile devlet yolunda ölmek bir tutulmuştur. Buna karşılık devlet makamlarında bulunanlar gerek kanunların, gerek kamuoyunun kontrolundan hiçbir zaman uzak kalmamışlardır. Tarihimize zaman zaman devlet otoritesini temsil edenlere karşı yapılan isyanlarda en önemli sebep "adaletsizlik" olmuştur. Osmanlı Devletinde kanunu temsil eden Şeyhülislâm'ın padişahı azletme yetkisi bile vardı ki, böyle bir yetki, yani siyasi otoritenin kanunlar yoluyla tam kontrolü, hiçbir yabancı devlette görülmüş değildir.

(1.) Devletin Bölünmezliği

Devlet, vatan ve milletten ayrı düşünülemeyeceği için, o da bölünmez bir bütündür. Siyasi parçalanmalar yüzünden aynı milletin ikiye ayrıldığı ve neticede birbirine düşman olduğu çok görülmüştür. Daha evvel belirtmiş olduğumuz gibi, toplumların en yüksek tekâmül mertebesi millet olmaktadır. Millet ise siyasi birliğe kavuşmadan tamamlanmaz. Şu halde millet birliğinin hem kurulması, hem de korunması ancak devletin bölünmezliği sayesinde mümkündür.

Eski Türklerde devlet, hükümdarın oğulları arasında paylaştırılırdı. Bu yüzden Türk devletleri birbiri ardına kuruluyor ve kısa zamanda batıyorlardı. İlk defa Fatih devletin devamı için ayrılık çikaran şehzadelein idam edileceğini bir kaide halinde ortaya koydu. Bazlarının yanlış olarak "kardeşin kardeşi öldürmesi" diye basit bir kan dökme hadisesi olarak gördükleri bu kaide, bugün bizim şu topraklarda yaşamamızı sağlayan başlıca faktörlerden biri olmuştur. Taht uğrunda canlarını kaybedenler, ölümleriyle bizim yaşamamıza sebep olmuşlardır.

(2.) Devletin Süreklliliği

Devlet hayatının temel prensiplerinden biri de "sürekllilik"tir. Yukarıda devletin sürekli kavramına dayandığını anlatmıştık, bu kavram olmadığı zaman devlet ile hükümet birbirine karıştırılabilir. Halbuki devlet otoritesini elinde bulunduranlar geçici, onların fonksiyonları ve makamları sürekliidir. Bu yüzden devlet organlarının kuruluşunda ve idaresinde, bu organların şahıslara bağlı olmamasına bilhassa dikkat edilir. İnsanlar fert olarak oldukları halde topluluk olarak daima yaşarlar, yani insan nesli ölmez. Topluluk de-

vam ettikçe onunla ilgili hizmetler de devam edecek-tir. Böylece "hizmetlerin sürekliliği" devletin sürekliliği için gerekli esaslardan biri olmaktadır. Fakat devlette süreklilik esası bilhassa onun kontrol gücüyle ilgilidir. Devlet olmasaydı toplum hayatı nasıl bir anarşî içine girer ve kaba kuvvet nasıl herşeye hakim olurdu! İşte devletin bir zaman sonra yıkılacağını düşündüğümüz zaman da aynı anarşî hayatımızı kaplar. Bir insan ancak hayatından ve sahip olduğu her türlü maddî - manevî varlığından emin olduğu sürece insanca bir hayat yaşayabilir. Ona bu güvenliği veren şeylerden başlıca-sı, devletin sürekliliğine olan inancıdır. Bir hakkımız kaybolduğu zaman, onu eninde sonunda bize geri ve-recek bir kuvvetin bulunduğuuna inanmalıyız.

Devletin sürekliliği ile milletin sürekliliği bir bakıma aynı şeylerdir. Dedelerimiz bunu belirtmek üzere "devlet-i ebed-müddet" tabirini kullanırlar, yani kurdukları devletin ebediyete kadar devam edeceğini söylerlerdi. Gerçekten, Anadolu'da Tuğrul ve Çağrı Beyler tarafından kurulan Türk Devleti, hanedan ve rejim değiştirmekle beraber, bin yıl devam etmiştir ve bundan sonra da devam edeceğine hepimizin imanı vardır. Türk milletini ayakta tutan kuvvet, işte bu siyasi organizasyonun daima güçlü bir şekilde devam etmesi olmuştur. Bizim millî karakterimizde devletin o kadar büyük yeri vardır ki, devleti olmadığı zaman Türk de yoktur. Siyasi teşkilâtı parçalandığı zaman Türk milleti çabucak dağılır, toparlanıp yeniden bir devlet kuramaz yani istiklâl kazanamazsa yok olur. Bu şekilde başka milletlerin kültürü içinde eriyerek kaybolmuş Türkleri -Hazarlar, Kumanlar, Peçenekler, Bulgarlar gibi- tarih bize gösteriyor. Atatürk'ün dediği gibi, "hürriyet ve istiklâl bizim karakterimizdir."

2. Sosyal Adalet

Sosyal adalet, devletin vatandaşla sağladığı sosyal hizmetlerde gözetilen adalettir. Eski devlet anlayışına göre, idare insanları kanun karşısında eşit tutar ve araslarında düzenli bir hayat yaşammasını sağlardı. Günümüzün devleti bu hizmetlerin yanısıra, insanların daha iyi yaşamaları için gerekli hizmetleri de üzerine almaktadır. İnsanlar sadece kanun eşitliği değil, aynı zamanda hayat mücadelelerinde de eşitlik aramaktadırlar.

1. EŞİTLİK GÖZETEN ADALET

Tabiat eşitsizliklerle doludur. İnsanların kimi sıhhî hatlı kimi sakat doğar, kimi bereketli kimi kurak iklimde, kimi şehirde kimi köyde, kimi varlıklı kimi de yoksul bir ailenin çocuğu olarak. Doğduktan sonraki hayatında da cemiyetten gelen birçok eşitsizliklerle karşılaşılır. Bu sonrakiler doğumla başlayan eşitsizliklerin bir çeşit devamıdır. Köyde doğan şehirde doğana göre tahsil yapma bakımından daha az şanslıdır, yoksul çocuğun servet sahibi olma imkânı zengin çocuğunkinden daha azdır, tahsil ve servet kıtlığı insana siyasi güç bakımından daha az şans verir ve böylece bir eşitsizlik bir başkasını davet ederek sürer gider.

İnsan cemiyetinin en büyük fonksiyonlarından biri de insanı kendi iradesinin dışındaki sebeplerden ileri gelen eksiklerden kurtarmaktır. Tabiatın kendi kuvvetlerine bıraktığımız takdirde kuvvetlinin zayıfı ezeceği muhakkaktır, üstelik ezilen zayıfin şikayette bulunuacağı hiçbir makam yoktur. İnsan cemiyetinin kanunları ise kuvvetliye karşı zayıfı korumak, daha doğrusu kanun karşısında kuvvetli ve zayıf diye herhangi bir ayırım yapmamak esasına göre ayarlanmıştır. Eşitlik sadece insanın yarattığı ve insanın gözettiği bir pren-

siptir. Belki de bu sebeptendir ki sosyal adalet kavramı her zaman ve her yerde rastlanmayan, ancak insanı cemiyetin temel birimi diye gören bir anlayışın eseri olarak ortaya çıkan bir kavram olmuştur. Büyük dinlerin ve modern demokrasinin insanlık ideali sosyal adaleti gerektirir, çünkü bu sistemlerde insanların eşitliğine inanılmaktadır. Eşitlik inancı cemiyetin ilerlemesi bakımından birçok faydalı neticeler doğurmakla beraber, sosyal adaletin kabul ve tatbik edilmesi hiç de kolay olmamıştır. Bugün sosyal adalet teriminden anladığımız "fırsat ve imkân eşitliği" bir çeşit hürriyettir ki, o da bütün hürriyetler gibi uzun mücadelelerin sonunda elde edilmiştir. Her hürriyet, daha önce o hürriyetin yokluğundan faydalanan kimselerin ve çevrelerin menfaatlarını az veya çok bozacaktır. Bu yüzen aynı çevrelerin menfaatlarını korumak üzere direnmeleri beklenir. Bununla beraber, sosyal adaletin uzun vade de herkes için faydalı olduğunu söyleyebiliriz. İşçilerin daha adil ücret almaları, neticede işverenin de gelirini artıracak, aşağı tabakadan kimselerin okutulmasıyla cemiyet yeni zekâ ve kabiliyetlere kavuşacak, refahın bütün toplum katlarına yayılması sosyal huzuru artıracaktır.

Bazı toplumlar iktisadî ve sosyal bakımından birbirinden çok keskin çizgilerle ayrılan tabakalardan meydana gelmişlerdir. Hindistan'da hâlâ devam eden kast sisteme göre, bir kasta mensup insanlar o kast içinde doğarlar ve yine orada ölürlüler. İnsanların durumlarını düzelterek daha yüksek seviyelere çıkmalarına imkân yoktur. Ortaçağ Avrupa'sında da birbirinden çok ayrı sosyal sınıflar vardı. Köylülerin çoğu toprağa bağlı köle durumundaydı, bunlar kölelige daha doğuştan mahkûm edilmiş durumdaydılar. Gerek Avrupa'da, gerekse dünyanın başka birçok yerlerinde bu türlü sosyal

yapılarının etkileri hâlâ devam etmektedir. Demokrasinin besiği sayılan İngiltere'de bile asillerle halktan olanlar diye iki büyük sosyal zümre mevcuttur. Türk cemiyeti bu bakımından gipta edilecek bir geçmişe sahip bulunuyor. Hepimizin bildiği gibi, bizde hiçbir zaman idare edenlerle idare edilenler diye iki sosyal sınıf doğmamıştır. Sadece hükümdarlar belli bir aileden gelirler, onların dışında devletin her kademesinde halktan gelen adamlar vazife görürlerdi.

Sosyal adalet, sınırlı cemiyet yapısının doğurduğu bütün kusurları gidermeyi hedef tutan bir kavramdır. Bir cemiyet içinde birbirinden çok farklı gruplaşmaların önüne geçen bir sistem kurduğumuz takdirde, millî birlik yolunda da büyük adımlar atmış oluruz. Aralarında büyük gelir farklarının, yaşayış ve zihniyet farklarının bulunduğu bir cemiyette, insanlar birlik ve huzur içinde yaşayamazlar. İşte demokrasi ve sosyal adalet kavramları bu yüzden milliyetçilik anlayışının ayrılmaz birer parçasını teşkil etmektedir.

2. HAKKIN EŞİTLİĞİ VE GERÇEK EŞİTLİK

Sosyal adaleti "fırsat ve imkân eşitliği" diye tarif etmiştik. Bu tarif üzerinde dikkatle durmamız gerekiyor, çünkü yanlış ve zararlı anlamalara sık sık rastlıyoruz. Cemiyet, insanları sosyal bakımından eşit kılmaz, onlara "eşit fırsat" vermeye çalışır. Bütün insanların eşit olduğu bir cemiyet ne kurulabilir, ne de kurulması arzu edilir. Bir cemiyetteki mevkiler "liyakat" esasına göre dağıtılır, yani en kabiliyetli ve ehliyetli insanlar en yüksek makamlara geçerler. Cemiyetin sosyal adalet adına yaptığı veya yapması gereken şey, insanlara kabiliyetlerini geliştirmek üzere imkân tanımaktır. Bir çocuk yoksul olduğu için okuma imkânı bulmayıabilir.

Biz ona cemiyet olarak bu fırsatı verirsek, ondan sonra ne yapacağı artık kendi kabiliyetine ve isteğine bağlıdır. Bu çocuk yüksek bir başarı göstererek önemli bir yere gelebileceği gibi, tamamen başarısız da kalabilir. Yine aynı şekilde, üst tabakadan bir ailenin çocuğu yoksul çocukla aynı okulda aynı şartlar altında okuyarak kendini göstermeye çalışacaktır. Sosyal adalette anlaşılan eşitlik budur, yoksa zeki ile aptalı, kabiliyetli ile beceriksizi eşit tutmak değil.

Bütün cemiyet çapında yaygın ve tesirli bir sosyal adalet sistemi kurmak son derece güçtür. Bu güclüğün büyük bir kısmı cemiyetlerin geçmişinden gelmekle beraber, tamamen yeni bir cemiyet kurmuş olsak bile, bir müddet sonra kaçınılamayacak eşitsizliklerin doğduğunu görebiliriz. Bir misal verecek olursak, her cemiyette ister istemez bir işbölümü olacak, bunun sonucunda da bir sosyal tabakalaşma meydana gelecektir. Başka bir ifade ile, sosyal tabakalaşma cemiyette vazgeçilmez bir fonksiyon farklılaşmasının mahsulüdür. Böylece insanların ve onların çocukların bilgi, görüş ve maddî imkânları arasında ister istemez farklılar bulunacaktır. Eşitlik ve sosyal adalet adına bu farklılıklar görmezlikten gelmek, hakikatte korkunç bir adaletsizliğe yol açmak demektir.

Eşitlik, insanları yüksek bir yere ulaştırmak üzere aynı başlangıç noktasından koşturmak demektir, yani ideal olan şey, onları yukarılarda birbirine yaklaştırır. Bu yaygın yükselişi sağlayamadığımız zaman insanları aşağı seviyede, yani sefalet ve cehalette eşit tutmakla hiçbirşey kazanamayız. İyi yetişmiş, başarılı insanlar bizim için kıskançlık ve nefret yerine bir gıpta örneği olmalı, cemiyette her çocuğu o şekilde yetiştirebilmenin yollarını aramalıyız. Şurasını hatırlanın çıkmayalım ki, aynı başlangıç noktasından yarışa gi-

renlerin bir kısmı çok gerilerde, bir kısmı ortalarda, bir kısmı da en onde yarısı bitirecektir. Tabiat herkesi aynı kabiliyetle donatmadığına göre, herkesin aynı başarıyı göstermesini bekleyemeyiz. Fakat insanlar bu hakikati kabul etmeye psikolojik bakımdan pek yatkın değildirler. Bazı sosyologlar, cemiyetteki eşitsizliklerin başarısız kimseler için bir çeşit teselli olacağını söylemektedirler ki, doğrudur.

Ahlâk terbiyesinin sosyal adaletle ilgi kısmında bu noktaları önemle belirtmeli ve çocuğun zihnine yerlesitmeliyiz. İnsanları prensip olarak eşit saymak ve onlara aynı fırsat ve imkânları tanımak hepimizin vazifesidir. Ancak farklı kabiliyette olan ve farklı ölçüde çalışanlara eşit muamele yapmakla hem onlara, hem cemiyete kötülük yapmış oluruz. Adaletin yanlış kullanılması, onun hiç olmayışından daha az kötü bir durum değildir. Hukuk sistemi sosyal adalet prensibini kanun ve nizamlar halinde tesbit ederken bu titizliği göstermek zorundadır.

3. Demokrasi ve Ahlâk

a. DEMOKRASİNİN ANLAMI

Demokrasinin, hepsi de aşağı-yukarı aynı anlamda gelen birçok tarifleri içinde en iyisi, herhalde Lincoln'ın yapmış olduğudur: Demokrasi halkın, halk tarafından, halk için idaresidir. Bu tarif demokrasiyi daha ziyade bir rejim problemi olarak ortaya koyuyor. Biz günlük hayatı demokrasi denince, bunu hürriyetle eş anlamda kullanırız. Gerçekten demokrasinin en belirgin özelliği hürriyet esasına dayanmasıdır. İnsan olarak sahip olduğumuz hakları, başkalarının aynı haklarını çiğnememek şartıyla, istediğimiz gibi kullandığımız zaman hürüz demektir. Gerçi bu tarif pek çok

güçlükler taşımaktadır, ama bugünün insanı hürriyet hakkında oldukça ortak bir anlayışa sahip bulunuyor. Burada "bizim haklarımız" ve "başkalarının hakları" dediğimiz şeyler genellikle bir ülkenin hukuk sistemi tarafından belirlenmiştir, ama insan hakları pozitif hukukta yer bulmaya bile, teorik bir anlam kazanmış durumdadır. İnsan Hakları Beyannamesinde ve bazı demokratik ülkelerin anayasalarında bu haklar oldukça teferruatlı bir şekilde belirlenmiş bulunuyor. İstediği şeye inanma, istediği tahsili görme, istediği vatanı seçme, insanca yaşayacak bir iş ve gelir elde etme gibi hussular bunlar arasındadır. İşte bir siyasi rejim bu hakları tanıyor ve insanların bu hakları kullanmalarına imkân veriyorsa, onun adına "demokrasi" diyoruz.

Demokrasi hürriyet temeline dayandığına göre, onun müesseseleri de insanların serbest tercihleriyle kurulacak demektir. Nitekim bütün demokratik rejimler serbest seçim sistemini kullanır. Halk kendini idare edecek kimseleri istediği gibi seçmekte serbesttir. Seçme hürriyetinin de bir neticesi olmak üzere, modern demokrasilerde idare edilenlerle idare edenler arasında sosyal sınıf farkı ortadan kalkmıştır. Fakat bu farıkın devam edip etmemesi bile halkın reylerine bağlıdır. Parlamentter monarşilerde halk isterse monarşinin devamı, isterse kalkması için oy kullanabilmektedir.

Seçme hürriyeti, demokrasinin dışarıdan en çok göze çarpan tarafıdır. Fakat demokrasiyi asıl ayakta tutan şey bu hürriyetlerin çiğnenmesine engel olan sağlam müesseselerin kurulmuş olmasıdır. Anayasalarda kuruluş ve yetkileri belirlenen demokratik müesseseler bir taraftan rejimin hür iradeye dayanmasını garanti ederken, bir taraftan da çoğuluk iradesinin azınlıkta kalanları ezmesine engel olur. Bu son nokta demokrasinin en önemli taraflarından biridir. Eğer in-

sanların hür düşünmelerini ve hür davranışlarını kabul ediyorsak, onların çoğunluk tarafından tutulan yolu beğenmemeye hürriyetlerini de kabul etmek zorundayız. Hürriyet ancak insanların refah ve mutluluğunu artırmaya vasıta olduğu müddetçe bir anlam ifade eder, bu da herseyden önce fikir hürriyeti sayesinde olur. İnsanlar doğru bildikleri şeyleri söylemek ve yazmakta, bu fikirleri çeşitli vasıtalarla yarmakta serbest olmalıdır. Böyle bir serbestlik elbette hükümet politikasını hedef alan konuları da içine alacaktır. Demokrasinin bir "çok partili" rejim oluşu, iktidar kadar muhalefete de yer vermesi bu düşünceye dayanmaktadır.

b. DEMOKRASİ SEVGİSİ VE DEMOKRASİ DÜŞMANLIĞI

Demokrasi rejim olarak bir çeşit menfaat uzlaşmasıdır. Fertler ve sosyal gruplar birbirlerinin varlığına saygı duyarak bir arada yaşamayı öğrenirler. Fakat bu rejimi sadece bir menfaat pazarlığı şeklinde düşünnürsek hileye ve kaba kuvvete yol açmış oluruz. Demokrasi herseyden evvel bir siyasi ve ahlâkî terbiye meselesidir. Bu terbiyeyi kazanmamış ülkelerde demokratik rejimin ne kadar zorlukla yerleştigini, hatta yozlaştırılarak diktatörlüğe dönüştürüldüğünü sık sık görüyoruz. İnsanlar demokrasinin kendilerine verdiği hak ve hürriyetleri rejime zarar vermeyecek şekilde kullanmayı öğrenmelidirler. Unutmamalıyız ki, demokrasi kendi başına bir kıymet taşımaz. O sadece hürriyet ve refah için bir vasıtadan ibarettir. Hürriyet ve refah ise insan için aranan şeylerdir. Burada insanların gaye olduğunu hatırlanın, çıkardığımız takdirde, hürriyet ile başıboşluk aynı anlama gelir. Baskı rejimleri, demokratik hürriyetlerin yanlış ve kötü bir şekilde

kullanılması sonunda, insanlar tarafından istenir hale gelmektedir.

Demokrasi insan için bir vasıta olduğuna göre, demokrasi sevgisi insan sevgisi ile birarada gidecektir. İnsanlara saygı duymayı, onları sevmeyi öğrenenler demokrasiden başka bir rejim, bir hayat tarzı düşünemezler. Millet esasına dayanan devletlerde demokrasinin daha kolay yerleşmesinin bir sebebi de budur. Milletine sevgi ve saygı duyanlar, milletinin kabiliyetlerine inananlar onun kendi başına doğru yolu bulacağına da inanırlar. Bununla beraber, demokrasiyi benimsemek için sadece milletini sevmek de yetmez. İnsan sevgisini, insana duyulan saygıyı sırf bir duyu olarak bırakmayıp bunu ilmî esaslara da dayandırmak, yani insanlara iyi bir fikir terbiyesi vermek gereklidir. Bu terbiyeyi alanlar mutlak iyi ve doğruluğu hiç kimsenin bulamaya cağıncı, dolayısıyla hiç kimsenin "sadece benim fikrim doğrudur" demeye hakkı olmayacağı bilirler. Demokrasiye düşman olanlar bu hakikati anlamamış kimselerdir. Onlar kendi bildiklerinin, kendi istediklerinin millet için de iyi ve doğru olduğuna inanırlar. Daha kötüsü, milleti kendi haline bırakınca onun mutlaka yanlış yola gideceğini zannederler. Şu halde demokrasi düşmanlığı cehaletin bir neticesidir.

Demokrasi bazan eşitsizlikleri ortadan kaldırın bir sistem olduğu için de düşmanlık uyandırabilir. Başkalarının zararına olacak şekilde menfaat sağlayan insanlar, hak eşitliği getiren demokrasiden hoşlanmazlar ve onun aleyhinde bulunurlar. Demokrasinin kötü olduğunu iddia edenlerin hepsi olmasa bile pekçoğu bu eşitliğe düşmandırlar.

c. DEMOKRATİK HÜRRİYET VE EŞİTLİK

Eski Yunan filozoflarından Eflatun eşitlikten pek

hoşlanmıyordu, çünkü Atina demokrasisi sadece vatandaş sayılan bir azınlığı idareci sınıf olarak kabul ediyordu ve Eflatun da bu zümreye dahildi. Atina vatandaşlarının dışındaki insanlar köle statüsünde idi. Hakikî bir demokrasi insan olarak bunların hepsine seçme ve seçilme hakkı verecekti. Hürriyet, eşitlik prensibinin kaçınılmaz bir sonucudur. İnsanları eşit kabul ederseniz, onları hak sahibi olma ve haklarını kullanma bakımından da eşit saymak zorundasınız. Aslında bu iki kavram arasındaki münasebet tek taraflı değil, karşılıklıdır. Eşitlik nasıl hürriyete yol açırsa, hürriyet prensibinin kabul edilmesi halinde de eşitlik ister-istemez gelecektir. Eşitlik gözetilmediği zaman hürriyet bir anarşîye döner, çünkü insanlar kendi hürriyetlerini başkalarına zarar verecek şekilde kullanabilirler. Aynı şekilde, hürriyet olmayınca da eşitliğin bir anlamı kalmaz, çünkü insanların asıl aradıkları şey, başkalarıyla eşit mevkide olmak değil, onlarla eşit hürriyetlere sahip olmaktır.

ç. VATANDAŞ OLARAK İNSAN: SİYASÎ SORUMLULUĞUN AHLÂKİ DAYANAĞI

Batı demokrasilerinde devletle vatandaş arasındaki münasebetler bir çeşit sözleşmeye dayanmaktadır. Devlet vatandaştan vergi toplar, bunun karşılığında vatandaşa bir takım hizmetler vermekle yükümlüdür. Aslında bütün ülkelerde vatandaşlar vergi mükellefidir ve devlet de işlerini bu vergilerle görür. Fakat bizim devlet geleneğimizde vergi ile vatandaşlık münasebeti hiç de önemli bir yer işgal etmez. Türkler devlette hizmet ederken ve ondan hizmet beklerken vergi vermiş oldukları veya bu verginin karşılığını aldıklarını düşünmezler. Bu anlayışın kökü, bizim siyasî geleneğimizdedir. Türkler hep millî devletler kurmuşlar ve

eşitliğe dayanan bir cemiyet tipi geliştirmişlerdir. Bu yüzden devlet onlarda ne vergi toplayan bir kuvvet, ne de vatandaşla sözleşmesi olan bir çeşit müteahhit firma gibi görülmüştür.

Türk milletinin geleneğinde var olan ve modern demokrasilerin de kabul ettikleri bir prensibe göre, millet fertleri devlete hem boyun egen, hem de boyun eğdiği kaideleri kendisi yapan insanlardır. Şu halde devlete verdiğimiz bütün kıymet, devletten beklediğimiz her türlü hizmet, aslında vatandaş olarak bizlere aittir. Devlet herseyden önce bizim ahlâkimizin, haklarımızın ve hürriyetlerimizin koruyucusudur. Bu yüzden ahlâkî görevlerimizin bir kısmı da devletle ilgili görevlerimizdir. Vatandaşlık bir sosyal mevkidir. Bu mevki ile ilgili rollerimizi gereği gibi yapmamız, genel ahlâkin emirleri arasındadır, yani toplum bizden bu davranışları bekler. Siyâsi sorumluluk doğrudan doğruya topluma karşı sorumluluktur. Fakat cemiyetin kendi dışımızda birsey olmadığını hatırlardan çıkarmamalıyız. Çok bencil bir insan bile bu sorumluluğu taşıyabilir, çünkü toplum hayatılarındaki kararlara katılmakla kendisi hakkında da karar veriyor demektir.

Ülkenin siyâsi organizasyonu konusunda söz sahibi olmak insanî ve demokratik haklardandır. Buna rağmen demokrasi geleneğinin çok yeni oluşu yüzünden biz bu hakları kullanmaya iyice alışmamış bulunuyoruz. Yoksullara yardım etmeyi "insanlık görevi" saydığımız halde seçimlerde oy kullanmayı veya çeşitli siyâsi organizasyonlarda vazife almayı bir çeşit şahsî tercih meselesi gibi görürüz. Unutmayalım ki haklarımızin neler olduğunu, bu hakları ne şekilde kullanacağımızı siyâsi kuvvet tayin eder. Bu kuvvetin seçilmesinde kötü davranışın kadar seçime hiç katılmamak da ahlâkî hayatın soysuzlaşmasına göz yummak veya onu

teşvik etmek anlamına gelir. Bizim hayatımız hakkında söz sahibi olanları her zaman kontrol edeceğiz ki kendimizi de kontrol etmiş olalım.

Siyasî hayatı katılmanın çeşitli şekilleri ve dereceleri vardır. Bazıları politikacılığı meslek olarak seçenler, çok kimse de politikacılar -ve onların politikaları- arasında bir tercih yapmakla kalır. Demokratik hayatın hedefi, herkesi hem seçen hem de seçilen duruma getirmektir. Bu yüzden ileri demokratik memleketlerde bütün kamu hizmetleri tayinden ziyade seçim esasına dayandırılmaktadır. Böylece bir kimse milletvekili veya belediye üyesi olmaksızın da kamu idaresinin herhangi bir kademesinde -üniversite mütevelli heyetlerinde, güvenlik hizmetlerinde vs.- görev alabilir. Siyasî görev ve hizmetlerin bu şekilde yaygın bir hale getirilmesi, idare eden ve edilen olmak üzere iki zümrenin mevcudiyetine imkân vermez, aynı zamanda idareci zümrenin görev ve selahiyeti kötüye kullanmasını da büyük ölçüde önler. Kuvvetli bir merkezî otoriteye dayanan idareler kısa bir süre çok başarılı olsa bile uzun vadede yozlaşmaya mahkûmdur, çünkü halkın idarecileri halka değil merkezdeki yüksek makamlara karşı sorumludurlar. Bu ise dolaylı bir sorumluluktur ve merkezdekilerin taşra yöneticileri veya alt kademedekiler tarafından aldatılması çok kolaydır. Büyük imparatorlukların yıkılma çağında, merkezdeki ihtişam ve kudrete rağmen, taşranın sefil ve yoksul kalmasının sebebi budur.

Görülüyör ki, vatandaş olarak insanın siyasî haklarını kullanması veya bu hakları yoksa elde etmesi, toplum ve fert ahlâkı bakımından kaçınılmaz bir görev olmaktadır.

4. Savaş ve Ahlâk

a. SAVAŞ VE BARIŞ

Savaş, toplumların birbirlerine isteklerini kabul ettirmek için zor kullanmalarıdır. Savaşların birden fazla sebebi vardır, fakat hepsinde de zor kullanma, yani kaba kuvvete başvurma esastır. Bu yüzden savaş, prensip olarak ahlâka aykırı bir harekettir, çünkü insan münasebetlerini maddî kuvvete dayandırmaktadır. Ahlâkın gayesi insan hayatını herkesin ortaklaşa kabul ettiği kaidelere dayandırmak olduğu halde, savaş bu kaidelerin kuvvetli olan tarafından zayıflara kabul ettilmesi anlamına gelir. Fakat savaşın ahlâkî davranışları ortadan kaldırır nitelikte olması, savaşan insanların ahlâk-dışı davranışları gereği demek değildir. Bir taraf haksız bir savaş çıkarabilir, ama buna karşı çıkmak ve savaşa katılmak ahlâkî korumanın bir gereği olur.

Savaş, insanlar arasındaki kavganın milletler çapında büyütülmüş olanıdır. Kavgaya dökülen anlaşmazlıklarda ahlâkın gereği ne ise savaşta da onu yapmamız beklenir. Ahlâklı bir insan kuvveti en sonra kullanmayı düşünür, kullanırken de şahsî duygularından ziyade toplumun emir ve yasaklarını gözönünde tutar. İş bu safhaya gelince, kuvvete kuvvetle karşı koymak ahlâkî bir davranış olur. Bazı kimseler ve bazı felsefeler barışçı davranışa o derece tutkuyla bağlanmışlardır ki bunlar kendilerine yapılan şiddete karşılık vermez ve pasif davranışla karşı tarafı da barışa iteceklerini düşünürler. Bu düşünce tamamen yanlış değildir, fakat ahlâkı bu şekilde koruyamayız. İnsan sadece kendinden değil, bütün toplumdan sorumludur. Bize yapılanı şahsen affetsek bile o hareket toplumun

ahlâkına ve hukukuna karşı işlenmiş bir suçtur, bu yüzden mutlaka karşılık görmesi gereklidir. Nitekim hukuk sistemlerinde şahsî şikayeteye bağlı olmayan, sîrf kamu hakları gözönünde tutularak verilen cezalar vardır.

Savaşı önlemenin en tesirli yolu insanlara barışçı bir ahlâk terbiyesi vermek, kuvvete başvurmayı gerektiren halleri ortadan kaldırılmaktır. Aynı inanç sisteminin kuvvetli bir şekilde hakim bulunduğu ülkelerde insanların barış içinde yaşamaları imkânı daha fazladır. Geçmişte İslâm dünyası çok uzun süren bir barış dönemi yaşamış, Hıristiyan dünyasında ise inanç sisteminde meydana gelen çatlamalar (mezhep ayrıllıkları) çok defa savaş sebebi olmuştur. Bazan da insanlar savaşın şiddetini gördükten sonra barışa daha yatkın bir hale gelirler. İslâm dünyasında Moğol istilâsının dehşetinden sonra barışçı düşünce hızla gelişmiş, ikinci dünya savaşının acılarından sonra da barışı korumak üzere dünya çapında teşkilâtlar kurulmuştur.

Savaşın bir tek sebebi olsaydı, belki insanlar bütün güçleriyle o sebebi ortadan kaldırabilirdiler. Fakat bugüne kadar geçirmiş olduğumuz tecrübeler, insanlar arasında bilgi, inanç, iktisadî seviye, hayat tarzı, coğrafî bölge vs. bakımından meydana gelen ayrıllıkların hiçbir zaman tam olarak giderilemeyeceğini göstermiştir. Bu ayrıllıklar devam ettikçe insanlar ve toplumlar arası ihtilâflar sürüp gidecektir. Ancak bu ihtilâfları savaşa yol açmayacak bir seviyede tutmamız da tamamen imkânsız değildir. Bazı kimseler, bunun için savaşa kalkışanları engelleyecek kadar bir kuvvet bulundurmayı barışın garantisini saymaktadır. Karşı tarafı savaştan caydırıacak kadar kuvvetiniz olursa barış sizin elinizde dir. Fakat bu düşünce günümüzdeki silâh yarışmasının başlıca sebeplerinden biri olmuştur. Bir taraf öbürünü savaştan caydırırmak için kuvvet toplamaya kalkınca

öbür taraf da aynı düşüncenin silahlanmakta, böylece dünya her an patlamaya hazır bir barut fiçisi haline gelmektedir. Belki milletlerarası bir kontrol sisteminin kurulması halinde aşırı silâhlanma önlenebilir, bu da savaşların büyük bir genişlik kazanmasına engel olur.

Savaşın en kötü tarafı insanların ölümüne ve ülkelerin yıkılmasına yol açması değildir. Savaş doğrudan doğruya ahlâkî ve bütün toplum düzenini yıkıcı bir tesir yapmaktadır. Ahlâka en çok zarar veren durum, insanların tipki hayvanlar gibi sadece karın doyurma ve hayatı kalma endişesine düşmeleridir. Rüşvet, vurgunculuk, jurnalcılık, yalancılık, fuhuş gibi ahlâksızlıklar bilhassa savaş zamanında görülür. Çünkü savaş bütün ahlâkî kontrol mekanizmalarını tesirsiz hale getirmektedir. Bu arada birçok kimselerde ahlâkî vasıfların kuvvet kazandığı da görülebilir, insanlar daha çok fedakâr ve daha yardımsever olabilirler. Fakat savaşın uzun vadide getirdiği felâketler bütün bu insanî vasıfları bile eritecek derecede ezicidir. Bu acıları mağlup olan milletler daha iyi bilirler.

Baş ahlâkın başlıca gayelerinden biridir, ama tek gayesi değildir. Barış insanları daha mutlu kılacak işlerin yapılması için gerekli olan ortamı sağlar, yoksa kendi başına mutluluk vermez. Hatta bazı yazarlar uzun süre bir barış döneminin millet hayatında birçok ahlâkî gevşekliklere yol açacağını, böyle bir milletin bir savaş halinde hiçbir varlık gösteremeyeceğini iddia ederler. Bu iddia barışın kötü bir şey olduğunu göstermez. Çünkü bütün mesele barış dönemini ne türlü işlerle geçirdiğimiz noktasında düğümlenmektedir. Meselâ Türkler yabancıların devamlı tecavüzleri karşısında uzun barış devreleri görememiş, böylece yurt içinde kalkınmaya verecekleri bütün güçleri savaşlarda düşmanı kovmak için kullanılmıştır. Şurasını da unutma-

mak gerekir ki, Türkiye'nin bugün hürriyet ve istiklâl konusundaki hassasiyeti, geçmişte onu korumak üzere çektiği sıkıntılarla çok ilgilidir.

b. SAVAŞTA AHLÂK

Savaşın genellikle ahlâkî yıkıcı, fakat bazı hallerde ahlâkî korumak için çok gerekli birsey olduğunu belirtmiştik. Şu halde insanî gayelerle savaşa girenler, bu kritik durumda ahlâk ölçülerini korumaya bilhassa titizlik göstermeli ve geçici bir zaman için bile olsa ahlâk-dışı hareketlerde bulunmamalıdır. Belki de savaşın iki taraflı bir kılıç oluşu, yani galip gelenin mağlup da olabileceği hesaba alınarak, bir çeşit "savaş ahlâkî" ortaya çıkmıştır. Geçmiş devirlerde savaşanların insafına terkedilen bu ahlâk kaideleri şimdi milletlerarası teşkilâtların kontrolü altında bulunmaktadır. Esirlere işkence edilmemesi, esir düşen askerlerden hüviyetleri dışında bilgi istenmemesi, sivil halka ateş açılmaması gibi hususlar her devlet tarafından garanti edilmiştir. Bunlara aykırı hareketler çok görülse bile bir çeşit dünya kamuoyunun doğması ve savaş ahlâkını çığneyenlerin kınanması oldukça ileri bir adım sayılmalıdır.

Hakikatte savaşta ahlâk-dışı davranışmanın bir tarafa kazanç getireceğini söylemek çok zordur. Şiddetin daima şiddet doğuracağını hesaplamayanlar, savaştıkları milletin bütün kin ve nefretini uyandırarak, asker olmayanların da kendilerine aktif birer düşman kesilmesine yol açarlar. Geçmiş devirlerin istilâ hareketlerinde şiddet kullananlar hep karşılık görmüş, girdikleri yerde ahlâklı davranışanlar ise pek sevilmeseler bile mukavemet görmemişlerdir. Türklerin Fetih siyasetinin en büyük prensiplerinden biri, düşmana savaş alanının dışında merhametli davranmak, sivil halka katiyen el kaldırmamaktı. Batı dünyasında siyasi ve

idarî çalkantıların insanları huzursuz bıraktığı devirlerde adalet ve insaf gösteren Türklerin koruyucu gibi kabul edildiklerini hepimiz biliriz. İmparatorluktan ayrılmış ülkelerin bazlarında bugün bile Türk hâkimiyeti devrinin saygı ile anıldığını görmek mümkündür.

Savaşta hile yapılır, fakat ikiyüzlülük yapılmaz. Savaşın bir hile olduğunu herkes bilir ve ona göre davranışır, böylece savaş sırasında hile yapmak herkesçe kabul edilen bir ahlâk kaidesi haline gelmiştir. Buna karşılık, verilen sözleri tutmamak, taahhütlere uymamak, taraflarca hoş görülmeyen şeyleri yapmak "savaş ahlâkı"na aykırıdır. Dikkat edilirse bunlar genel ahlâka da aykırı şeylerdir. Türkler bir devlete harp açmadan önce isteklerini diplomatik yollardan bildirirler, kabul edilmezse savaşa girerlerdi. Savaşta bir şehir veya kale kuşatıldığı zaman oradakilere önce teslim teklif edilir, kabul edildiği takdirde sivil halktan isteyenler orada bırakılır, gitmek isteyenler ve teslim olan askerler istedikleri yere gönderilirdi. Türkler ayrıca bu silâhsız kimselere yolda bir tecavüz olmasını önlemek için yanlarına asker katarlar, herkesin emniyet içinde dönmesini sağlarlardı. "Vire" denilen bu teslim usulü zaman zaman Avrupalılar tarafından da Türklerle teklif edilmiş, fakat silâhlarını bırakarak çıkan Türkler oldukça öldürülmüşlerdir. Avrupalılarım savaş ahlâkını böyle çiğnemelerinin bir sebebi de, kendi askerlerinin aşağı tabakadan toplanmış ve yağma yapmaktan başka düşüncesi bulunmayan maceracılardan ibaret oluşu idi. Aile ve vatandaşlık terbiyesinden mahrum yetişen bu adamlar girdikleri her yerde çocukları öldürüyor, kadınlara saldırıyor, mabetleri ateşe veriyorlardı. Türklerin savaş üstünlüklerinden biri, kuvvetli bir disipline sahip oluşlarıydı. Ordularındaki bu disiplin onları ahlâk-dışı taşkınlıklar yapmaktan da alıkoyuyordu.

Türkler savaşı o derece hukuki bir müessesese haline getirmişlerdi ki, en yüksek hukuk otoriteleri uygun görmediği takdirde savaş açamıyorlardı. Girişilecek savaşın meşru olup olmadığı "Şeyhülislam'a sorulur, ancak onun onaylaması üzerine Padişah savaş emri verirdi. Sultan Murad devrinde Karamanoğlu Beyliği birkaç defa Osmanlı topraklarına saldırmış, fakat o devrin âlimleri "Müslüman bir ülkeye karşı savaş açmak doğru değildir" dedikleri için padişah sefere çıkmamıştı. Hıristiyan devletlerle olanavaşlarda bile savaşın insan haklarını (hukuk-ı ibadullah) koruma gayesi taşıdığı açıkça belli olmadıkça fetva alınamazdı. Son Kıbrıs harekâtımız böyle bir insancıl gaye ile savaşa girişimizin yeni bir örneğini teşkil etmiştir.

Savaş ahlâkını barış ahlâkından ayırdetmeye imkân yoktur. İnsanlar barış dönemlerinde nasıl bir terbiye ve nasıl bir zihniyet içinde yetişirlerse, savaş zamanında da o terbiyeye göre hareket edeceklerdir. Bizim gipta edilen bir savaş ahlâkına sahip oluşumuz işte barış dönemindeki insan anlayışımızın mükemmelliği yüzündendir. Türkler hiçbir zaman kendi soylarından ve kendi dinlerinden olmayanlara, yani yabancılara insanlık dışı muamele yapmamışlardır. Bizim fethettiğimiz yerlerin birer sömürge olmayışı da bu sebeptendir. Halbuki Avrupalılar anavatanları dışındaki yerlerin insanlarını aşağılık birer yaratık diye görmüşlerdir. Onların ülkelerini de istedikleri gibi kullanmışlardır. Bu türlü ahlâk-dışı bir anlayışın yakın devirdeki temsilcilerinden biri de meşhur İngiliz politikacısı Çörçil olmuş, bu devlet adamı Türklerin Hıristiyan olmadıkları için insan sayılmayacaklarını söylemiştir. Halbuki Hıristiyan devletlerin birbirlerine karşı da çok zalim ve gaddar davranışları bu işin bir din farkından ziyade bir ahlâk terbiyesi farkından ileri geldiğini göstermektedir.

Savaş, ahlâklı insanların son olarak başvuracakları ve sîrf insan haklarını korumak için yapacakları bir mücadeledir. İyi bir hedefe kötü vasıtayla gidilmeyeceğini bilenler, ahlâkı yaşatmak için yapılan bir savaşın da yine ahlâklı davranışla kazanılacağına inanırlar.

5. Makine Medeniyeti ve Ahlâk

Geçen yüzyılın sonlarına doğru, teknolojideki ilerlemelerin hızla artışı neticesinde bir gün insanların büyük ölçüde işsiz kalacakları tahmin ediliyordu. Makineler gelişikçe bunlar hemen her işte insanların yerini alacaklardı. Teknolojik gelişmeyi iktisadî açıdan ele alanlar işsizliğin doğuracağı neticeler hakkında fikir yürüttüler, hatta bazıları -Marx gibi- bu gelişmeyle doğacak işsizlik ve sefaletin bütün dünyadaki sosyal ve iktisadî münasebetleri kökünden değiştireceğini iddia etti. Bazıları ise dünyadaki süratli değişmenin sosyal ve insanî değerler açısından birçok felâketler doğabileceğini düşünerek endişeye kapılmışlardı. Bunlar binlerce yılın yarattığı kültür ve medeniyet kıymetlerinin ortadan kalkacağını, yeni insanın makinelерden pek farklı olmayacağı düşündürdüler.

Yirminci yüzyılda bütün geçmiş yillardakinden daha hızlı bir teknolojik ilerlemenin görülmesi bu endişeleri daha da artırdı. Gerçi makineleşmenin yaygınlaşmasından doğan işsizlik ihmali edilebilir denecek kadar azdı, yani büyük kitlelerin işsiz kalması ve toplum düzenini alt-üst etmeleri sözkonusu değildi, fakat yine de az işçi ile çok iş görme prensibinin hakim olduğu muhakkaktı. Öte yandan, makine ile birlikte gelen yeni bir değer sistemi ve yeni bir hayat tarzı eski ahlâkî değerleri kuvvetle sarsıyordu. Büyük kitleler bu değişmenin akışı içinde sürüklendiğinde giderken birtakım filozof, sosyolog, sanatçı ve yazarlar hayatın artık insa-

nî hüviyetini kaybettiğini, günümüze "makine medeniyeti" demek gerektiğini söylediler. İnsanı bir fabrikanın makinesi veya bir makinenin dişli çarkı seviyesine düşmekten kurtarmak üzere birçok tezler ortaya atıldı. Yeni kavramlar bulundu. Yakın zamana kadar moda bir felsefe akımı olan "egzistansiyalizm" ve hemen herkesin dilinde dolaşan "yabancılılaşma" hep bu gayretin birer mahsülü olmuştur. Makine medeniyeti nedir ve insanı nasıl, ne bakımından tehlikeye düşürmektedir?

İnsanın alet ve makine yapması yeni bir hadise değildir, hatta insanı "alet yapan hayvan" diye tarif edenler bile olmuştur. Öyle iken, makine yapımında görülen ilerleme ve artış hayatımızı niçin değiştirsin? Hakkatte şikayet konusu olan şey, yeni alet ve makinelerin yapılması değil, çalışmanın ve dolayısıyla bütün hayatın makineleşmesidir. İnsan aleti belli bir şeyi yapmak, istediği bir şeyi elde etmek üzere yapar. Bu bakımından alet insan elinin ve ayağının bir çeşit uzantısıdır. İnsanın yaptığı alet tabiat kuvvetlerini olduğu gibi kullanan, daha doğrusu tabiat kuvvetlerini kendi istikametinde kullanan bir vasıtadır. Bir şeyin üzerine çekiçle vurursanız oradaki basınç artar, geniş ve sivri uçlu çelikle (balta) tahtaya vurursanız tahta kesilir. Yaptığımız makinelerin bir kısmı da böyledir. Nitekim sanayi inkılâbını başlatan makine denilen buhar makinesi, tabiatta mevcut olan ve gözle görülen bir gücün faydalı şekilde kullanılmasından ibaretti. Bu yüzden makine ancak belli bir devreden sonra korkutucu olarak görülmeye başlanmıştır. Bu devre de şerit (assembly line) sistemiyle üretime geçildiği zamanıdır. Eskiden insan bir alet veya makine yapar ve onunla belli bir şey elde ederdi. Yeni durumda üretim sürekli, yani bitmeyen bir faaliyet haline gelmiştir. Şerit sistemiyle çalışmada üretilen alet veya makinenin her bir parçası bir

işçi tarafından yapıldıktan sonra bir başka parçasının yapılması için bir sonraki işçiye verilir ve bu iş devam edip gider. Bu türlü bir üretim faaliyetinin daha ileri safhası ise, şerit üzerinde parça işi yapan işçilerin yerine otomatik makinelerin geçmesidir. İşte bu "otomasyon" pekçok kimsenin gözünü korkutmuş, meşhur matematikçi Norbert Wiener böylece en büyük iktisadî krizlerde bile rastlanmayan bir işsizliğin doğacağını söylemişti. Belki de makinelerin insan yerini almasından çok, onların yaratacağı tesirler hakkında ileri sürülen fikirler insanları korkutuyordu. Çok ünlü ilim adamları makinelerin kendi kendilerini otomatik olarak üreteceklerini söylediler. Gerçi bu üreme insan üremesi mahiyetinde değildir, ama yakın gelecekte dünyamızı robotların kaplayacağı endişesini büsbütün artırıyordu.

Otomasyona dayanan bir sanayi ne faydaları ne de zararları bakımından şimdilik Türkiye için bir mesele teşkil etmiyor. Biz pek çok iş sahalarında henüz makineleşmeye bile erişmiş değiliz. Bununla beraber, makine medeniyetinin neticeleri bütün dünyaya süratle yayılmakta ve bizi gelecek hakkında düşünmeye sevkettmektedir. Başka bazı ülkelerin bu konudaki tecrübelerine bakacak olursak, makineleşme dünyyanın çehresini çok değiştirmiş olmakla beraber, korkulan sonuçları vermemiştir. Hatta bazı ilim adamları otomasyonun düşünülenin tersine sonuçlar doğurarak, bir çok meselelerimizi çözeceğini söylemektedirler. Bu üretim biçiminin sosyal ve ahlâkî tesirlerini incelemeden önce, otomasyonun bizzat üretimde meydana getirdiği asıl değişikliğin ne olduğunu kısaca görelim. Bunlardan birincisi, yukarıda da belirttiğimiz gibi, eskiden ayrı olan bir çok ameliyelerin sürekli üretim şeritleri halinde birleştirilmesidir. Bu sayede üretim belli bir başı ve so-

nu olan bir faaliyet olmaktan çıkmış, insan eli yerine makineler üretimi yapar olmuştur. İnsanın buradaki görevi üretilen mal üzerinde değil, üretici makineler üzerinde çalışmaktadır. İkinci ve belki daha önemli değişiklik ise "elektronik beyin" dediğimiz makinelerin yapılmasıdır. Bu makineler bir taraftan makineler üzerinde kontrol görevi yapıyor, bir taraftan da bilgileri kaydederek bu bilgiler üzerinde işlemler yapıyorlar. Bunlara bir de nükleer gücün sanayie girmesini katarsak, değişmenin büyüklüğünü daha iyi görebiliriz.

Bütün ilerlemesine rağmen otomasyonun girmeceği veya pek az gireceği iş sahaları mevcuttur. Fakat girdiği yerlerde herseyden önce sanayileşmenin hızı eski devirlere kıyaslanamayacak kadar artmış olacak, pek çok şeyler insan eli degmeden ve insanların doğrudan doğruya kontrolü olmadan üretilmeye başlayacaktır. İnsan emeği daha çok makinelerin kontrolü ve programlanması sahasında aranacağı için, vasıflı işçiye olan ihtiyaç artacak ve vasıfsız işçiler sadece temizlik vs. gibi birkaç yerde kullanılabilecektir. Yeni sanayie uyacak biçimde insan yetiştirmek için yaygın bir eğitim sistemi kuruluncaya kadar vasıfsız işçilerin, yaşlı işçilerin ve çalışan kadınların durumu çok kötüleşebilir. Yaşlı işçilerin eğitim görmesi zor, kadınların çalıştığı sahalar (bilhassa büro işleri) ise elektronik makinelere devredilmiş olacaktır. Eskiden ucuz ve vasıfsız işçi çalışmak için yoksul bölgelere dağılabilen endüstri şimdi vasıflı işçi ve büyük pazar bulunduran gelişmiş bölgelere yiğilacak, böylece yoksul bölgeler sanayileşmeden daha az faydalananacaklardır. Buna rağmen sanayinin klasik enerji kaynaklarına -kömür, su gücü, petrol vs.- daha az bağlı kalması onu belli bölgeler etrafında toplanmaktan kurtarabilir. Dış bölgelere yayılma çok masraflı olduğu için ancak büyük firmalar bunu

yapabilirler. Bu durum da mülkiyetin belli ellerde toplanmasını teşvik eder. Bölge farklılaşması milletlerarası çapta da görüleceği için, geri kalmış ülkelerle sinyileşmiş ülkeler arasındaki mesafe daha da artabilir.

a. TEKNOLOJİNİN HİZMETİNDE İNSAN

Otomasyon şeklinde bir makineleşmenin eğitim, sosyal hayat, idare ve milletlerarası politika sahalarında pek çok tesirleri görülecektir. Bilhassa eğitim ve sosyal hayat konusundaki değişimeler bizi ahlâk problemi bakımından çok ilgilendiriyor. Eğitim kurumları ister-istemez yeni teknolojinin ihtiyaç gösterdiği nitelikte insan yetiştirmeyi hedef alacak, böylece orta öğretim seviyesinde teknik öğretim büyük bir yer tutacaktır. Tahsil bakımından sosyal bünye, uçları yukarıda ve aşağıda kapanan bir prizma şeklini alacak, tıhsilsizlere ve yüksek tahsil görmüşlere nisbetle orta seviyede teknik tahsil görmüşlerin sayısı çok kabaracaktır. Üniversite ve yüksek tahsil seviyesinde ise bazı meslek kolları diğerlerine nisbetle çok revaçta olacak, mühendislik, sosyal bilimler ve tabiat bilimlerinde adam yetiştirmeye daha çok para harcanacaktır. Bu gelişme daha şimdiden bütün dünyada "aydın" tipini değiştirmeye başlamış bulunuyor. Sanat ve edebiyat aydınlarının ortak malı olmaktan çıkışmış ve birer uzman işi olmuştur.

Modern teknolojinin sosyal hayat üzerindeki en büyük tesiri, hayat standardında meydana getirdiği yaygın bir yükselenin neticesi olarak ortaya çıkmıştır. İleri sanayi ülkelerinde üretimin hızla büyük miktarlarda artması neticesinde, eskiden küçük bir grubun imtiyazı gibi görülen mal ve hizmetler geniş kitlelere kadar yayılmaya başlamıştır. Sosyal sınıfların iktisadî

durum bakımından birbirine çok yaklaşması, daha doğrusu alt sınıflardaki insanların hızla orta sınıfın refah standartlarına ulaşması sonunda, bunlar arasında gelir farkından doğan sosyal münasebet farkları da gitgide ortadan kalkmaktadır. Aslında refahın yaygınlaşması bir bakıma makineleşme ile işsizlik arasında daha önce tahmin edilen ters münasebetin gerçekleşmediğini gösteriyor. Hakikaten, otomasyonun sanayie girişiyile birlikte işin mahiyeti ve kalitesi değişmiş, işsizlik nisbeti hiç de korkulacak kadar yükselmemiştir. Fakat bu refahın bir pahası vardır ki, insanlar onu oldukça ağır bir şekilde ödemek zorunda kalıyorlar.

Modern teknoloji, genel refah seviyesini artırmasıyla paralel olarak, çalışma zamanını da azaltmış bulunuyor. İnsanlar daha az zamanda daha çok iş yapıyorlar ve daha çok para kazanıyorlar. Henüz orta derecede sanayileşmiş ülkelerde bile günlük çalışma ortalama $8-1=7$ saate inmiş, hafta tatili ise iki güne çıkmıştır. Böyle bir duruma sosyal bakımından hazırlanmış ülkelerde -ki hiçbir ülkenin bu hazırlığı gösterdiği söylenemez- insanlar boş zamanlarını değerlendirmekte büyük güçlük çekmektedirler. Bir taraftan bu boşluk doldurulamadığı için ortaya çıkan huzursuzluk ve can sıkıntısı, bir taraftan zaman harcatmaktan başka hiçbir gayesi bulunmayan faaliyet sahalarının ortaya çıkması sanayileşmiş ülkelerin ortak özelliğini teşkil ediyor.

İşten artakalan zamanın yaratıcı faaliyetlerle doldurulması ümid edilmekle beraber günümüzdeki gelişmeler buna engel olacak mahiyettedir. Yukarıdan beri bahsettiğimiz değişimelere bir de tıp bilgisi ve teknolojisindeki gelişme yüzünden hızla artan nüfusu katacak olursak, bütün dünyanın nasıl bir "kitle cemiyeti"ne doğru gittiğini görürüz. Üretim artık insanların

ihtiyaçlarına cevap olmak üzere ve insanların zevkine göre yapılmaktan çıkmıştır. Kullandığımız mallar sanayici grupların kendi kıymetlerine göre bir şekil alıyor. Bunların çoğu da geniş çapta reklâm ve propaganda yoluyla birer ihtiyaçmış gibi gösteriliyor. Makineleşmenin bir parçasını teşkil eden modern kitle haberleşme vasıtaları, insanların kıymet sistemlerini istediği gibi yoğunmaktadır. Kısacası, makineleşme insanın iradesi ve çalışmasıyla meydana gelmiş olmakla beraber, insan düşüncesi ve hayat tarzı da makinenin getirdiği değişimelerden büyük ölçüde etkilenmiştir. İşte insanın kendi yaptığı makineye esir olması sözü, bu durumu ifade etmek üzere söylenmiştir.

b. TEKNOLOJİ VE İNSANÎ DEĞERLER

Teknolojik gelişmenin hızı sosyal gelişmeden çok fazla olduğu zaman insanî değerlerin tehlikede olduğu söylenir. Gerçekten, dünyanın en ileri sanayi ülkesi olan A.B.D'deki pekçok sosyal bunalımların buradan ileri geldiği söylenebilir. Bu arada şunu da belirtelim ki, sosyal değerlerin teknolojik gelişmeye göre ayarlanması şart değildir. Sosyal gelişme pekâlâ teknolojik gelişmenin önüne geçebilir. Aslında sanayi inkılâbinin besiği olan Batı ve Kuzey Avrupa bu başdöndürücü değişmeden A.B.D.'ye nisbetle daha az etkilenmiş degildir. İkinci Dünya Savaşı öncesinde Batı ülkeleri iktisadî olmaktan daha çok siyasi, ahlâkî ve fikrî bir buhran yaşıyorlardı. Son yüzyıl içinde makineye dayanan sanayinin sosyal bünyeyi değiştirmesi yüzünden gelenekSEL kıymet sistemleri büyük ölçüde sarsılmış, buna karşılık yeni medeniyet için manevî bir temel kurulamamıştı. Nazizm ve komünizm yeni bir değer sistemi-

ne susamış olan yiğinlara birer kurtarıcı gibi sunuldu, ama ikisinin de sahte olduğu kısa zamanda anlaşıldı.

Teknoloji ne kadar göz kamaştırıcı bir şekilde ilerlerse, insana verilen kıymet o nisbetté azalır gibidir. İnsanlar böyle bir medeniyet içinde kendi benliklerinden emin olamıyorlar, böyle bir dünyada kendilerinin ne ifade ettiğini sormaktan kalmıyorlar. Makinelерle birlikte insanın çalışması da mekanik bir hale gelmiş, bu çalışma âdetâ insanın zekâsından ve yaratıcı gücünden çok reflekslerine hitap eder olmuştur. Büyüklük bir telefon santralında çalışan kadınları düşünelim. Bunların yaptıkları iş bir makinenin işinden farklı değildir, kafalarını değil tamamen bedenlerini kullanmaktadır. Fabrikalarda parça üzerinde çalışan işçilerin durumu da bunlardan pek farklı değildir. İş bölümünün son haddine kadar varması neticesinde, bir işçinin üzerinde çalıştığı parça, kendi başına hiçbir mana ifade etmeyecek kadar küçülmüştür. Bazan bu adamlar ne yaptıklarını, yaptıkları şeyin nasıl ve nerede kullanıldığını dahi bilmiyorlar. Yürüyen şerit üzerinde çalışan bir işçinin bu imalât sürecinde ayrı bir varlık mı, yoksa oradaki civata veya dişlilerden biri mi olduğu gerçekten sorulmaya değer.

Gelir artışının hoş olmayan neticelere yol açması ilk bakışta garip görünebilir, ama bugün insanî değerlerin aşağılaşmasının başlıca sebeplerinden biri refahın yaygınlaşmasıdır. Bugünün sanayii, alış gücü gitgide yükselen büyük kitleler için üretim yapmakta, bu üretimde ise üretimin kalitesi düşmektedir. Buzdolabından romana kadar satışa arzedilen her şey kitleye uygun olabilmesi için "vasat insan" modeline uygun olarak hazırlanmaktadır. Vasat insanların zevkinin düşük olması gerekmez, ama hiçbir zaman yüksek olduğu da söylenenemez. İnsanî değerleri asıl yaratan ve ayakta tu-

tan faaliyet alanlarında, yani sanat, edebiyat ve dinde, ortaya çıkan eserler eskilere nisbetle daima düşüktür. Müzik sabahdan akşamaya kadar rutin bir işte çalışan kalabalıkların kendilerini unuturcasına çılgınca dans etmeleri için hazırlanıyor, roman ve sinema sadece insanın işten artakalan zamanını kapatabilmek için ona vakit geçirtmeyi hedef alıyor, edebiyat yerini gitgide resimli macera romanlarına bırakıyor, din (şimdilik batıda) bir haftalık sosyal toplantı haline geliyor. Büttün bu eserlerde insanı düşündürecek, ona kendi iç hayatı hakkında yeni sezgiler kazandıracak, hatta ona gerçekten zevk verecek hiçbir şey yoktur. Bugünün insanı içkiyi bile neşeli bir anına daha fazla canlılık katmak için değil "hayatın sıkıntısına karşı bir çeşit ilâç" diye içmektedir. Kendilerini sıkınan dünyanın nasıl bir yapıya sahip olduğunu, sıkıntılarının nereden geldiğini öğrenmeye bile imkânları yoktur.

Çağımızın en büyük sosyologlarından R. M. McIver, modern sanayi cemiyetindeki insanın içinde yaşadığı atmosfere "büyük boşluk" adını veriyor. Bu insanın hayatı tam bir boşluk içinde geçmektedir. Çünkü parası ve boş zamanı olduğu halde yapacağı birsey yoktur. Hafta sonlarında bütün günlerini futbol maçlarında, at yarışlarında, içkili gazonlarda geçiren insanların dünyası başka türlü faaliyetler için de müsaittir, ama bu insanlara kendi yaptıklarının dışında daha güzel şeyler olduğu öğretilmemiştir. Hayatın gidişi, onları bu boşluğa daha çok itmektedir.

Makine medeniyeti hayatımıza sahte değerler getirmektedir. Vasıtalar gaye yerine geçmiş, insanlar gayeleri unutarak vasıtaları geliştirmeye ve onlar üzerinde çalışmaya önem verir olmuşlardır. Başarı denen şey, sonu olmayan bir yolda sürekli bir şekilde daha ileri gitmek veya yükseğe çıkmaktır. Daha çok para

kazanmak, niçin? Çok kazandıkça daha çوغunu kazanma ihtimali arttıгı için. Yüksek bir mevki elde etmek, niçin? Daha yükseklerine çıkmak için. Gayeler ortadan kalkınca veya geri plâna düşүnce, insanlar birbirlerini vasıtalar üzerindeki başarılarına göre değerlendireceklerdir. Böylece, topluma karşı kıymetini ve başarısını göstermek isteyenler gün geçtikçe daha çok mal ve servet sahibi olmaktadırlar. Herkes araba sahibi olurken, arabası olmayan bir insan ya tembel ya akılsız demektir. Para kazanacak kadar aklı olsa ve çalışsaydı o da araba alırdı. İşin daha kötüsü, topluma karşı bu gösterisi yapamayanlar kendilerine karşı saygıyı da yitirmektedirler. Medeniyet sözünün anlamı değişmiş, modern teknolojinin imkân ve vasıtalarına sahip olanlar medenî sayılmaya başlanmıştır. Medenî insanın karşılığı barbar insan olduğuna göre, teknolojik bakımından geri bölgelerin insanı batılılar nazarında ‘barbar görülmektedir. Unutuluyor ki, modern teknoloji dünyamıza barbarlık konusunda da daha büyük imkânlar getirmiş, birkaç bomba ile milyonlarca insanı öldürme gücünü bize vermiştir.

Modern teknoloji dünyamıza o kadar girmiştir ki, onu günümüzün sosyal değişimelerinden ayrı bir kategori halinde incelememize imkân yoktur. Bu bakımından makine medeniyeti derken bugün dünyaya hakim olan Batı medeniyetini bütün sistem ve müesseseleriyle birlikte bu tabir altında inceliyoruz. Teknolojideki gelişmeler bizim dünya görüşümüzde ve inançlarımızda birtakım değişikliklere yol açmakla beraber bizim inanç ve görüşlerimizin de teknolojik gelişme üzerinde pek büyük tesiri olduğu muhakkaktır. Böylece, manevî değerlerimiz ile maddî değerlerimiz arasındaki karşılıklı münasebet, bize makineleşmenin doğurduğu mahzurlardan kaçınabileceğimizi gösteriyor. İnsanın

makineleşmiş ve otomasyona girmiş bir sanayi medeniyetinden yaptığı şikayetler, modern sanayinin kaçınılmaz birer neticesi sayılmalıdır. Hiç şüphesiz, bu mahzurları önleyebiliriz derken, dünyayı makineleşme öncesi medeniyetin değerlerine yeniden götürürebiliriz demek istemiyoruz. Böyle bir dönüş hem imkânsız, hem de gereksizdir. Her çağ kendi şartları ve imkânları çerçevesinde bir sosyal denge kurmaya çalışır. Biz bugün makinenin istenmeyen tesirlerinden kurtulmak maksadıyla makineden vazgeçemeyiz. Teknolojinin hayatımıza getirdiği güç ve kolaylıklardan hiç kimse vazgeçmek istemez. Nitekim teknolojik medeniyet dünya kurulalı beri daima aksamadan bugüne kadar gelmiş, hiçbir zaman geriye gitmemiştir. Otomobil varken at arabasına, buhar gücü varken kol gücüne dönülemez. Şu halde yapılacak bütün iş, hayatın asıl gayesi olan insanî değerlere ulaşmakta modern teknolojiyi nasıl faydalı bir vasıta olarak kullanabileceğimizi bulmaktadır. Çünkü manevî gelişme maddî gelişmenin arkasında kaldıkça insanlar arasındaki münasebetler kötüye gitmektedir.

Yeni dünyanın ne türlü sosyal temellere dayandırılacağı meselesi pek yeni değildir. Geçen yüzyılın ortasından itibaren pek çok filozof, sosyal ilimci, mütefekkir ve yazar bu mesele üzerinde fikir yürütmüş bulunuyor. Bunlardan bazlarının teklifleri dünya üzerinde cennet kurmak gibi gerçekleşmesi imkânsız mahiyettedir, üstelik o hayalleri gerçekleştirmek niyetiyle yapılan teşebbüsler yeryüzünü daha çok cehenneme benzettmiştir. Herkese alabildigine yetecek maddî imkân sağlanabileceğine ve bu sayede bütün kötülüklerin ortadan kalkacağına inanan bu hayalcilerin yanısıra, bazı sosyologlar da Batıda eski gücünü yitiren Hıristiyan dininin yerine daha dünyevî bir din kurmayı tasar-

lamışlardır. Bu ikinciler, Hıristiyanlığın zayıflamasıyla bozulan ahlâkin yine din gücünde başka bir sistemle düzeltileceğini, ancak yeni dinin günün inançlarına uyması gerektiğini ileri sürmüştelerdi. Metafizik inançlardan sıyrılmış bir dine kimse inanmadı. Avrupa'nın yeni bir insan tipi yaratma gayretleri bir sonuç vermedi ve arada iki büyük dünya savaşı geçtikten sonra bile eskiye göre fazla bir yol alınamadı. Büyük kitleler hayatın akışına kendilerini kaptırmış bulunuyorlar, makinne medeniyetinin sıkıntılarını ancak küçük gruplar şururlu bir şekilde duyuyor ve bir çare bulmaya çalışıyor. Bazan bu çareler arasında çoğunluğun gülünç ve mantıksız bulduğu yollara bile rastlanmaktadır. Hipi cemaatlari, Zen Budizmine sarılanlar, Hint mistisizminde birşeyler bulmaya çalışanlar, uyuşturucu ilaçlar vasıtasıyla yeni "iç-dünya"ları keşfe çıkanlar hep bu sıkıntıdan kurtulmak isteyen, ama geçerli bir sistem bulamayan insanlardır.

Henüz sanayileşmeye başlamış veya bu işi tamamlamamış olan ülkeler ilk bakışta böyle bir tehlikeden uzak gibi görünür. Geçen yüzyılda yaşamış birçok düşünürler de, yeni ülkelerin batıya ait geleneksel kusurlardan uzak kalacağını, oradaki tecrübeden faydalanaarak sanayileşmenin kötü yanlarından kurtulacaklarını söylüyorlardı. Bu ümit doğru çıkmadı. Yeni ülkeler sanayileşmeyi batıyla boy ölçüşmek veya ona denk olmak için kuvvet kazanma şeklinde ele aldılar, her tarafta batı modeli kalkınma hareketleri başladı. Bugün dünyada kalkınma ve ilerlemenin ölçüsü sadece iktisadıdır. Her türlü gelişme, üretimin süratlenmesi ve artması açısından değerlendirilmektedir. Fakat Batı dünyası dışındaki ülkeler batının çıkmazına düşerlerken, Batıda da onların ihmali ettiği eski kültür ve medeniyetlere karşı büyük bir ilgi başlamış bulunuyor. Yüz-

lerce yıldan beri doğu ülkeleri batı nazarında mistik bir hayat içinde uyuşup kalmış ülkeler diye görüldü. Şimdi maddî bir hayatın içinde kaybolmuş Batılı insanlar "mistik" dedikleri yaşayışın insana verdiği yeri anlamaya başlamış gibidirler. Öyle tahmin edilir ki, Doğu memleketleri sanayileşme sırasında ihmal ve inkâr ettikleri öz değerlerini de yine Batı yoluyla yeniden öğreneceklerdir.

Bir sosyal ilimci, geleceğin ne getireceği hakkında sadece ihtimallerden bahsedebilir. Makine medeniyetinin insanı nereye götüreceği de şimdilik kesinlikle bilinmesi imkânsız bir meseledir. Fakat onun insanî değerlere verdiği zarar önlenemez değildir. Hatta modern teknolojinin bu yolda bize büyük imkânlar verdiği bile söylenebilir. İnsan bugünkü üretim hızı sayesinde haftanın en az iki gününü kendine ayırabildiğine göre, bu zamanı ondaki yaratıcı zekâyı çalıştırabilecek şekilde ayarlamayı gaye edinmeliyiz. Bu bir eğitim meseleridir. Bu eğitimde başarılı olabilirsek, insana hem yaşadığı hayatın şurunu kazandırmış oluruz, hem de onu daha iyi bir hayat bulmak üzere seferber edebiliyoruz.

c. MESLEK SEÇİMİ VE AHLÂK

Meslek seçimi bir kimsenin şahsî ilgi ve tercihlerine bağlı bir iş olmakla beraber, insanın ilgi duyduğu meslek her zaman kendisine açık değildir. Kaldı ki, bizim ilgilerimiz ve tercihlerimiz de genellikle toplum kıymet sistemine bağlı olarak gelişir. Alâka ve kabiliyet ölçekleri kullanılarak mesleğe yöneltme çalışmaları, ancak birkaç ileri memlekette ve çok yakın tarihte başlamış bulunuyor. Bunun dışında insanlar genellikle revaçta olan bir mesleğe girerek geçimlerini sağlayarak çalışmaktadır.

Makine medeniyeti toplumun değer sistemini kendine göre değiştirdiği için, mesleklerin çekicilik gücü de çok değişmiş bulunuyor. Bugünün insanı -belki dün de öyledi- meslek seçiminde sosyal itibarı onde tutmaktadır. Sosyal itibar ise, o mesleğin getirdiği maddî imkânlarla ve şöhret faktörüne bağlıdır. Böylece, teknolojik mahiyetteki meslek dallarına -mühendislik, doktorluk, iş idareciliği gibi- büyük bir rağbet görülmekte, buna karşılık insanı manevî bir güç olarak ele alan bilgi sahaları -felsefe, edebiyat, sanat, teorik sosyoloji ve psikoloji ilh.- pek az ilgi çekmektedir. Meslek seçiminin bu görünüşü, toplumda insanî değerlerin geri plâna düştüğüne bir işaret sayılabilir. Bazen mesleklerin maddî menfaatle ilgisi o kadar kuvvetli olmaktadır ki, sanat ve edebiyatın bile böyle bir dünyada menfaat kavgasına vasıta edildiğini görüyoruz. Bugün yazılan roman ve hikâyelerin, şiirlerin, resim ve heykellerin çoğu, insanı anlama ve anlatma gayretinin bir eseri olmaktan ziyade, insanın insanla mücadele içinde kavga taşı olmayı gaye edinmiştir. İnsanın dışında hedeflere yönelik olması bakımından, bunları sanat ve edebiyat eseri saymak da doğru olmaz.

Meslek seçiminde güdülecek ahlâkî gaye, insanlara o yolda daha faydalı olmaktadır. Bu gayeye ulaşabilmek üzere her meslek dalı kendi içinde bir "ahlâk düzeni" kurmaya çalışır ki, biz buna "meslek ahlâkı" diyoruz. Hakikatte sîrf teknolojik mahiyette mesleklerin de insanlara hizmet esasına göre düzenlenmelerine bir engel yoktur, nitekim ülke çapında meslek organizasyonları bu noktayı kendi kuruluş gayeleri olarak gösterirler. Her meslek teşekkürî kendi üyelerini maddî menfaat yerine insanlığa hizmet yoluna yöneltmeye çalışır. Fakat ne olursa olsun, meslekler arasındaki gelir farkları insanların tercihlerinde önemli rol oynar.

maktadır. Geliri az, fakat hizmeti büyük işlerde çalışmak, yahut geliri büyük işlerde aza kanaat etmek ancak fedakârlık ahlâkı ile yetişmiş insanların yapacağı bir şeydir. Fakat meslek seçimini sîrf fedakârlık ve hırs tercihi haline getirmemek de cemiyetin vazifesi olmalıdır. Yüksek ahlâkî değeri olan meslek sahaları her zaman para olmasa bile saygı kazandırabilmeli, geliri az olanlar aptal yerine konmamalıdır.

-II-

AİLE HAYATI VE AHLÂK

A. Aile

1. Toplumun Hücresi Olarak Aile

Aile, toplumu meydana getiren en küçük parçasıdır. Gerçi birden fazla insanın meydana getirdiği her türlü grup toplumun bir hücresi sayılabilir ve aile buların her zaman en küçüğü değildir. Fakat aile küçük sosyal gruplar içinde en sürekli ve en önemli olanıdır. En sürekli olanıdır, çünkü her insan -peki az istisnasiyle- doğduğu andan hayatının sonuna kadar bir ailenin ferdi olarak kalır. Ailenin önemi ise, insan hayatının ve terbiyesinin dayandığı temel müessesese oluşundan ileri gelmektedir.

Aile herşeyden önce bir evlilik birliğidir, yani kadın ile erkeğin toplum tarafından uygun görülen usule göre ortak cinsî hayat yaşamaları ve bu cinsî birliğin neticesinde insan soyunun üremesidir. Toplumun uygun gördüğü usule göre diyoruz, çünkü her cemiyet, insanlar arasındaki bir takım cinsî ilişkileri uygun görür, bazılarını ise uygun görmez. Belli şartları yerine getirmiş kadın ve erkek, belli bir merasimle birlikte

yaşamaya başlarlar ve bu hayatın ürünü olarak doğan çocuklar, o evlilik birliğini kuran kişilerin sorumluluğuna bırakılır. Evlilik için gereken şartların neler olduğunu, kadın ve erkeğin karşılıklı hak ve vazifelerini, evlilik merasiminin şeklini her cemiyetin kendi kültürü belirler. Fakat bu açıklamaya bakarak ailenin kadın, erkek ve çocuklardan ibaret olduğunu söyleyemeyiz. Modern cemiyetlerde "çekirdek aile" dediğimiz bu tipe doğru bir gidiş olmakla beraber, aile çok daha geniş bir sosyal birliği ifade eder.

İnsanların üreme ve yetişme faaliyetlerinin bir aile müessesesi halinde düzenlenmesi sadece sosyal bir hadnese değildir, biyolojik bakımından da ailenin doğusuna yol açan önemli sebepler vardır. Bunlardan birincisi, insan cinsinde belirli bir çiftleşme devresinin bulunmayışıdır. İnsan cinsi ergenlik yaşıından itibaren yılın her mevsiminde ve herhangi bir zamanda cinsî birleşme için hazırlıdır. Bu yüzden insanlar arasındaki cinsî birlik daha sürekli bir karakter göstermektedir. İkinci büyük faktör ise, insan cinsinde ana ile çocuk arasındaki bağılılığın çok uzun sürmesidir. Anne, uzun bir gebelik devresinde olduğu kadar, doğum sonrasında da başkalarının yardımına muhtaçtır. Çocuk ise doğumdan sonra en azından 12 yıl büyükler tarafından bakım ve eğitim gördükten sonra kendi başına yaşayabilir. Son olarak, erkeğin kadına olan hâkimiyeti de ailenin biyolojik temellerinden birini teşkil eder. Gerçi cinsler arasında hâkimiyetin ekonomik kontrol gücüne bağlı olarak değiştiği ile sürülebilir, ama genellikle aile ekonomisini idare eden cins erkektir ve bu güç de onun kadından biyolojik bakımından daha güçlü olmasına bağlıdır.

Kadın ve erkeğin uzun süren bir cinsî birlik kurmaları ailenin temelini teşkil etmekle beraber, bir sos-

yal müessesesi olarak ailenin belirgin özellikleri onun fonksiyonlarından doğar. Aile tipleri ve aileden beklenenler her kültürde farklı olabilmekle beraber, her zaman ve her toplumda ailenin değişmeyen bir takım temel fonksiyonları vardır. Bunlardan ilki topluma yeni üyeler kazandırmaktır. Yani bir insanın doğuşu ancak aile içinde olursa meşru sayılır. Aile kendi çocukların kendi hayatını kurtaracak çağ'a getirinceye kadar yetiştirmek zorundadır. Çocuk, ailesi sayesinde toplumda bir mevki kazanır ve toplumun temel kıymetlerini de o vasıta ile öğrenir ve benimser.

Ailenin ikinci büyük fonksiyonu insandaki cinsî iştirayı sınırlamak ve belli bir kanala sokmaktır. Ailenin cinsiyet içgüdüsüne dayandığını söyleyenler bu noktayı farketmeyenlerdir. Aslında insan, cinsî içgüdüsünü aile müessesesi dışında daha çok tatmin edebilir. Aile bu içgüdüyü tatmin etmekten ziyade onu belli bir çerçeve içinde sınırlılarak tatmin eden bir müessesedir. Buraya bakarak, aileyi, insanın tatminine karşı bir engel saymak da doğru olmaz, çünkü insan nasıl olsa cemiyet halinde yaşamak zorundadır ve her türlü toplum hayatı onun bedenî iştihalarını belli bir düzene sokacaktır.

Ailenin üçüncü büyük fonksiyonu ekonomik faaliyetleri düzenlemesidir. Aile insanların servetini kontrol eden, bu servetin dağılimını -miras- düzenleyen bir müessesedir. İnsanlar genellikle ekonomik faaliyetlerini aile bünyesini esas alarak sürdürürler, gerek üremim gerekse tüketim faaliyetlerinin cins ve miktarının ayarlanmasında aile birliğinin önemli rolü vardır. Eski devirlerde ailenin çeşitli fertleri ailenin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde bir iş bölümü yapıyordu. Fakat günümüzde modern cemiyetlerin gitgide küçülen aile tipleri ve gitgide büyüyen iktisadi organizasyonları, ik-

tisadî faaliyetleri ailenin dışına çıkarmış, aile birliği artık üretimden çok tüketim bakımından ekonomik faaliyet ortaklığı yapar hale gelmiştir.

Aile birliğinin bütün bu fonksiyonları, onun etrafında bir çok duyguların doğusuna ve gelişmesine de yol açmış, böylece aile herhangi bir sosyal ve ekonomik birlikten farklı bir karakter kazanmıştır. Aile fertleri arasındaki sevgi, saygı ve sadakat bağları, eşler arasındaki yakınlığın romantik bir aşk halini alması, kıskançlık duyguları, evliliğin duyusal temellere de dayanan bir müessese olduğunu göstermektedir. Bu duygular hem ailenin kuruluşunda, hem de devamında büyük rol oynar.

2. Ailenin Evrimi ve Aldığı Farklı Şekiller

İnsanlığın en eski tarihinden bu yana, en ilkel toplumdan en tekâmül etmişine kadar her yerde ve her zaman aileye rastlıyoruz. Zaten cinsî hayatın düzene konmadığı, yeni doğan fertlere sahip çıkan ve onları büyütten ana- babaların bulunmadığı bir topluma rastlamak imkânsızdır. Yüzyılımızın başında birçok yazarlar insanlığın ilk zamanlarında cinsî bakımından tam bir serbestlik olduğunu, insanların bir çeşit sürü hayatı yaşıdıklarıını, kısacası ailenin toplum içinde daha sonraları ortaya çıktığını iddia ediyorlardı. Bunların dayandıkları bütün delil, bugünkü bazı ilkel cemiyetlerde böyle bir hayatın kalıntı gibi görünen âdetlerin varoluşu idi: Festivallerde cinsî yaklaşımların serbest oluşu, ev sahibinin misafire karısını ikram etmesi vs. Şimdi bu türlü iddialara rastlamıyoruz, çünkü cinsî hayatı görülen bu türlü serbestlikler hiçbir zaman ailenin bulunmadığı anlamına gelmez. Kaldı ki, o günden bu yana çok gelişen antropoloji araştırmaları tamamen aksini göstermektedir.

Aile ilk defa nasıl ortaya çıktı? Bu konudaki başlıca iki görüşten biri, erkeğin sahip olma duygusu ve kıskançlığı yüzünden ilk ailenin doğduğunu, sonra erkeklerin kadınlar üzerindeki tekelci tutumlarını âdet ve gelenek haline getirdiklerini iddia ediyor. İkinci teoriye göre de aile, kadının kendisi ve çocukları için ekonomik ve sosyal korumaya olan ihtiyacından doğmuştur. Bu teorilerin hiçbirini de kabul görmüş değildir. Çünkü birinciye inanacak olursak, insanlığın bu kadar temel bir müessesesini insanın şu veya bu "îçgündüsü"ne bağlamak gibi bir hataya düşmüş oluruz. İkinci teoriye inanınca da ailenin başlangıçta ana-soyu aile tipi olduğunu, sonradan baba-soyu aile tipinin çıktığını inanacaktık ki, araştırmalar bu iddiayı desteklemiyor.

Ailenin kuruluşunu bir tek faktöre bağlamak ve oradan çıktığını söylemek ilmî bakımdan doğru bir tavır olmaz. Biliyoruz ki toplumlar tek bir gelişme çizgisini takip etmemişler, pek çok değişik yollardan bu güne gelmişlerdir. Aile müessesesi de çeşitli faktörlerin tesisitile, ayrı ayrı yerlerde, birbirinden farklı tipler halinde ortaya çıkmış olmalıdır.

En eski devirlerden beri rastladığımız aile tipleri, iki temel tipten birine veya bunların karmaşık bir şecline sokulabilir. Ana ailesi ve baba ailesi. Ana ailesinde hâkimiyet ana tarafındadır. Aile ana soyu ile gelir ve o soydan devam eder. Çocuklar ananın ait olduğu yerde büyürler ve aile grubunda otorite esas olarak ananın akrabalarından bir erkeğe aittir. Bu aile tipi bugünkü bazı Amerika Kızılderililerinde mevcuttur. Fakat eskiden beri büyük cemiyetlerin hepsinde baba ailesi tipini görüyoruz. Burada hâkimiyet ailenin babasında toplanmıştır. Bütün dînî görevleri o üzerine alır, devleti o temsil eder, çocukları üzerinde mutlak hâki-

miyeti vardır. Eski Yahudilerde, Roma'da ve Çin'de bu tip aile vardı. Kadının erkeğe karşı hemen hiç bir hakkı tanınmazdı. Eski Türklerde ise baba soyu esas olmakla beraber ana soyu da aranıyor. Meselâ hükümdarların her iki soydan da asil olması gerekiyordu. Ziya Gökalp Türk ailesini "pederî" (babadan) aile olarak sınıflandırıyor. Pederî aile, babanın mutlak hâkimiyet kurduğu "pederşahî" aileden farklıdır. Burada babanın aile üzerinde demokratik velâyeti (bir çeşit himaye) vardır.

Batıda ondokuzuncu asır başlarına kadar kadının eski statüsü devam etti. Aile yine babanın hâkimiyeti altındaydı ve kadın da tipki çocuklar gibi "küçüklerden" sayılıyordu. Amerika'da bir eyalet kanununda, isyankâr erkek evladın baba tarafından öldürülmesine bile cevaz veriliyordu. Kadın ve çocukların bütün gelirleri aile reisine aitti. Kadın sadece kocasının ölümü halinde evlenirken getirmiş olduğu malı alabiliyordu. Aile bir iktisadî ünite olduğu için, kadın ve çocuklar bu iktisadî birlik içinde çalışırlardı. Bu hayat içinde tâhsil onlar için gerekli görülmüyordu. Modern batı düşüncesinin babalarından sayılan Rousseau'ya göre bile "kadınlara verilen eğitimde daima erkeğin gözönünde tutulması gereklidir, çünkü kadınlar erkeği memnun etmek üzere yaratılmışlardır." Avrupa'da yakın zamana kadar devam eden sosyal yapı da bu durumu perçinliyordu. Toplumun üst tabakasında ruhban sınıfı, mülk sahipleri ve askerler vardı ki, kadınlar bunların hiçbirine girmiyordu.

Otoriter ahlâk standartlarının ve eski hukukun parçalanması bu durumu daha demokratik bir istikamette değiştirdi. Herseyden önce, vatandaşlık bağı aile bağının eski kuvvetini azalttı. Devlet otoritesinin yeni bir biçimde ortaya çıkışы, aile reisine ait birçok kararla-

rı devletin mahkemelerine aktardı. Kilisenin eski gücünü kaybetmesi, eski aile yapısını kuvvetlendiren dinî esasların zayıflamasına yol açtı. Eş seçme ferdî bir tercih olmaya başladı ve burada romantik aşk önemli bir yer aldı. Bütün bu kültürel değişimelerin yanısıra ekonomik değişimeler de aile bünyesine yeni bir şekil verecek yönde gelişiyordu. El işinden makineye geçiş aileyi bir üretim ünitesi olmaktan çıkardı, iş ve işçilik aile dışına çıktı. İşbölümünün süratle gelişmesi sonunda artık aile fertleri babanın eline bakmaktan kurtuldular, aile dışında buldukları işle müstakil gelir sahibi oldular. Bugünün ailesi artık üretim birimi değil, tüketim birimidir.

Türklerde ailenin Batıdakinden farklı bir şekilde gelişmesi de göstermektedir ki, aile bünyesinin belirlenmesinde ekonomik faktörler ancak sınırlı bir rol oynayabilir. Eski Türklerde kadının erkekle paylaşmadığı hiçbir sosyal mevki yoktu. Orkun Anıtlarında Bilge Kağan şöyle diyor: "Tanrı, Türk Milleti yok olmasın diye babam Kağan ile anam Hatunu yükseltti". Gerçekten, büyük devlet adamı Nizamülmülk'ün (11. yüzyıl) dediği gibi "Acem hükümdarları devrinde kadınların siyasi bir tesiri olmazdı. Türkistan hakanları ve Türkmen padişahları devlet işlerinde hatunların fikirlerine kıymet verirler"di. Kadınlar asker oluyorlar,babasız aileye reislik ediyorlardı. Ana soyuna da baba soyu kadar önem veriliyordu. Türkler Müslüman oldukları zaman kadının cemiyetteki yeri değişmekle beraber, bu değişme, Türklerin şehir medeniyetine geçmelerinden ileri gelmiştir. Köylerdeki kadınlar da şehirdekiler kadar müslüman olduğu halde ondan farklı bir hayat yaşar. İslamiyet'te peçe olmadığı halde bu da şehirli kadınlarda görülmektedir. İslâm dini kadınlara sadece şu üç mevkii yasaklamıştır: Yargıçlık, imamlık,

hükümdarlık. Çok kadınlı evlenmeye gelince, bu da Türklerin eskiden beri sahip oldukları ve İslamiyet'te de devam ettirdikleri bir âdetti. Bilhassa hükümdarların asıl hatunları yanında "kuma"ları olurdu. İslâm dini çok evliliği en çok dört kadınla sınırlamış, yine de en iyisinin tek kadın olduğunu söylemiştir. Peygamber "Sizin kadınlarınız üzerinde hakkınız olduğu kadar, kadınlarınızın da sizin üzerinde hakları vardır." diyor ki, gerçekten Türk-İslâm medeniyetinde bu prensip hakim olmuştur. En kapalı yaşadıkları zamanda bile Türk kadınları evlerinin hakimi idiler, kocaları üzerinde büyük tesirleri vardı.

Bugün bütün dünyaya yayılmakta olan Batı medeniyeti hem meydana getirdiği siyasi, sosyal ve iktisadi değişimeler, hem de sahip olduğu kültür değerleri sayesinde aile tipini hemen her yerde birbirine benzer hale getirmektedir. Bugünün ailesi kadın, erkek ve çocuklardan meydana gelen "çekirdek aile"dir. Erkek ailenin reisi sayılmakla beraber hemen her konuda kadınla eşit durumdadır. Şimdi bütün modern toplumlarda bu hukuki eşitliğin gerçek bir sosyal eşitlik haline gelmesine çalışılmaktadır. Geleceğin toplumunda kadınla erkek arasındaki sosyal farkların büsbütün ortadan kalkması beklenir. Bununla beraber, aile tipindeki değişme bir çok problemler de getirmiş bulunuyor. Herseyden önce, ailede hâkimiyet sistemi ortadan kalklığı ve aile birliğini devam ettiren dış ve iç baskılar zayıflamış olduğu için, bugünün ailesi çok istikrarsız bir hale gelmiştir. Simdiki halde bu istikrarsızlıkları gidermek için en çok başvurulan yol, devlet yoluyla aileyi düzene sokmak oluyor, fakat yeni bir sosyal bûnyenin yeni bir takım örf'lere ve geleneklere ihtiyaç gösterdiğini unutmamalıyız. Öyle görünüyor ki, klâsik aile, bizim pek hazır olmadığımız bir zamanda veya

hazırlanmamıza imkân vermeyecek kadar kısa bir zaman içinde, yerini modern aileye bırakmaktadır.

3. Ailenin Eğitici, Sosyal ve Ahlâkî Rolü

Ailenin başlıca fonksiyonlarından daha önce kısaca bahsetmiştik. Bunlar topluma yeni fertlerin kazandırılması (insan neslinin devamı), cinsiyet içgüdüsünün düzenlenmesi, ve bazı iktisadî faaliyetlerdi. Fakat ailenin en büyük rolü, insan neslinin devamı için çocuk meydana getirmek ve yetiştirmektir. Bu fonksiyon birbiriyle ilgili birçok rolleri ihtiva eder. İnsan neslinin devamı, dişi ve erkeğin cinsî birleşmesi sayesinde olur ve bunun için evlilik şart değildir. Fakat insanlığın başlangıcından beri evlilik-dışı doğumların gayri meşru sayılması da gösteriyor ki, neslin devamı sadece çocuk doğumundan ibaret bir hadise değildir. İnsan yavrusu doğduktan sonra uzun bir zaman bakıma ve eğitime ihtiyaç gösterir. Nitekim yavrunun bakıma muhtaç bulunduğu hayvanlarda da basit seviyede aile örneklerine rastlıyoruz.

Bazı psikologlar (Freud ve taraftarları) insan şahsiyetinin, doğumdan sonraki beş yıl içinde teşekkül ettiğini söylerler ki, bu iddia insanın yetişmesinde ailenin rolünü zannettiğimizden çok daha büyük olarak gösteriyor. Biz bu iddiaya katılmamakla beraber, ailenin bilhassa karakter terbiyesi bakımından bütün diğer eğitim kaynaklarından daha önemli olduğunu rahatça söyleyebiliriz. Çocuk kendisini hayatı intibak ettirici davranışları küçük yaşlarında öğrenir ve bu öğrenmeler kolay sökülp atılamayacak kadar derin bir şekilde yerleşir. Şu halde, ailenin çocuk terbiyesindeki rolü sadece ona bilmediği şeyleri öğretmekten ibaret kalmıyor. İleriki hayatı bakımından en uygun şeyleri öğretmek de aileye düşüyor.

Aile, çocuk için bütün bir toplum demektir. Çocuk ilk çağlarında etrafında insan olarak sadece ailesi içindeki fertleri görür, onlarla sosyal münasebete girer ve sosyal davranışın kaidelerini bu vasıtayla öğrenir. Şu halde bütün toplum hayatının temelini meydana getiren sosyal normlar, âdetler, kıymetler, inançlar çocuğa ailesi yoluyla geçmektedir. Bu öğrenme aile içinde maksatlı bir şekilde yapılmaz, yani okuldaki gibi şkilci bir eğitim bahis konusu değildir. Çocuk ailesinden öğrendiklerini hayatın normal akışı içinde kavrar, doğruya ve yanlışı deneme yoluyla bulur. Ailede öğretmen durumunda olanlar bir şeyin nasıl yapılacağı hakkında alternatifler göstermezler, yahut çocuğun kendi düşüncesiyle bazı neticelere varmasını beklemezler. Bu yüzden çocuğun aileden öğrendikleri ona mutlak hakikat gibi görünür ve zihninde öyle yerleşir. Yetişkin insanların pek çoğundaki davranış özelliklerinin kökünü araştırırsak çocukluğa ait pek çok iz bulabiliriz.

Aile toplumun en küçük birimidir, bu yüzden çocuk ilerideki hayatının bir çeşit provasını ailede yaşamış olur. Büyüklerle, küçüklerle, yaşıtlarıyla, yakın ve uzak akrabalarıyla, komşularıyla, hiç tanımadıklarıyla ilk hayat tecrübesini aile içinde yaşar. Bilhassa büyüklerle olan münasebeti onun geleceğine çok tesir eder, çünkü çocuk "otorite" karşısında nasıl davranışacağını ilk defa böyle görmektedir. Sonraları hayatının her anında şu veya bu otorite ile, yani kudret kaynağı ile karşılaşacaktır. Bunlar sosyal hayatın bir takım baskıları olabileceği gibi, doğrudan doğruya şahıslar da olabilir. Ailede edindiği tecrübe çocuğun bunlar karşısındada nasıl bir tavır takınacağını, hatta kendisi otorite mevkiine geçince başkalarına nasıl davranışacağını önemli ölçüde belirlemektedir.

Günlük hayatta "huy" dediğimiz karakter vasıflarının pek çoğunun temeli çocuklukta ve aile vasıtasyyla atılır. Çocuk sadece insanlarla değil, eşya ile olan münasebetlerinin esasını da burada öğrenir. Cömertlik, cimrilik, tutumluluk, savruluk, düzenlilik hep ilk yaşlarımızda edindiğimiz huylardır. Âdetlerimiz çocuklukta öğrenilir. Sevdiğimiz yemekler de sevmediklerimiz de çocukluktan kalmadır. Hayvanlara nasıl muamele edileceği, temizlik, heyecanların kontrolü, cekingenlik veya sosyallik hep çocukluktaki terbiyeye bağlıdır. Bütün bunları tek bir çocuğun yetişmesi bakımından ele alırsak önemini pek kavrayamayız. Unutmayalım ki, cemiyet dediğimiz topluluk, hepsi de böyle, aileleri tarafından yetiştirilen insanlardan meydana gelmiştir, yani bütün cemiyette karakter terbiyesinin temeli ailedir.

Ailenin ahlâkî şahsiyet üzerindeki rolü okulun rollünü daima aşar. Okul bize daha çok bilgi verir, ahlâkî şahsiyetimiz konusunda da bir takım telkin ve tavsiyeerde bulunur. Halbuki ahlâk sadece bilgiye değil, aynı zamanda duygular ve hareket unsurlarına dayanmaktadır. Ahlâkî davranışları aile her bakımından kontrol eder. Hayatımızın daha çok kısmını bilhassa ilk yıllarda okulda değil evde geçirdiğimizi hatırlarsak, ailenin rollünü daha iyi anlarız. Bu konuda daha fazla bilgi için ahlâk psikolojisi kısmında "benliğin teşekkürülü"ne bakabilirsiniz. Ahlâkî davranışın bilhassa duygular yönü aile içinde gelişir. Çünkü davranışlarımız aile fertlerine karşı olan duygusal bağlarımıza sıkı sıkıya ilgilidir.

Ailenin bu derece önemli sosyal ve ahlâkî rollerinin bulunması ister-istemez onun üzerine bütün cemiyetin ve devletin ilgisini çekmektedir. Bir taraftan ailedeki hayat şartlarının değişmesi (her iki eşin de çalışmaları, evde başka büyüğün bulunmayışı vs.) bir taraf-

tan da eğitim müesseselerinin ilkokul öncesine kadar yayılması, artık ailennin eski tesirini kaybetmesine yol açıyor. Kreş ve ana okulları ailennin yetiştirci fonksiyonunu büyük ölçüde paylaşır duruma gelmişlerdir. Okul-öncesi eğitimin aile dışına aktarılması şimdilik büyük sanayi ülkelerinde yaygın bir temayül olarak görülmekle beraber, öbür ülkelerin de bu yola gideceği muhakkak gözüyle bakabiliriz. Ahlâk terbiyesi bakımından bu gelişmenin iyi ve kötü tarafları vardır. İyi tarafı, çocuk yetiştirmeye işinin bu eğitim müesseselerindeki uzmanlara verilmesi ve böylece ailennin özel durumdan doğacak mahzurların önlenmiş olmasıdır. Millî kültürünü bütün toplum katlarına henüz yayamış ülkelerde bu yoldan bir kültür birliği sağlamak da mümkün değildir. Kötü tarafına gelince, çocuk bu yerlerde ister-istemez ailesinin ona verebileceği duygusal yakınlıktan uzak kalmakta ve bu eksikliği hayatının sonuna kadar duymaktadır. Ana-baba olmaksızın çocuğu yetiştirecek müesseselerin bulunması, evli çiftlerin boşanmalarında da kolaylaştırıcı bir tesir yapmaktadır. Gerçekte aile çocuk için ne kadar gerekli ise, çocuğun varlığı da aileyi ayakta tutan önemli faktörlerden biridir.

Ailenin ekonomik fonksiyonunun bugünkü ekonomi içinde artık kaybolduğunu daha önce söylemiştim. Çocuk yetiştirmeye işi de yavaş yavaş aile dışı kuruluşlara geçtikçe, acaba gelecekte ailennin durumu ne olacaktır? İnsanların cinsî birleşme yoluyla nesil üretmesi aile dışında da olabileceğine göre, bir gün ailennin ortadan kalkması mümkün müdür? Bu soruya kesinlikle "hayır" cevabını verebiliriz. İnsanlık tarihinde ailennin bulunmadığı hiç bir zaman olmamıştır. Yeni nesil üretme işini de tamamıyla biyolojik açıdan ele almak çok yanlış olur. Toplum, insanların cinsî faaliyet-

lerine ancak belli şartlar altında izin vermektedir. Böyle bir düzenlemeye olmayınca cinsî birleşmelerden toplumun beklediği sonuç elde edilemez. Eğitici fonksiyonuna gelince, bu hususta devletin en çok rol oynadığı yerlerde bile asıl gaye ailenin yerini almak değil, ona yardımcı olmaktadır.

Ailenin çocuk için yaptıkları sadece onu beslemek ve eğitmekten ibaret değildir. Aileler arasındaki eşitsizlik yüzünden, çocuklar kendi kusurları olmadan şanssız doğmuş olsalar bile, her cemiyet kendini yine aile birimleri ile ayakta tutmaktan ve devam ettirmekten vazgeçemiyor. Çocuğun toplum içindeki hüviyeti ailesinden gelir, onun belli bir yaça kadar sorumluluğu da ailesine aittir. Belli bir sosyal gruba bağlı oluşu ve ondan gelen bir karakter edinmesi, çocuğu, sürü içindeki herhangi bir koyun veya isim yerine numara ile çağırılan bir mahkûm durumuna düşmekten kurtarır. Herkes milletinin ve devletinin bir ferdidir, ama mülte bağılılık, aileden başlamak üzere, milletten daha küçük sosyal ünitelere bağlılığa dayanır. Biz sosyal bağılılık duygusunu aile içindeki hayatımızda kazanır, sonra bunu daha geniş topluluklara aktarırız. Kısacası, aile cemiyetin en önemli bir birimidir ve böyle olmaya devam edecktir.

NOTLAR

Türkiye'de ahlâk sosyolojisi ile ilgili yayınlar yok denecek kadar azdır. Yabancı dillerdeki kaynaklardan ise ancak o dilleri iyi bilenler faydalanabilir. Biz burada ele aldığımız konular üzerinde ayrıca bilgi edinmek isteyenler için Türkçe ve İngilizce seçilmiş bir kaç eser adı vermeye çalışacağız. Hangi eserin hangi konuyu işlediğini göstermek üzere bunları elinizdeki kitapçığın bölümlerine göre sıralıyoruz.

Genel Eserler

Z. Fahri, Fındikoğlu, *İçtimaiyat*. İstanbul Üniversitesi yay., no: 319, 1947.

Arnold W. Green, *Sociology*, McGraw Hill Inc., 1964.

R.M. McIver, *Society*, MacMillan, 1965.

*İnsanı medenileştirici disiplin olarak ahlâk,
örf ve âdetler ile ahlâk arasındaki münasebeti
en geniş şekilde açıklayan bir eser:*

W. G. Sumner, *Folkways*, Boston, Ginn, 1906.

*Medenî davranış bakımından
Batı medeniyetinin gelişmesi hakkında:*

John Nef, *Sanayileşmenin Kültür Temelleri*, MEB. Bin Temel Eser yay., no: 24, 1971.

Dayanışma ve ahlâk konusunda:

E. Durkheim, *The Division of Labor in Society*, The Free Press, Glencoe, Illinois, 1947.

*Adalet ilkesinin uygulamaları
insanüstü hukuk konusunda:*

Edmond N. Cahn, *The Sense of Injustice*, New York, New York University Press, 1956.

*İnsanı toplumun yansıması olarak
gören bir eser:*

Charles H. Cooley, *Human Nature and the Social Order*, New York, Scribner, 1922.

İnsanla toplumu devamlı çakışma halinde gören:

S. Freud, *Civilization and its Discontents*, New York, Cape and Smith, 1930.

Hukuk ve ahlâk münasebetleri:

Ripert, Medenî Vecibelerde Ahlâk Kaidesi, *Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1927, S. 28-32.

Abdülhak Kemal, *Ahlâk ile Hukukun Münasebeti*, Türk Hukuk Kurumu yay., 1942.

Hukukun garantileri. Türklerde devlet, millet, vatan ve ahlâk kavramları hakkında:

Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefküresi Tarihi*, C. 1-2., Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969.

Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*.

Makine medeniyeti ve insan konusunda seçme yazılar için:

Eric ve Mary Josephson (Eds.), *Man Alone*, Dell Publishing Co. 1966.

II. Aile Hayatı ve Ahlâk

Z. Fahri Fındikoğlu, Türk Aile Sosyolojisi, *Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1946.

Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*.

Ralph, Linton, *The Study of Man*. New York / Appleton-Century-Crofts, 1936.